

ЙОРДАНЪ ВЕНЕДИКОВЪ

ИСТОРИЯ НА ДОБРОВОЛЦИТЪ ОТЪ СРЪБСКО-БЪЛГАРСКАТА ВОЙНА — 1885 Г.

съ 13 картографически приложения и 25 портрети

Издава
Доброволческата Организация
„СЛИВНИЦА“

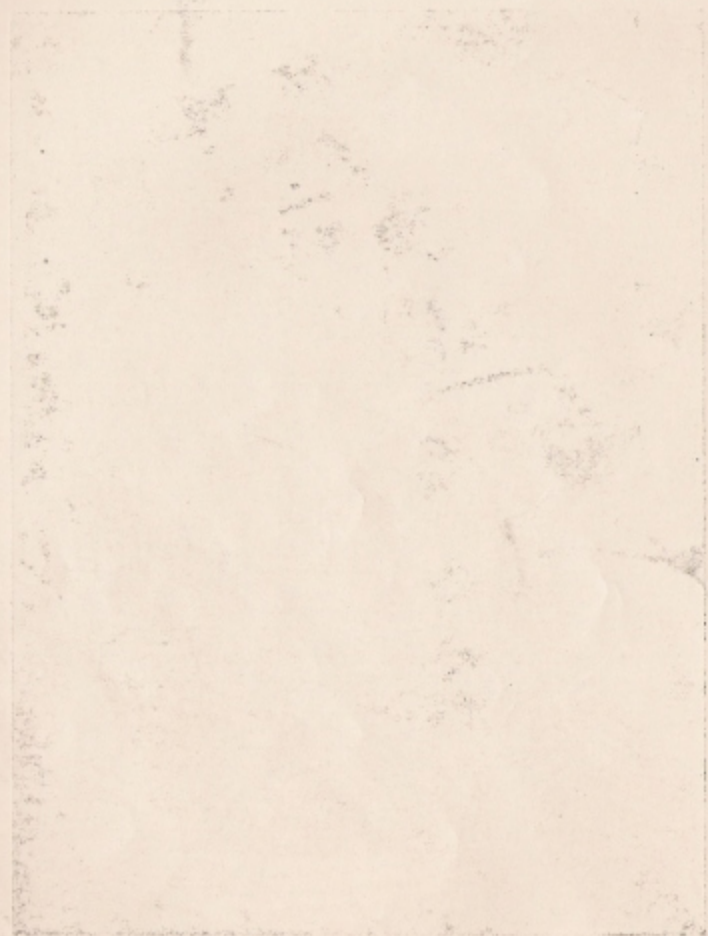
1935

ПРЕДГОВОРЪ.

Едно отъ най-забележителнитѣ явления по време на Съединението и сръбско-българската война въ 1885 год., безспорно, е доброволското движение. Българската войска тогава броеше всичко 7 набора. По-големата частъ отъ мъжкото население, годно да носи военната служба, трѣбваше да остане въ народното опълчение, което освенъ една остарѣла кринкова пушка нѣмаше нито снаряжение, нито облѣкло, нито началнически персоналъ и се предназначаваше да бѣде употребено само за гарнизонна служба и за нѣкои третостепенни военни действия, които биха се развили въ окръжитѣ, въ които се комплектуватъ опълченскитѣ части. Разбира се, че при тѣзи условия патриотичниятъ елитъ отъ мъжкото неслужило население въ онѣзи критически за отечеството времена не можеше да се задоволи съ службата въ народното опълчение. Не можеше да остане далеченъ зритель на борбата, въ която се решаваше съдбата на цѣлия народъ. Отъ тукъ произлѣзе онова спонтанно, чисто българско, народно доброволско движение, което е и най-интересната българска проява въ онази борческа епоха.

За българскитѣ доброволци, за тѣхнитѣ действия, се писа твърде много презъ време на войната, както въ нашия, така и въ чуждия печатъ. Но печалнитѣ междуособици, които настанаха следъ войната, отвлѣкоха общественото мнение и споменътъ за доброволцитѣ съвсемъ заглѣхна. Пъкъ и за самата война твърде малко се пишеше.

Обаче къмъ 1908 г. войнствено настроение започна да обзема нашия народъ. Появиха се съчинения по сръбско-българската война, отъ които личеше ясно, че победитѣ при Сливница, Пиротъ и пр. не сж случайностъ, но сж плодъ на голѣма храбростъ и енергия, проявени отъ бойцитѣ и разумно използвани отъ пълководцитѣ. Между другото въ съчиненията личеа голѣмитѣ заслуги на доброволцитѣ, както на тактическото, така и на стратегическото поле.

Н. Височество Князь Александър I
Князь на България

Подполковникъ Николаевъ Д.
Главнoкомандующъ на българскитѣ войски презъ 1885 г.

Капитанъ Петровъ Р.
Началникъ штаба на действующата армия презъ 1865 г.

Петко Каравеловъ
Министъръ-председатель презъ 1885 г.

Майоръ Никифоровъ
I Военный министръ презъ 1885 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговоръ	VII
I. Съединението на Северна и Южна България	
Разкъсване на България споредъ Берлинския конгресъ. Партийни борби въ Южна България по въпроса за Съединението. Македонскитѣ комитети. Пловдивскиятъ превратъ,	1
II. Формиране и походи на доброволскитѣ чети	
1. <i>Първитѣ доброволци отъ Южна България</i>	
Македонската, Чирпанската, Казанлъшката, Сливенската и Бургаската чети	7
2. <i>Първитѣ доброволци отъ Северна България</i>	
Търновската и Габровската чети. Самоковскиятъ отрядъ. Софийскитѣ Македонска и Карауланова чети. Първа Софийска доброволска дружина. Дупнишката и Кюстендилската македонски чети	12
3. <i>Организиране на доброволцитѣ въ Пловдивъ</i>	
Формиране на 9-а Опълченска дружина, Ученическия легионъ и Македонския баталионъ	23
4. <i>Уредба на доброволското движение</i>	
Условия за приемане доброволци. Формиране на втора и трета Софийска и Шуменската доброволски дружини, на Русенската (Дюряновата), Сандровската, Дѣдо Ильовата и Радомирската чети	28
5. <i>Упътване на доброволцитѣ къмъ сръбската граница</i>	
Походътъ на 2-а и 3-а Софийски дружини, Плевенската чета, Шуменската дружина, 1-а Софийска (9-а Опълченска) дружина, Македонския баталионъ и Ученическия легионъ. Тръгването на Бургаската чета и връщането ѝ на турската граница	37
6. <i>Формиране на доброволчески чети следъ обявяването на войната</i>	
Формиране на доброволчески чети въ Шуменъ, Русе, София и Търново. Студентскиятъ легионъ	49
III. Настъпление на сърбитѣ южно отъ Балкана	
1. <i>Действията на 2-и ноемврий</i>	
Обявяване на войната. Положението на дветѣ страни. Настъплението на Моравската дивизия къмъ Трънъ и действието на доброволцитѣ противъ нея. Настъплението на другитѣ сръбски дивизии	55

2. Действията на 3-й ноемврий	Стр.
Боевете при Колуница, Трън и Врабча и действията на Дъдо Илювата и Каваловицъ чети. Участието на поручикъ Шиваровицъ чети въ боя при Драгоманъ	63

3. Съсрѣдоточаването на Сливница

Разпореджания. Отстъпление на Изворския отрядъ въ Радомиръ, на Трънския, Драгоманския и Одровския въ Сливница и на Смолчанския въ Гинци. Настъпление на сърбитъ на 4-и ноемврий	72
---	----

IV. Сражението на Сливница

1. 5-и ноемврий — първиятъ день

Разпореджания и разположение на двете страни. Настъпление на българския дѣсенъ участъкъ. Настъпление на сръбската Дринска дивизия противъ българския центъръ и лѣвия участъкъ. Засилване на Смолчанския отрядъ. Пристигане на 1-а Софийска доброволческа дружина	80
--	----

2. 6-й ноемврий — вториятъ день

Поражението на сърбитъ при Ропотъ и Комшица. Сражението на Сливница и участието на доброволцитъ въ него. Поражението на Радомирския отрядъ при Бръзникъ	93
---	----

7-и ноемврий — третиятъ день

Разпореджания. Участието на доброволцитъ въ отбиване на обхвата на лѣвия флангъ на Сливница. Боятъ при Гургулята. Атаката на Три уши. Контра атаката на Дринската и Шумадийската дивизии. Поражението на сърбитъ при Ръжана и второто бѣгство на сръбския кралъ. Случката съ поручикъ Бацета. Дъдо Илювата чета	113
---	-----

V. Настъплението на българитъ южно отъ Балкана

1. Настъплението на капитанъ Паница и авангарда на Западния корпусъ

Действията на Паница. Отстъплението на сърбитъ отъ Сливница и връщането имъ. Боятъ при Драгоманъ на 10-и и при Царибродъ на 11-и и 12-и ноемврий. Сръбското искане примирие. Вторично разбиване на сърбитъ при Ръжана	132
---	-----

VI. Сражението при Пиротъ

1. 14-и ноемврий — първиятъ день

Настъплението на главнитъ български сили и боятъ на 14-и ноемврий. Настъплението на капитанъ Паница и на третия ешалонъ отъ резерва	146
---	-----

2. 15-и ноемврий — вториятъ день

Боятъ на 15-и ноемврий до обѣдъ. Настъплението на капитанъ Паница. Настъплението на резерва	150
---	-----

VII. Действията на доброволцитъ северно отъ Балкана

1. Обсаждането на Видинъ

Съставъ, численостъ и разположение на двете страни. Разпореджанията имъ. Настъплението на сърбитъ и боевете при Кула на 3-и и 4-и ноемврий. Навлизането на Шуменскитъ доброволци въ Сърбия	157
--	-----

2. Действията на доброволцитъ около Бѣлоградчикъ

Настъплението на сърбитъ къмъ Бѣлоградчикъ. Отстъплението на Русенската (Дворяновата) чета. Настъплението на Дворянова съ Сандровската чета. Отбиването на сърбитъ отъ „Столоветъ“. Поражението на сърбитъ при Бѣлоградчикъ	167
---	-----

3. Доброволцитъ въ отбраната на Видинъ

Приближаване на сърбитъ къмъ крепостта. Боятъ на предната позиция	176
---	-----

4. Участието на доброволцитъ въ усилията да се разкъса обсадата на Видинъ

Настъплението на Лѣтящия отрядъ отъ Ломъ и на доброволцитъ отъ Бѣлоградчикъ. Излазътъ на подпоручикъ Тодоровъ. Боятъ при Гайтанци	181
---	-----

VIII. Примирието, наградитъ и мирътъ...

IX. Заключение

X. Показатели

Показателъ на личнитъ имена	203
Показателъ на доброволскитъ части	207
Показателъ на мѣстнитъ имена	209

Това отъ една страна, отъ друга миризмата на барутъ, която се чувствуваше, предизвикаха у доброволцитѣ — вече ветерани, мили спомени за тѣхнитѣ блѣскави действия, за веселия, пѣленъ съ приключения животъ презъ време на войната. Като последица отъ тия спомени се появи желание у този нѣкогашенъ елитъ на нашия народъ да се събере и да възобнови на стари години онѣзи връзки, които го свързваха на младини. Така въ 1908 г., годината въ която го провъзгласи независимостта на България, се основа отъ доброволцитѣ отъ 1885 г. организация, наречена „Сливница“. Тази организация постепенно се засилваше морално и материално, обедини въ едно всички живи ветерани доброволци и започна да издава свой месеченъ органъ, вестникъ „Сливница“.

Въ 1933 г. въ XII редовенъ конгресъ на организацията въ гр. Шуменъ, върховното управление на организацията, състоящо се отъ: председателъ запасниятъ генералъ **П. Сантурджиевъ**, подпредседатели **Ив. Поповъ** и запас. полковникъ инженеръ **Ан. Радославовъ**, секретаръ **Д. Т. Дедовъ**, касиеръ **М. Янковъ**, съветници **Д-ръ Илия Балъччиевъ**, запас. полк. **Т. Паралинговъ**, **Славчо х. Пенчовъ**, **Христо Стояновъ**, запас. полковникъ **Иванъ Халачевъ**, **Илия Христовъ**; контролна комисия: председателъ **Ат. Ботушаровъ** и членове **Ив. Златевъ** и **Аврамъ Аврамовъ** докладва, че е спестило една сума отъ 46,000 лева. Сумата произлиза отъ предвидената по бюджета заплата на секретаря, отъ която последниятъ се е отказалъ и отъ предвиденото по бюджета възнаграждение на върховното управление за редактиране и издаване на вестникъ „Сливница“, отъ което последното така също се отказало.

Върховното управление помоли конгреса, щото тази сума да послужи за написване историята на доброволцитѣ презъ войната 1885 г. Конгресътъ единодушно и възторжено прие молбата. Върховното управително тѣло на организацията се отказа да получава заплата и възнаграждение и за въ бъдаще. По този начинъ се събра потребната сума за издаването на историята, написването на която управителното тѣло ми направи честта да възложи на мене.

Макаръ да съмъ изучилъ войната отъ 1885 г. най-подробно, все пакъ относно доброволцитѣ има нѣкои неясни

събития. Причината на това е, че отъ доброволскитѣ части, съ съвсемъ малко изключения, нѣма реляции за действията имъ. На позива чрезъ вестникитѣ да изпратятъ споменитѣ си много малко се отзоваха, пъкъ и сведенията имъ сж не-сигурни. Времето — цѣли 50 г. — е изтрило твърде много впечатления. Въ дълбока старостъ паметта отслабва. Въображаемото и станалото въ действителностъ се смѣсватъ и замѣнятъ едно съ друго и би могло твърде лесно да се изпадне въ грубо заблуждение. Поради това много предпазливо се ползувахъ и отъ устнитѣ сведения, които ми даваха самитѣ доброволци. При все това, ако нѣкой е сигуренъ, че може да внесе нѣкоя поправка въ нѣкое описание или да попълни нѣкоя празнота, нека да направи това и да го изпрати или до върховното управление на организацията или до мене лично. Онѣзи поправки и допълнения, които се намѣрятъ умѣстни и сигурни, ще бждатъ събрани и внесени при второто издание на книгата или пъкъ издадени въ отдѣлна брошура като допълнение къмъ настоящето издание.

Й. Венедиковъ

Върховното управление на доброволческата организация
"САЛИВНИЦА" — 1933 до 1936 г.

Съединението на Северна и Южна България

Разкжсване на България споредъ Берлинския конгресъ.
Партийнитъ борби въ Южна България по въ-
проса за Съединението. Македонскитъ
комитети. Пловдивскиятъ превратъ.

Следъ дълга духовна и революционна борба подиръ войната, която Русия води презъ 1877 — 1879 години за освобождението на България, въ мира, сключенъ между турци и руси на 19-й февруарий 1879 г. въ Санъ Стефано българския народъ се видѣ обединенъ. Скоро следъ това въ Берлинския конгресъ той бѣ отново разпокжсанъ. Македония се остави подъ Турция, Добруджа се даде на Ромъния, а Моравско — на Сърбия. Останалата частъ отъ българскитъ земи бѣ раздѣлена на две: Южна България подъ правата властъ на султана, като автономна областъ, и Северна България — като самостоятелно княжество, васално на Турция.

Българскиятъ народъ, духовно обединенъ, протестира за това неестествено разпокжсване и още отъ първия моментъ на своя свободенъ животъ започна да работи за своето политическо обединение.

Берлинскиятъ договоръ даваше право на султана да държи войска на границата между Северна и Южна България, разбира се, за да попрѣчи на съединението имъ. Въ Южна България по внушение на генералъ Скобелева веднага се организираха гимнастически дружества, въ които всичкото мъжко българско население прекарваше военно обучение, съ цель да се противопостави съ оржжие въ ржка на всѣки опитъ на султана да изпрати войска въ областта. Благодарение на тия дружества и по застъпничеството на руския императоръ, за да се избѣгнатъ кървопролития, султанътъ се отказа отъ това си право.

Въ Учредителното велико народно събрание, свикано въ Търново презъ 1879 г., за да изработи конституция за свободното княжество, изпрати представители и Южна България. Но рускитъ окупационни власти не ги допустнаха да заседаватъ. Тогава отъ Южна България изпратиха депутация да моли великитъ сили да не допуснатъ раздѣлянето на Южна България отъ княжеството. Въ сжщото време народътъ въ Южна България направи демонстрации противъ меж-

дународната комисия, изпратена от великите сили да изработи органическия устав за управлението на областта. Обаче правителствата на великите сили не само не отстъпиха, но настояха пред руското правителство да внуши на българите да се помирят с установения ред. Във тоя смисъл руският император издаде манифест към българския народ. Българите наведоха глава пред големия авторитет на своя Царь-Освободител. Те прекратиха всяка явна агитация, разтуриха гимнастическите дружества и поведоха борбата тайно.

Една от първите работи на народните събрания в княжеството и в областта беше да съберат в София една тайна комисия, в която участваха от Южна България Константин Величков и Наумов, а от Северна България — Моллов, Стефан Стамболов, Константин Стоилов и др. Комисията се събра през април 1850 г., и реши да се основе в Южна България таен централен комитет, който да се сношава направо с княжеското правителство; да се засили войската в княжеството и пр.

Въз основа на тези решения представители от всички околии на Южна България се събраха тайно в Сливен. Пред тях Величков и Наумов подложиха на обсъждане решенията на комисията в София. На събранието присъстваха като представители на Северна България Стефан Стамболов и Георги Живков.

Събранието реши да се вземат мерки за засилването на военните сили и военното обучение в областта и запазване на оръжието и бойните припаси, оставени от русите.

След това избра таен централен комитет, в който влизаха Константин Величков, д-р Георги Странски и др.

Между това в Южна България произлязоха недоразумения между генерал-губернатора князь Богориди и русите изобщо.

Южнобългарското правителство в това време беше всецело на страната на освободителите руси, на които имаше съчувствието и от които очакваше съгласие и помощ за съединението.

Ползувайки се от течението, което беше недоволно от управлението и от вмѣшателството на русите, князь Богориди успя да създаде опозиция, която беше наречена „казионна“.

В това време князь Александър суспендира Конституцията в княжеството и повѣри управлението на руски генерали. Начена се в България преследване на либералите, някои от които начело с водителя им Каравелов избѣгаха в Южна България и тука поведоха усилена агитация против князь Александра, руските генерали и

руската дипломация. Тая агитация засили партията на казионните в Южна България, и тя спечели изборите, произведени през 1883 г., и дойде на власт.

На падналата партия не оставаше друго морално оръжие за борба освен съединението. Тя открито проповѣдаваше за него и се наричаше партия на съединителите. Тя устрой конгрес за съединението и даже изпрати депутация по дворовете на великите сили, за да ги сондира за него; отъ всекъде, обаче, отговориха, че не е още време.

В името на съединението и съ съчувствието на новия генерал-губернатор Гавриил Кръстевич, партията се яви на изборите в 1885 г., спечели ги и взе властта.

От депутацията, която обиколи дворовете на великите сили, съединителите извлѣкоха убеждението, че за съединението не е още време. Поради това, след като взеха властта, те съвсем изоставиха въпроса за съединението. Народът в Южна България се почувствува измамен, а правителството — изложено на успешни атаки.

* * *

При все това въпросът за съединението като че ли се забрави. Южна България беше почти свободна. Подъ влиянието на македонски бѣжанци патриотите смѣтаха, че няма нужда да се бърза с нейното присъединение, и че по е налѣжаще да се освободи Македония, в която българският народ е изложен на преследване и изчезване.

Поради това комитетите за съединението заглѣхнаха, но се създадоха нови македонски комитети.

Още в началото на 1885 г. капитан Паница, Д. Ризов и Д. Петков основаха тайни македонски комитети в Русе, София, Варна и др. с цел да подготвят въстание в Македония. По тяхно внушение старият революционер Захарий Стоянов, който беше сѣдебен следовател в Пловдив, реши да основе македонски комитети в областта.

Захарий Стоянов се опита да си послужи с дружествата на опълченците от рускотурската война, които бѣха патриотичния елит на народа. Обаче правителството от коректност към султана реши да попрѣчи на тая пропаганда, успя да прекара свой председател на опълченското дружество в Пловдив и уволни дѣловодителя на дружеството Илия Куртев, най-ревностния агитатор за въстание в Македония.

Куртев, подъ предлог да събира помощи за паметник на Шипка, трѣгна из областта да проповѣдва открито въ полза на въстанието в Македония. След публични речи в Ямбол и Бургас с същата цел, Куртев беше арестуван и върнат в Пловдив. От там той издаде

въззвание, съ което приканваше народа къмъ активно участие срещу варварщината въ Македония и порицаваше правителството на областта, задето задушва естествения влечение на българския народъ.

Правителството екстернира Куртева въ княжеството и уволни Захарий Стоянова и други чиновници тѣхни съмишленици. Това озлоби още повече патриотитѣ и тѣ започнаха открит борба противъ членоветѣ на правителството, като имъ напомняха агитациитѣ за съединението и ги наричаха лъжесъединисти.

Въ сѣщото време македонскитѣ комити въ Северна България бѣха изпратили въ Македония една чета съ казашкия офицеръ Калмиковъ. Четата бѣ разбита и унищожена отъ турцитѣ още на границата. Въ събирането на сръдствата за стѣкмяване на четата и въ изпращането ѝ бѣха компрометирани капитанъ Паница, който бѣ воененъ прокуроръ въ Русе и Никола Ризовъ, та трѣбваше да се махнатъ временно отъ България. За тая целъ Паница взе два месеца отпускъ и заедно съ Ризовъ дойде въ Пловдивъ. И тѣ за неуспѣхитѣ си въ македонското дѣло насочиха стрелитѣ си противъ Румелийското правителство.

Тогава се състави въ Пловдивъ таенъ революционенъ комитетъ, които си постави за целъ „да довърши окончателното освобождение на отечеството“ като причисли къмъ числото на враговетѣ и ония „изроди и чорбаджии“, които пречатъ на дѣлото, съ други думи—румелийското правителство. Комитетътъ си постави първа целъ да присъедини Южна България къмъ княжеството.

Тукъ бѣ привлеченъ д-ръ Георги Странски, шефътъ на опозиционната партия на казионнитѣ.

Следъ това комитетътъ се зае да спечели за каузата и българскитѣ офицери отъ милицията. Това бѣ най-важното дѣло на комитета.

* * *

Южнобългарската войска бѣ устроена милиционна. Имаше постоянни кадри, които служеха като школи; въ тѣхъ младежитѣ прекарваха кратки курсове по военното обучение. Благодарение на постояннитѣ патриотични агитации, които непрестанно се водѣха въ страната, редницитѣ въ казармата или въ запаса бѣха подготвени да се борятъ за съединението. Оставаше да се спечелятъ кадритѣ, т. е. офицеритѣ. Разбира се, че въ случая комитетътъ можеше да разчита главно на българскитѣ офицери. Чрезъ капитанъ Паница комитетътъ влѣзе въ сношение съ баджанакъ му, командира на 2-а Пловдивска дружина майоръ Николаевъ Данаилъ, който се указа голѣмъ привърженикъ на съеди-

нението. Следъ това много лесно бѣха спечелени и всички по-видни офицери българи.

Чрезъ усилена печатна и устна агитация комитетътъ твърде скоро завладѣ цѣлата страна и въ едно събрание въ Дерменъ-дере реши да извърши преврата къмъ 15—20 септемврий, когато дружинитѣ отъ милицията сж мобилизирани за дружинни учения и маневри.

Съ особена депутация комитетътъ уведоми за решението си князь Александра.

Князътъ вече бѣ отнелъ управлението отъ рускитѣ генерали и го бѣ повѣрилъ на либералитѣ. Съ това той бѣ изгубилъ симпатиитѣ на руското императорско правителство и бѣ принуденъ да търси опора въ самия български народъ. Провѣзгласяването на съединението бѣ добъръ случай да спечели сръдцата на народа, затова той го одобри отъ все сръце.

Едно непредвидено обстоятелство ускори преврата: Пловдивскиятъ гарнизонъ получи заповѣдъ да замине на 7-и септемврий за голѣми маневри къмъ Чирпанъ. Ако се прогласѣше съединението, когато въ Пловдивъ нѣма войска, възможно бѣ правителството да повика турска войска. Затова се взе решение да се провъзгласи съединението на 6-и септемврий.

Южнобългарското правителство имаше сведение за онова, което се вършеше въ провинцията и въ Пловдивъ. То се събра въ 9 часа вечерята на 5-и септемврий и взе решение да се телеграфира на Високата порта, че има силно вълнение противъ правителството, и че мѣстната властъ не ще бжде въ състояние да запази реда, но генералъ губернаторътъ Кръстевичъ не позволи, като каза: „и азъ съмъ българинъ, да стане каквото стане“.

Презъ нощта срещу 6-и септемврий, рускитѣ офицери, посветени въ заговора, останаха въ домоветѣ си. Още въ тъмни зори Конарската дружина бѣше пристигнала, а майоръ Николаевъ поведе отъ лагера пловдивскитѣ дружини, обиколи конака на генералъ губернатора и съ викъ „да живѣе Съединението, да живѣе князь Александъръ“ взеха губернатора подъ стража и го изпратиха въ София. Сжщата участъ постигна и началника на полицията, прусина генералъ фонъ Дригалски. Сутринята се състави временно правителство подъ председателството на д-ръ Странски, а майоръ Николаевъ бѣ провъзгласенъ за главнокомандуващъ народнитѣ войски.

Първата работа на правителството бѣ да уведоми телеграфически княза въ Варна и княжеското правителство въ София. Князътъ веднага тръгна за Търново, дето стигна на 8-и септемврий. Тамъ го чакаха министъръ-председателътъ Петко Каравеловъ и председателътъ на Народното събра-

ние Стефанъ Стамболовъ. Съ тѣхно съгласие той издаде прокламация, съ която призна Съединението и прие да се нарече князь на Северна и Южна България.

Отъ Търново князътъ замина за Пловдивъ, дето стигна на 9-и септемврий. Сжщия денъ временното правителство сложи своя мандатъ и князътъ назначи за княжески комисаръ д-ръ Георги Странски.

Телеграфътъ разнесе веднага вестта за прогласяване Съединението навсѣкжде въ Северна и Южна България. Тя бѣ посрещната навсѣкжде като отдавна очаквана радостъ. Тая радостъ се изрази въ ликувания, доброволни помощи, охотно даване всичко, каквото искаше реквизиционната комисия, радушна мобилизация, а най-много се изрази въ голѣмия напливъ на доброволци, които заминаха за бойното поле.

Младежитъ отъ 18 до 30 години бѣха преживѣли преследванията и страхотитѣ на турската тирания презъ време на революционната епоха, бѣха преживѣли и епическия героизмъ на възстанията и на руско-турската война. Тѣ бѣха вкусили и отъ горчивината на робството и отъ сладостта на свободата и на славата, затова тѣ се отдадоха всецѣло на патриотичното дѣло.

Записването ставаше тържествено съ пѣсни и музики, така както турцитѣ събираха своитѣ новобранци или запасни при мобилизация. Може да се каже, че това бѣ единичката военна традиция, наследена отъ турцитѣ.

„Радостта бѣ неописуема, и малолѣтни деца се записваха доброволци — пише единъ анонименъ писателъ отъ Ломъ. Доброволцитѣ бѣха галени деца, кичеха ги съ цвѣта и вѣнци; пѣсни, хора, любовъ на провала. Азъ бѣхъ на 23 години, имахъ възрастни другари нѣколко души и решихме да не се записваме. Една сутринъ отивахме на закуска, минахме презъ площада. Тжпани, зурли, хора и пр. Заобиколиха ни момичета и доброволци дечурлига и изсипаха срещу насъ грозни хули. Обърнахъ се и имъ казахъ: ако се запишемъ, ще изкараме до край, а вие при първа пушка ще избѣгате като пилци. Имаше маса, украсена съ вѣнци и знамена; азъ пристжпихъ и се писахъ доброволецъ безъ знанието на родителитѣ си. Моя примѣръ последваха и другитѣ.“¹⁾

Формиране и походи на доброволскитѣ чети

Първитѣ доброволци отъ Южна България.

Македонската, Чирпанската, Казанлъшката, Сливенската и Бургаската чети.

Щомъ се състави революционно правителство, то обяви състава си съ една прокламация, а съ друга покани подъ знамената всички граждани отъ областта на възраст отъ 18 до 40 години. Въ това време първото опълчение отъ милицията бѣ свикано на едномесечно обучение още на 1-и септемврий, а за второто опълчение отъ Пловдивския окръгъ бѣше направено разпореждане да се мобилизира. Оставаше да се повикатъ новобранцитѣ, които сжщата година бѣха минали двумесечно обучение и споредъ устава не участваха въ маневритѣ и, като се устроятъ дружинитѣ отъ първото и второто опълчение, да се повика резерва — мъжетѣ отъ 28 до 32 години.

Но тъй като революционното правителство повика всички отъ 18 до 40 години, то въ щабоветѣ на дружинитѣ се натрупа изведнажъ голѣма навалица. Настана истинска революционна бъркотия.

На това отгоре и рускитѣ офицери, които заемаха по-старшитѣ длѣжности, напуснаха милицията.

Въ Пловдивъ навалицата бѣ най-голѣма. Дворътъ и зда-нието на комендантското управление бѣха препълнени съ младежи и мъже, служили и неслужили, емигранти отъ Македония и Тракия, младежи ученици или занаятчии, помлади отъ 18 години, дошли да се запишатъ доброволци. Последва рапореждане неслужилитѣ да се разпуснатъ и да се повикатъ следъ като се мобилизиратъ служилитѣ и се формиратъ дружинитѣ. Обаче по-буйнитѣ патриоти отъ неслужилитѣ не си отидоха; тѣ чакаха до като комисията прегледа и приеме запаснитѣ и въ това време си набавяха дрехи, царвули, патронташи и непременно калпакъ съ левче, а които имаха възможностъ и оржие.

Въ това време дружинитѣ отъ милицията се мобилизираха и заминаха за границата. Доброволцитѣ, особено ученицитѣ, въ своето воинствено обѣкло се чувстваха неловко изъ Пловдивскитѣ улици. Тѣ се обърнаха къмъ Ризова да имъ даде нѣкаква работа. Той имъ предложи да образуватъ гражданска почетна гвардия, която да пази реда ноще, както е било въ френската революция. Тѣ приеха съ възторгъ. Назначиха имъ за началникъ единъ патриотъ,

¹⁾ „Изъ миналото“. Сливница г. V, брой 51—52.

бивш старши стражарь, и още същата вечер тръгнаха да патрулират из града. Указа се, че мърката е съвсем излишна, защото след 10 часа вечерта всички дюкяни се затваряха, гражданите се прибираха и по улиците, освен пазвантите, не се мъркаше жива душа. Военните така също спазваха строго заведения ред, след вечерната заря да не напущат казармите.

Мърката като излишна се изостави.

Между това комисията прегледа и прие запасните милиционери и на 10-и септември пристъпи към прегледа на доброволците. Напливът бѣ голѣмъ, а срѣдствата — почти никакви. Поради това комисията правѣше изборъ. Приемаше здравитѣ, на възраст отъ 18 до 40 години и непременно добре облечени. Другитѣ бѣха върнати. Но много отъ тѣхъ, като успѣваха да се снабдятъ съ облекло, се промѣкваша въ нѣкоя доброволческа чета или Румелийска дружина.

Първа се формира македонската чета отъ македонски емигранти и отъ харамии, отъ които едни наскоро се бѣха върнали отъ македонскитѣ планини, други се готвѣха да минатъ границата, а трети се навъртаха около капитанъ Паница. Бързото стѣмвяване на тая чета се обяснява съ това, че нѣкои отъ тѣхъ бѣха стѣммени и въоръжени съ собствени пушки мартинки и главно съ това, че гражданскитѣ и военни власти бързаха да освободятъ града отъ тия буйни елементи. За началникъ на тая чета бѣ назначенъ комитетския съзаклятникъ Спиро Костовъ, по прѣкоръ Кирпията, който бѣ произведенъ подпоручикъ. Четата броеше всичко 105 души и не бѣ прегледана отъ комисия.

На 12-и септември четата отиде въ Дерменъ-дере, въоръжи се съ пушките шаспо, които се пазѣха въ тамошния складъ и отиде въ Бойково — Родопитѣ. Тамъ по настояване на Македонския комитетъ прекара съкратенъ курсъ военно обучение подъ ръководството на единъ румелийски подофицеръ. Другитѣ ученици и младежи, желаещи да постѣпятъ доброволци, останаха да чакатъ доброволцитѣ, които отъ Северна и Южна България се упрѣтиха къмъ Пловдивъ. Само ученицитѣ македонци Андрея Ляпчевъ, Никола Генадиевъ, Т. Карайовевъ, Пере Тошковъ, Вл. Кусевъ и др. заминаха съ македонската чета.

* * *

Още на 5-и септември капитанъ Паница тържествено съ биене на камбани обяви Съединението въ Чирпанъ. Множество народъ се събра на площада предъ конака. Записаха се около 200 доброволци, които още на същия день заминаха за Пловдивъ и вечерта спяха въ с. Калфата (сега Съединение). На другия день, 6-и септември, четата бѣ срещната отъ една рота войска отъ 6-а Старозагорска дружина,

изратена отъ правителството да ги усмири. Произлѣзе бой, въ който паднаха четирма доброволци убити и единъ тежко раненъ. Четата бѣ принудена да се върне, а капитанъ Паница се принуди да се предаде на полицията, но следъ това избѣга и се барикадира въ къщата на балдъза си. Следъ като бѣ свалено румелийското правителство една частъ отъ доброволцитѣ отново се събра и формира Чирпанската доброволска чета „Искра“. Тѣ бѣха облѣчени въ червени ризи. Отидоха да охраняватъ границата. Тамъ къмъ тѣхъ се присѣедини и една чета доброволци отъ Станимака.

Другата частъ отъ чирпанскитѣ доброволци, предимно ученици, замина за Сливенъ. Тамъ заедно съ ученицитѣ доброволци отъ Казанлъшкото педагогическо училище образуваха особенъ ученически взводъ въ 4-та рота отъ 1-и Сливенски полкъ.

* * *

Най-напредъ се отзоваха съ възторгъ на апела на революционното правителство героитѣ на Шипка — опълченцитѣ.

Между първитѣ, които си предложиха телеграфически услугитѣ, бѣше Казанлъшкото опълченско дружество. По заповѣдъ на княза, който току що бѣ пристигналъ въ Пловдивъ, отговори му се, дружеството да се отправи за Пловдивъ, дето ще получи орѣжие и назначение; заповѣда му се да записва доброволци и подъ команда да ги праща въ Пловдивъ.

Какво е било въодушевлението въ Казанлъкъ показва телеграмата, изпратена още същия день, 9-и септември, отъ префекта: „всички ученици отъ нормалното училище заминаватъ днесъ като доброволци съ Казанлъшката дружина“.

Освенъ тѣхъ опълченското дружество успѣ да събере, стѣмми и въоръжи 101 доброволци, отъ които 32 стари опълченци. Липсваха само пушки за 50 души. На другия день, 11-и септември, подъ началството на опълченеца Юзремовъ четата стигна въ Пловдивъ.

На 12-и септември пристигна отъ Казанлъкъ и друга група — 23 конни доброволци. Тѣ се явяваха на служба съ собствени коне и собствено снаряжение. Въ Пловдивъ се явиха и други запасни, желаещи да служатъ въ конницата на същитѣ условия. Порѣди голѣма нужда отъ конница отъ щаба на армията възложиха на ротмистъръ Небольсинъ да формира отъ тѣхъ и отъ казанлъшкитѣ конници единъ доброволски ескадронъ.

Въ същото време и въ Чирпанъ се явиха 95 запасни конници, желаещи да служатъ като конници на същитѣ условия. Отъ щаба на армията възложиха на капитанъ

Телеснически да формира от тях друг доброволски ескадронъ.

* * *

Въ Пазарджикъ веднага следъ обявяването на Съединението неврокопския харамийски войвода Димитъръ Тодоровъ заедно съ четирма опълченци събраха 84 доброволци, по-голямата частъ отъ които бѣха македонци, въоръжиха ги съ мартини, които събраха отъ населението и заминаха за Пещера, гдето пазѣха границата докато пристигна Пазарджишката дружина. Следъ това тѣ се обучаваха и преди избухването на войната съ Сърбия отидоха въ Пловдивъ и влѣзоха въ съставъ съ Македонския баталионъ.

* * *

Въ Сливенъ секретарьтъ на Окръжния съдъ Димитъръ Куртевъ и другарьтъ му Хр. Стояновъ събраха малка доброволска чета отъ около 30—40 души. Доброволцитѣ се явиха съ собствени коне и собствено облѣкло, снаряжение и въоръжение; само нѣкои отъ тяхъ бѣха снабдени съ реквизиранни коне и шинели и бѣха въоръжени съ държавни пушки. На 15-и септемврий Д. Куртевъ изпрати ескадрона презъ Ямболъ за Татаръ Кьой по границата. По пѣтя ескадронътъ се увеличи съ още доброволци, числото на които достигна до 80; частъ отъ тяхъ бѣха пеши. Ескадронътъ се водѣше отъ Дянко Цоцковъ, а Д. Куртевъ съ Хр. Стояновъ заминаха направо за Казълъ Агачъ (Елхово), дето събраха населението отъ граничните села и съ него и съ доброволцитѣ организираха отбраната на границата отъ Вакъвъ до Факия.

Следъ като пристигна 8-и Приморски полкъ и поех охраната на границата, дружинниятъ командиръ капитанъ Драндаревски заповѣда на коннитѣ доброволци да поставятъ сигнални вѣхи по цѣлата граница отъ Вакъвъ до Факия, което доброволцитѣ извършиха умѣло и бърже.

Когато стана явно, че ще има война съ Сърбия и 8-и полкъ замина за сръбската граница, доброволцитѣ пожелаха да заминатъ и тѣ. Обаче последва разпореждане доброволцитѣ и граничната милиция да останатъ да охраняватъ турската граница. Поради това доброволцитѣ останаха по границата до 12-и януарий, когато бидоха демобилизирани.

* * *

Въ края на августъ Окръжниятъ училищенъ инспекторъ въ Бургасъ бѣ събралъ отъ окръга всички учители отъ първоначалнитѣ училища, които нѣмаха завършено трикласно образование, за да държатъ изпитъ предъ една

комисия по предметитѣ отъ 3-и класъ, та съ това да добиятъ право на редовни учители. На 6-и септемврий учителитѣ бѣха събрани да държатъ изпитъ по последния предметъ — Законъ Божи.

Въ време на изпита, въ 10 ч. преди обѣдъ, забиха черковнитѣ камбани и се съобщи, че е провъзгласено Съединението на Северна и Южна България. Радостъ и ентузиазъмъ обвзе всички. Председателътъ на изпитната комисия обяви на учителитѣ, които още не бѣха издържали изпитъ, че се освобождаватъ отъ изпита и ги покани да отидатъ на молебена. Следъ молебена дружинниятъ командиръ майоръ Мирчански държа патриотична и насърчителна речъ.

Следъ това на площада, дето стана молебена, опънаха палатка, въ която единъ офицеръ записваше за доброволци ония младежи, които по разни причини бѣха освободени отъ служба въ милицията. Въ тая категория споредъ Южно-българскитѣ военни закони спадаха и учителитѣ. По предложението на директора на Анхиалското трикласно училище Захарий Димитровъ, по-голямата частъ отъ учителитѣ — около 50 души — се записаха и заедно съ другитѣ доброволци образуваха чета отъ 110 души.

На 8-и септемврий четата се събра въ казармата, дето всѣки доброволецъ получи по една кринка съ 150 патрони, панталони, рубашка, фуражка отъ американъ и единъ чифтъ царвули съ навои.

За командиръ на четата бѣ назначенъ шипчанскиятъ опълченецъ Иванъ Кишелски. Знаме приготвиха учителитѣ.

На 9-и септемврий четата трѣгна да смѣни ротата, която охраняваше границата и която трѣбваше да се събере и мобилизира въ Бургасъ. Най-напредъ четата трѣбваше да обиколи граничните села отъ района, който трѣбваше да охранява и който се простираше отъ Черно море до Голѣмъ Боялъкъ, а следъ това — да се оттегли въ селото Казжклизе, което се намира на пѣтя Лозенградъ—Бургасъ. Това се правѣше съ целъ да се затвърди българската властъ въ нѣколко подозрителни турски села.

Четата обиколи всички гранични села и не срѣгна никаква съпротива, освенъ въ турското село Кайбиляръ, дето селянитѣ се бѣха приготвили да посрещнатъ турски войски и се опитаха съ оръжие въ ръка да не допустнатъ четата да влѣзе въ селото. Обаче въ последния моментъ се подчиниха безъ да се прибѣгва до оръжие.

Следъ това четата разстави постове по границата и съ ядрото се оттегли въ Казжклизе. Четата образуваше авангардъ на Южно-българската дружина, която бѣ разположена въ Факия и влизаше въ Бургаския отрядъ. Заповѣди получаваше отъ дружинния командиръ.

* *

Започнаха да се събират доброволци и въ другите градове на Южна България. Обаче това доброволческо движение бързо се прекрати. След като дружините от южнобългарската милиция се мобилизираха и изпратиха на границата, свикаха се всички мъже от 18 до 40 години. От тях формираха резервни дружини и полкове, така че не оставаха мъже за доброволци. Записаните доброволци постъпиха въ тия части. Изобщо милиционната военна система въ Южна България поглъщаше всичкото мъжко население. Доброволци можеха да бъдат само пришелци въ областта и мъжете, по-млади от 18 години и по-стари 40, и само такива се явиха.

Впрочем населението въ Южна България съ такава готовност и възторгъ се яви под знамената, че Южно българската войска можеше по-скоро да се вземе за доброволческа отколкото за милиция.

Първите доброволци от Северна България.

Търновската и Габровската чети. Самоковският отряд. Софийският Македонска и Карауланова чети. Първа Софийска доброволска дружина. Дупнишката и Кюстендилската македонски чети.

В Северна България доброволското движение намъри по-голям просторъ. Постоянната наборна военна система въ княжеството не включваше всичкото мъжко население, както милицията въ Южна България. Имаше много освобождения, било по семейни причини, било по излишъкъ на младежи, нуждни да попълнят предвиденото въ щатове количество. Пък и народното опълчение — възрастните неслужили мъже — не бѣше редовна войска, както резервистите въ Южна България, та и от него по-буйните младежи се предпочитаха като доброволци.

Както въ Южна България така и въ Северна записването на доброволци бѣ спонтанно, безъ никакво участие на властта. Първи двигатели въ това отношение и тука бѣха дружествата на опълченците доброволци от руско-турската война. Въ нѣкои мѣста инициативата взеха самите настоятелства на тия дружества, на други се образуваха комитети. Дружествата и комитетите се грижеха да записват, организират и хранят доброволците, да ги облекат, снабдят и, ако е възможно, да ги въоръжат. За тая цел комитетите събираха доброволни помощи, и народътъ щедро се отзоваваше. Когато недостигаха волните помощи, комитетите прибѣгваха до закона за народното опълчение. Спо-

* * *

редъ тоя законъ опълченските части, а въ нашия случай доброволците, се хранѣха от общината, въ района на която се намираха. Разбира се, че това трая до като доброволските части влѣзоха въ действащата армия и започнаха да се хранят на общо основание по реквизиционенъ начинъ.

Първите доброволци, които тръгнаха за Южна България бѣха учениците от Габрово.

Вестта за прогласяване на Съединението бѣ посрѣщана въ тоя балкански градъ съ голѣма радост и възхищение. Още щация день следъ митинга, който удобри Пловдивския превратъ, се заговори за записване доброволци. Младежите захванаха да се готвят. Когато на 8-и септември от Търново на път за Пловдив минаха презъ Габрово князът и министъръ председателятъ и прѣснаха прокламацията за Съединението, желанието да се върви на бойното поле стана неудържимо. Занятията въ прочутата Априловска гимназия автоматически се прекратиха и на 9-и септември настоятелството на ученическото дружество „Седѣнка“, свикано от председателя му Ив. Хр. Найденовъ, реши да свика по-възрастните ученици, за да решатъ въпроса, какво сж длъжни да направятъ тѣ, за да помогнатъ на патриотичното дѣло.

Въ 4 ч. следъ пладне учениците се събраха въ училището „Даскалъ Цвѣтко“. На събранието дойде и най-младиятъ гимназиаленъ учител, Стефанъ Ватевъ¹⁾, комуто се предостави да ръководи събранието. Говориха трима ученици, които изтъкнаха нуждата от бойни сили, че възрастните ученици сж длъжни да се запишатъ доброволци и колко е голѣмо значението на тази постъпка въ очите на народа.

Въ заключение ръководителятъ на събранието посочи бѣлитъ листове, сложени на масата, предложи на желаещите да се запишатъ доброволци и като имъ напомни за сериозността на решението, даде имъ четвъртъ часъ да размислятъ преди да пристѣпятъ къмъ него. Самъ постави името си начело на списъка.

Записаха се почти всички ученици отъ 7-и класъ, най-горния, и по-възрастните ученици отъ по-долните класове. Трѣбва да се има предъ видъ, че поради възстанието и войните презъ 1876—1879 година въ училищата не бѣха водени редовни занятия, и учениците тогава бѣха по-възрастни отъ сегашните съ 2—4 г.

Записаните ученици веднага подадоха телеграма до председателя на революционното правителство, д-ръ Странски.

¹⁾ Сега професоръ въ София.

че тѣ, въодушевени отъ идеята да участвуватъ въ борбата и да се жертвуватъ за светото дѣло, очакватъ неговото решение и съдействие.

Следъ проверката доброволцитѣ избраха за водачъ младия учителъ Ватевъ, а за негови помощници — младшитѣ подофицери отъ ветеранитѣ опълченци Драгой Божиловъ, Стефанъ Манасѣвъ и Младенъ Касабовъ. Присъстващитѣ на събранието членове отъ общинското управление обещаха да отпуснатъ на всѣки доброволецъ по една раница, сухарна торба, матера, чифтъ царзули и връви, които нѣща не бѣ трудно да се намѣрятъ въ индустриалния градъ.

Бѣ се мръкнало. Доброволцитѣ стройно, пѣйки Шуми Марица, напуснаха училището. На улицата бѣха се натрупали граждани, които ги посрещнаха възторжено съ виковете „да живѣятъ доброволцитѣ“, грабнаха ги подъ ръка и ги заведоха по домоветѣ си да ги нагостятъ. Пѣсни оглушаваха Габрово до късно презъ нощта.

Въ сѣщого време подъ председателството на свещеника Къневъ се състави комитетъ за записване доброволци и отъ останалитѣ граждани и за снабдяване всички доброволци съ всичко необходимо. Потрѣбнитѣ срѣдства за това се събираха по доброволенъ начинъ.

Изглежда, че не всички опълченци отъ руско-турската война, установени въ Габрово, побързаха да се отзоватъ на позива на комитета да се запишатъ доброволци. Това тѣхно поведение въ сравнение съ младенческия жаръ на ученицитѣ трѣбва да е предизвикало голѣмо възмущение, изразено въ следната телеграма:

„До Захари Стояновъ въ Пловдивъ.

Молимъ убедете Негово Височество да застави всички опълченци да отидатъ дето отечеството ги зове, защото малцина се съгласяватъ доброволно. Мжчно имъ е да напуснатъ гърбоветѣ на женитѣ си, при всичко че комитета обезпечава семействата имъ.

Председателъ на комитета Св. Къневъ,

Председателъ на опълченското д-во Стойковъ“.

На телеграмата на ученицитѣ д-ръ Странски отговори да тръгнатъ за Пловдивъ; а на телеграмата на двамата председатели, князътъ отговори съ единъ телеграфически апелъ къмъ Габровскитѣ опълченци, на които последнитѣ съ възторгъ се отзоваха, и всички опълченци — 32 души — се записаха.

На другия день, 10-и септемврий, времето бѣ хубаво; по небето редко се мѣркаха облаци, носени отъ тихъ вѣтъръ, който подухваше отъ Балкана по долината на Янтра. Войски минаваха отъ Търново за Южна България. Граж-

дани и селяни се трупаша да видятъ своитѣ близки. Доброволцитѣ още рано прибраха и настаняха багажитѣ си. Получиха отъ общината обещанитѣ вещи; обуха царзулитѣ, засукаха чернитѣ връви около бѣлитѣ навуца, съ левчетата на калпацитѣ и съ китка на гърдитѣ очакваха часътъ на тръгването.

Къмъ 1 часа следъ пладне тѣ се събраха. Ветеранитѣ опълченци дойдоха въ своята опълченска форма. Четата се раздѣли на десетки; въ всѣка десетка влизаха доброволци близки, било по роднинство, било по приятелство. Всѣка десетка си избра десетникъ.

Отъ кметството донесоха едно трицвѣтно знаме. За знаменосецъ бѣ избранъ Василь Радойковъ.

Тука постъпи доброволецъ братътъ на Трайко Китанчевъ, Евтимъ, който, бидейки ученикъ въ единъ френски пансионъ, свирилъ въ ученическата духовна музика. Той постъпи съ своя инструментъ и бѣ назначенъ тръбачъ на четитѣ.

Доброволцитѣ, които пѣеха хубаво, съставиха хоръ. Въ 1 часа и 30 минути следъ пладне дойде духовенството, персональтъ отъ кметството и множество граждани. Отслужи се водосветъ, следъ който кметътъ предаде знамето на знаменосеца и държа напѣтствена речъ. Водачътъ Ватевъ отъ името на четата поблагодари на кмета и гражданитѣ за грижитѣ и любезността.

Следъ това точно въ 2 часа тръбачътъ изсвири походенъ маршъ. Доброволцитѣ запѣха Шуми Марица и тръгнаха, акламирани отъ гражданитѣ.

Четата пѣтуваше свободно, но когато приближаваше нѣкое населено мѣсто, поспираше се, подтѣгаше редоветѣ и съ войнственитѣ пѣсни „Напредъ, напредъ за слава“ или Каравеловата „Азъ не искамъ и занаятъ да търпя неволя“ и пр. влизаше въ селото.

Понеже четата бѣше съставена въ грамадната си частъ отъ ученици, то ученицитѣ я нарекоха съ класическото име „легионъ“ и това име се наложи. Четата, къмъ която после се прибавиха и други ученици служебно, се нарече *ученически легионъ*.

Вечерта въ тъмно, пѣйки „Шуми Марица“, легионътъ стигна прочутия Соколски манастиръ. При входа го дочакаха съ фенери квартириеритѣ и братството, което вмѣсто добре дошли, изпѣ „Осана въ вишнихъ благословенъ гряди во имя Господне!“

На другия день доброволцитѣ продължиха пътя. Отбиха се да разгледатъ прочутата Шипчанска позиция и да се поклонятъ на падналитѣ тамъ за свободата на България. Вечерта стигнаха въ Шипка, на другия день — въ Калояново, а на 13-и въ Кара-топракъ. Навсѣкжде тѣ бѣха дочаквани радушно, съ речи и акламации отъ общинскитѣ власти и на-

селението. Бъха настанявани по квартири, дето бѣха гошавани изобилно. Само въ Кара-топракъ общинаритѣ, като привърженици на събореното правителство, подъ предлогъ че нѣматъ откритъ листъ, не ги посрещнаха и не имъ дадоха квартири. Но доброволцитѣ, по съветитѣ на водача си, показаха голѣма въздържаностъ, може би поради това че нѣмаха оръжие. Впрочемъ и нѣмаше нужда отъ груби мѣрки, защото селянитѣ, мимо общинаритѣ, посрещнаха радушно доброволцитѣ, взеха ги по домоветѣ си и ги нагостиха.

Следъ четириднешно непрекъснато пътуване, на 14-и септемврий въ 2 ч. следъ пладне легионътъ стигна въ Пловдивъ и се спрѣ на голѣма почивка вънъ отъ града. Отъ тука четата уведоми главната квартира, че е пристигнала, влѣзе въ града и въ 4 часа следъ пладне мина моста на Марица, подъ звуковетѣ на народния маршъ „Шуми Марица окървавена“. Минаха подъ простичката арка, съ която бѣ посрещнатъ княза и на която бѣ написано: „Благословенъ гряди во имя Господне“.

Недалечъ отъ моста бѣ конака на бившето Румелийско правителство, а въ това време главна квартира на действащата войска. Тамъ четата се построи. Командирътъ на източния корпусъ, шейновския ветеранъ подполковникъ Николаевъ, я посрещна съ думитѣ:

— Здравейте и добре дошли, господа отъ ученическия легионъ!

— Здраве желаемъ и покорно благодаримъ, господинъ подполковникъ, отговориха доброволцитѣ.

Следъ като направи прегледъ на четата, подполковникътъ се обърна съ думитѣ:

— „Господа, върховното правителство цени високо и похвалява много вашата доброволна патриотична постѣпка и готовността ви да се отдадете въ негово пълно разпореждане въ дѣлото за осъществяване съединението на Южна и Северна България. То заповѣда да се считате между войницитѣ за волноопредѣляващи се долни чинове. Вашата чета ще се именува ученически легионъ, въ който ще се причисляватъ и всички други такива доброволци и ще се числи като прикомандиранъ къмъ 1-и на Н. В. Князь Александъръ полкъ, на всѣкакъвъ видъ доволствие. Ще бждете на квартира изъ града и ще се храните въ казармата, за обучението ви ще се назначатъ инструктори отъ полка и ще преминете съкратенъ курсъ обучение. Почивка ви се дава два дѣня.

„Живѣйте за слава и честъ на Съединена България, ура!“

— Да живѣе Съединена България, ура! извикаха доброволцитѣ колкото имъ гласъ държи.

Следъ това градскитѣ комисари ги заведоха по квартири въ махалата близо до черквата св. Петка и по улицата,

която води за казармитѣ при Гладно поле, дето извеждаха войницитѣ на строеви занятия. Изморенитѣ отъ петдневния походъ доброволци се предадоха на почивка въ удобнитѣ квартири.

Скоро следъ това пристигна Търновската доброволска чета, въ състава на която влизаха и ученицитѣ отъ Петропавловската семинария при Горна Орѣховица.

* * *

На 9-и септемврий въ семинарията при Горна Орѣховица се научили, че ученицитѣ отъ Габровската гимназия съставили доброволска чета, която се готвѣла да замине за Пловдивъ. Това известие разпали и семинариститѣ; побуйнитѣ и по-възрастнитѣ на 9-и септемврий заминаха за Търново съ знамето, пригответо за отпразднуването хилядогодишнината отъ смъртъта на св. Методий, която се празнува на 6-и априлъ сжщата година. На знамето бѣха изшити образитѣ на св. Кирилъ и св. Методий. Водѣше ги Рафаеловичъ — далматински свещеникъ, преподавателъ по латински езикъ.

По пътя ученицитѣ се спрѣха въ Горна Орѣховица и държахъ насърчителни речи на гражданитѣ. Въ Търново тѣ намѣриха ученици отъ разни краища, които така сжщо се говѣха да заминатъ за Южна България. Решиха да образуватъ една чета и избраха бюро, което да ръководи четата до пристигането ѝ въ Пловдивъ. Председателъ на бюрото бѣ избранъ Пенчо Икономовъ.

Дадоха се три дѣня срокъ на доброволцитѣ, за да се снабдятъ съ всичко необходимо. Презъ тѣзи дни съ свои срѣдства или съ помощи отъ властитѣ и отъ частни лица доброволцитѣ се снабдиха съ царвули, дрехи и раници. Снабдиха се и съ знаме, на което бѣ изшитъ разяренъ левъ. Съставиха се списъци; оказа се, че числото на доброволцитѣ е доста голѣмо. Поради това тѣ бѣха раздѣлени на две чети: ученическа — подъ началството на Рафаеловичъ и гражданска — подъ началството на Д. Власевъ. На 15-и септемврий четитѣ тръгнаха тържествено, изпратени отъ Търново и по маршрутъ: Дръново — Габрово — Шипка — Калюферъ — Кара-топракъ — Пловдивъ. Навсѣкжде бѣха тържествено посрещани, гошавани и изпращани. Отъ Шипка къмъ тѣхъ се присѣдини една банда музиканти съ духови инструменти, та пътуването имъ стана още по-тържествено.

Въ Пловдивъ така сжщо влѣзоха тържествено начело съ музиката и се спрѣха въ двора на конака. Излѣзе самъ князь Александъръ и следъ като Рафаеловичъ съ извадена сабя му отпразнува за състава на четитѣ, князътъ похвали патриотизма имъ и изказа увѣреността си, че ще оправдаятъ надеждитѣ, които отечеството възлага на тѣхъ. Следъ

това четитъ бѣха зеведени и разквартирувани при габровскитъ чети.

* * *

Още на митинга на 6-и септемврий привечеръ предъ двораца въ София бѣ обявено, че ще записватъ доброволци. Записването ставаше на три мѣста: при Стойчо П. Пановъ, дето се записваха предимно македонци, при запасния поручикъ Караулановъ и при Шипченския опълченецъ Илия Куртевъ, прокуденъ отъ Южна България поради агитацията му за Съединението.

Първи се организираха македонцитъ, които, като емигранти, нищо не задържаше. Тѣ броеха 60 души. На следващия день — 7-и септемврий — заминаха съ едно трицѣтно знаме и друго черно съ черепъ и кости. Само единъ отъ тѣхъ бѣ въоръженъ съ мартина и при влизане въ населено мѣсто изгърмѣваше по нѣколко пѣти. Посрещани на всѣкжде добре, тѣ на 10-и септемврий стигнаха въ Пазарджикъ и сѣщия день бѣха пренесени по желѣзницата въ Пловдивъ. Тукъ тѣ бѣха посрещнати тържествено, особено отъ македонската емиграция. На чело и на тѣхъ застана подпоручикъ Спиро Костовъ, който ги заведе въ казармата въ Кършиака. На следния день бѣха отведени въ единъ оръжеенъ складъ и въоръжени съ пушката шаспо. Като видѣха книжнитъ патрони на тази пушка, тѣ се възмутиха и само следъ като ги увѣриха, че ще бждатъ смѣнени, тѣ се усмириха. На другия день — 12-и септемврий — тръгнаха за Бойково; минавайки презъ Дерменъ дере (Фердинандово), тѣ се превъоръжиха съ кринки. Въ Бойково тѣ се слѣха съ Пловдивската македонска чета.

* * *

Току речи въ сѣщото време, когато се събра Македонската чета въ София, формира се и четата на поручикъ Караулановъ. Тя се състоеше отъ 120 души. Тръгна на 8-и и стигна въ Пазарджикъ на 11-и септемврий.

На митинга на 6-и септемврий привечеръ предъ двораца въ София ветеранътъ опълченецъ Илия Куртевъ заяви, че записва доброволци.

Сѣщата вечеръ се записаха 8 души. Четирмата отъ тѣхъ заедно съ Куртева заминаха съ файтонъ за Самоковъ и отъ тамъ за Пловдивъ. Останалитъ четирма и други желаещи младежи тръгнаха следващитъ два три дни съ файтони презъ Самоковъ да догонятъ Куртева.

Къде и какво е правилъ Куртевъ не се знае; но съ какъвъ жаръ е агитиралъ той може да се сѣди отъ това,

че на 11-и септемврий пристига въ Пазарджикъ съ 150 доброволци, които се наричаха Самоковски доброволски отрядъ. Но и следъ това продължаваха да пристигатъ и други, които бѣха останали да устроятъ домашнитъ си работи и си натѣкмятъ всичко необходимо.

Двамата водачи Куртевъ и Караулановъ поискаха отъ Главната квартира тренъ да превезе четитъ имъ до Пловдивъ.

На 13-и септемврий четитъ имъ бѣха пренесени и се настаняха на квартири въ столицата на Южна България.

Тука отрядътъ на Куртевъ се попълни съ доброволци, едни дошли преди отряда, а други — следъ него. Той броеше 261 души, раздѣлени на три чети, командувани отъ помощници, назначени отъ Куртева.

Дейността на Илия Куртевъ, както по подготовката на съединението, така и по събирането на доброволцитъ, бѣ оценена отъ Н. В. княза, който съ височайша заповѣдъ № 9 отъ 14-и септемврий го произведе подпоручикъ и го назначи за началникъ на Самоковския отрядъ.

Четата на Карауланова така сѣщо се увеличи и достигна 132 души, отъ които 7 души конници; тя бѣ изпратена въ Бойково и заедно съ четата на Спиро Костовъ и нѣкои Румелийски резервни роти съставиха Бойковския отрядъ, началникъ на който бѣ поручикъ Караулановъ.

* * *

Още съ прогласяване на Съединението при опълченското дружество въ София се състави комитетъ, който се грижеше да събира доброволци и да ги организира и стѣква. Необходимитъ срѣдства събираше отъ волни помощи. Обаче считаше се за редовно доброволцитъ сами да си набавятъ всичко потребно, освенъ оръжието, което получаваха отъ държавата. Комитетътъ само помагаше на беднитъ.

Щомъ като се започна записването на 8-и септемврий, и започна обучението на доброволцитъ, тогава комитетътъ набави казани и започна да ги храни.

До 12-и септемврий доброволцитъ се стѣкмиха. Тѣ бѣха 425 души. Една четвъртъ бѣха стари опълченци, една четвъртъ — младежи, ученици отъ гимназията въ София и отъ желѣзарското училище въ Княжево. Останалитъ бѣха разни занаятчии, чираци, чиновници и пр. на възраст отъ 15 годишни деца, които едва влачеха пушкитъ, до 60 годишни старци. Бѣха въоръжени съ кринки, стѣкмени съ презраменни патронташи съ по 24 патрони. Съ малки изключения всички бѣха съ собствено облѣкло. Дружеството имъ бѣ дало по едно тенекизно левче, което носѣха приначено на калпака. На дружината бѣ дадено знамето, подарено отъ княза на Софийското опълченско дружество.

Доброволците бяха организирани във дружина, началството надъ която бѣ поелъ председателътъ на Опълченското дружество Соколовъ, запасенъ поручикъ отъ Румелийската жандармерия и стотникъ отъ Панагюрското въстание.

Дружината бѣ раздѣлена на четири чети, които се командоваха отъ четници: на първата чета — Дяконъ Антимъ Върбановъ, на втората — Н. Руссиновъ, на третата — С. Байчевъ и на четвъртата — Андонъ Димитровъ. Освенъ това всѣка чета имаше подчетникъ и по четири взводни командири.

Дружината, понеже бѣ формирана отъ Софийското опълченско дружество, носѣше название „*първа Софийска опълченска дружина*“.

Изглежда че доброволците, заминали по-рано, не ще да сж се показали много мирни по пътя за Пловдивъ, та Военното министерство нѣмаше особена въра въ началниците имъ. Затова военниятъ министъръ на 13-и септемврий сутринята повика подпоручика отъ 1-и Софийски на Н. В. полкъ Кантарджиевъ и му заповѣда още сжщия день да тръгне съ дружината и да я заведе въ Пловдивъ. За реда по пътя ще отговаря той. По указание на министра, подпоручикътъ се среща съ председателя на опълченското дружество Соколовъ, съ когото се споразумѣ за часа на тръгването и за маршрута.

Въ 2 часа сл. пл. сжщия день следъ молебень на площада предъ двореца дружината тръгна, изпратена съ благопожелания отъ близките на доброволците.

Сжщия день сутринята бѣ тръгналъ отъ София за Пловдивъ 1-и Софийски на Н. В. князь Александъръ полкъ.

Вечерята въ 10½ часа дружината стигна въ Нови ханъ и ношува на бивакъ, а на 14-и стигна и ношува по сжщия начинъ въ Ихтиманъ. На 15-и дружината почива и произведе учение съ пушки. На 16-и дружината стигна въ Бушуля, а на 17-и въ Пазарджикъ; ношува на бивакъ. На 18-и дружината се натовари на особенъ влакъ и въ 4 часа сл. пл. стигна на Пловдивската гара.

На гарата я чакаше Н. В. Князътъ съ свитата си и множество граждани. Дружината се построи, князътъ я поздрави и се обърна къмъ доброволците съ следующитъ думи, които се отнасяха къмъ старитъ шипчански опълченци:

„Опълченци, на васъ се надѣвамъ, че ще покажете примѣръ на нашата млада войска, какъ да се бие срещу врага на отечеството. Вие устояхте противъ Сюлеймановитъ пълчища на Шипка. Надѣвамъ се, че вие и сега нѣма да позволите на врага да направи нито една крачка въ милото ни отечество. Да живѣе Съединена България, ура!“

Дружината начело съ княза и свитата му и съ музика потегли за града.

На площада Джумая дружината мина церемониаленъ маршъ предъ княза и следъ това биде разквартирувана изъ града.

Следващия день — 19-и септемврий — подпоручикъ Кантарджиевъ се яви въ Щаба на действующата армия и попита кому да предаде дружината. Отговори му се, че той остава да я командва, а на Соколова заповѣдаха да се върне въ София да формира друга дружина.

Следъ почивка отъ единъ день дружината почна редовни занятия.

* * *

Прогласяването на Съединението бѣше дѣло на македонската революционна организация. Комитетитъ бяха основани съ цель да се подготви въстание въ Македония. Само когато Румелийското правителство отъ коректностъ къмъ султана започна да преследва това движение, комитетитъ насочиха стрелитъ си противъ него и пристъпиха къмъ Съединението. На македонците се падаше голѣмъ дѣлъ отъ преврата въ Пловдивъ. Поради това македонците не искаха да пропуснатъ благоприятния случай да нахлуятъ въ отечеството си и да подигнатъ въстание.

Още на 7-и септемврий въ извънредна притурка вестникъ „Македонски гласъ“ издаде следното възвание:

„Македонци!

Часътъ, минутата е настанала вече да се разкъсатъ въковнитъ робски вериги. Примѣрътъ, който нашитъ Румелийски братя дадоха, трѣбва да го последваме и ние. На робството и теглилата на нашитъ нещастни и страждущи братя въ Македония трѣбва да се тури край. Сега или никога трѣбва да се опитаме и ние да присъединимъ и тая откъсната частъ къмъ нашето общо отечество.

Съотечественици македонци!

Минутата е такава, щото не иска много говорене и философствуване, а дѣло. Всѣко закъснение е престѣпление предъ общото отечество.

Ние ви призоваваме на оржие.

Всѣкой, дето и да се намира, трѣбва да се притече на помощъ на своята родина. Ако искаме да се освободятъ нашитъ страдащи братя, трѣбва да се жертвуваме. Свобода безъ жертви, безъ кръвъ не се изкупува. Сега трѣбва да покажемъ, че заслужаваме да сме свободенъ народъ. Вървете къмъ границата, кой кждето може. Оржие се намира доста въ княжеството.

Ние се обръщаме къмъ нашитъ братя въ Македония, които пшкятъ подъ турското иго и ги подканяме да възстанатъ като единъ човѣкъ.

Братя!

Минутата за вашето освобождение е настанала вече. Възставайте, прочее! Вашата съдба се намира във вашите ръце. Свободните българи бързат да ви подадат своята помощ за скъсване на турския ярем. Напред прочее!

Председателстващият дружеството

„Македонски глас“ Д. Петков“.

При това положение македонските емигранти бяха обзети от странен кипаж, особено харамийските махали във Кюстендил и Дупница, в които, както се разказваше тогава, и най-кротките младежи, като преживее два-три месеца, се обръща на свирел харамия. При това много от харамийците бяха стъкмени винаги като невеста за свадба, организирани в чети и готови да тръгнат всеки момент.

Между това княз Александър, правителството и революционният комитет поведоха миролюбива политика спрямо Турция. Изгледите да се осъществи Съединението по мирен начин от ден на ден ставаха по-сигурни.

Едно нахлуване във Македония, обаче, можеше изведнаж да подпали огъня и да подхвърли сигурния дипломатически успех на превратностите на една война.

Правителството разпреди административните власти да не пропускат чети за Македония. Но полицията бѣ безсилна да спре тия неуловими хора. Поради това революционният комитет в Пловдив към 15-и септември телеграфира до комитетите в София, Самоков, Дупница и Кюстендил:

„Има сведения, че македонските чети на границата не мирували. Критичността на момента разбирате. Един наш изстрел е достатъчен да опропасти всичкото дѣло. За туй братски ви молим, употребете всичките усилия да се избѣгне най-малкият скандал. За тая цел трѣбва за там днес и един флигел адютант на княза. Очакваме телеграфически уведомление за извършеното от васъ.“

Стояновъ, Ризовъ“.

Освен това правителството, като бѣ увѣрено, че харамийците не ще могат да се удържат от съблазната да се прехвърлят отатък границата и да извършат нѣкой грабеж, реши да ги отвлече от добре познатата им македонска граница, като ги прехвърли във Южна България, в непознатата тѣм Тракия. Затова то заповѣда — всички доброволци от Дупница и Кюстендил да отидат в София, дето ще се въоръжат и изпратят във Южна България.

Дупнишките харамии се показаха благоразумни. Тѣ заминаха за София, дето се довържиха и продължиха пътя за Пловдив, организирани в две чети. Едната от 63 души бѣ предвождана от Тодор Тетимов Кехайов и Гюреджеклията, и другата — 49 души — предвождана от Иван Атанасов. Въ Пловдив стигнаха на 26-и септември.

Въ Кюстендил, обаче, работата не мина така леко. Там комитетът бѣ събрал около 110 души, под началството на Стоян Богданалията и Димитър Юруковъ, който току що бѣ се върнал от харамийския набѣг в Турция. Изглежда, че от една страна харамийците не искаха да се откажат от запазения си периметър в Турция, от друга — и околийският началник се е престарал, та работата дойде до там, че началникът на Западния отряд арестува околийския началник, и помоли телеграфически да бѣде премѣстен другаде.

Но и харамийците се вразумиха и на 17-и септември тѣ, стъкмени от Кюстендилския комитет, тръгнаха за София. Населението, имайки начело кметство и духовенството, им изказа своята почит като на свои „отборъ юнаци“, като ги изпрати до Стамбол капия, дето им даде закуска.

Четата стигна в София и оттам замина за Пловдив. Тогава от София председателят на комитета Д. Петков телеграфира на З. Стоянов в Пловдив:

„Никакви чети нѣма да минат във Македония. Всички македонци доброволци от Дупница и Кюстендил пристигнаха в София. Скоро трѣгват за Пловдив. Бждете спокойни, не ставайте деца“. ¹⁾

Успокоителен отговор се получи и от председателя на комитета в Самоков.

Въ Пловдив бѣ пристигнала и една чета от Разград. Какъ е формирана, кога толкова бърже е могла да се прехвърли от Разград в Пловдив, нѣма сведения. Тя броеше 42 души.

Организиране на доброволците в Пловдив.

Формиране на 9-а Опълченска дружина, Ученическият легион и Македонският баталион.

Както се каза, въ Пловдив бѣха се събрали много чети. Началниците на тия чети бѣха опитни водачи и добри патриоти, но нѣмаха навик да подържат строгата дисциплина, потрѣбна въ голѣмите градове, нито пък бѣха познати съ военното дѣло, за да могат да обучават подчинените си. Вече на 17-и септември, командантът на Плов-

¹⁾ Д. Страшимировъ, Архив на възрждането, стр. 351.

дивъ моли съ рапортъ, доброволците да се изпатятъ въ нѣкое близко село, дето да останатъ до като се обмундироваатъ, защото правятъ доста пакости.

Следъ това Пловдивската митрополия съ особено писмо обърна вниманието на Щаба на армията, че имало духовни лица доброволци, които заслужаватъ похвала за патриотизма си, но за жалостъ причиняватъ религиозенъ скандалъ, като обхождатъ улиците облечени не съгласно съ духовното имъ звание, което тѣ загрозяватъ още повече съ сабитѣ, които носятъ препасани. Въ заключение моли да се даде на тия лица подходяща работа въ червения кръстъ или другаде и се облѣкатъ съ облѣкло, свойствено на сана имъ.

Последица отъ писмото бѣ, че доброволците свещеници, освенъ брадите, премахнаха всички други белези на духовния имъ санъ.

И самитѣ доброволци, виждайки успѣхитѣ на румелийските резервисти, подъ ръководството на офицери и подофицери, бѣха недоволни отъ своитѣ началници и открито манифестираха тѣзи си чувства. Най-после и самитѣ началници не се търпѣха помежду си. Когато Самоковскиятъ отрядъ бѣ назначенъ въ състава на Бойковския отрядъ, подпоручикъ Куртевъ поиска съ рапортъ да бжде преведенъ въ армията, защото не иска да служи въ башибозушката команда на поручикъ Карауланова.

Идването на македонските харамии, за които дисциплината въ мирно време бѣ непозната, произведе така сжщо своя ефектъ. Консулското тѣло обърна внимание на правилството върху нежелателнитѣ случки, които може да предизвика присѣтствието на македонските чети въ Пловдивъ.

Въ Пловдивъ освенъ доброволците бѣха събрани отъ Пловдивско и се обучаваха всички мъже отъ 18 до 40 години, които не бѣха минали военно обучение. И тѣзи хора не бѣха обмундирвани. Всички злодеяния, извършени било отъ милиционеритѣ, било отъ вагабонти, се приписваха на доброволците.

* * *

Щабътъ на действащата армия, който бѣ въ Пловдивъ и бѣ свидетелъ на всичко това, реши да въведе редъ и дисциплина, като преустрои всички резервисти и доброволци въ дружини.

За тая целъ на 25-и септемврий, съ заповѣдъ по действащата армия се формираха отъ южнобългарските резервисти три дружини, които се придадоха къмъ 1-и Софийски на Н. В. полкъ, като се нарекоха 6-а, 7-а и 8-а дружини. Отъ всички доброволци, следъ като извадиха учени-

ците, формираха отдѣлна дружина, която броеше 1431 човека, и която така сжщо придадоха къмъ 1-и Софийски полкъ, като ѝ дадоха № 9; освенъ това нарекоха я „Опълченска“ въ честъ на голѣмия процентъ стари опълченци въ нея и въ честъ на това, че по-голѣмата частъ отъ нея бѣ събрана отъ опълченски дружества.

За дружиненъ командиръ бѣ назначенъ кипитанъ Карджовъ. Дружината бѣ раздѣлена на 5 роти¹⁾, които официално се наричаха, 13-а, 14-а, 15-а, 16-а и 17-а, а обикновено ги наричаха 1-а, 2-а, 3-а, 4-а и 5-а роти. Тѣй като въ послѣдствие дружината се отдѣли отъ 1-и полкъ, то послѣднитѣ номера останаха въ сила. 4-а рота преди почването на военнитѣ действия бѣ разпредѣлена между другитѣ роти, навѣрно по недостатъкъ на началници.

За ротни командири бѣха назначени на 1-а — подпоручикъ Топаловъ, на 2-а — подпоручикъ Малинковъ, на 3-а — поручикъ Бацета, сърбинъ, руски офицеръ въ запасъ, на 5-а — подпоручикъ Вълковъ.

За кадъръ бѣха взети отъ 1-и полкъ за всѣка рота по единъ старши подофицеръ и по 8 полуграмотни редници. Подофицерътъ бѣ назначенъ за фелдфебелъ, бившитѣ четници — за взводни командири, а за отдѣлени началници бѣха назначени редниците и опълченци.

Дружината нѣмаше нито лѣкарь, нито фелдшеръ. Въ ротите имаше по единъ или двама доброволци санитари, които сж работили въ болници или практически имаха нѣкакви познания по лѣкуване.

По настояването на корпусния лѣкарь Д-ръ Вълковичъ на 30-и септемврий всички доброволци бѣха прегледани отъ медицинска комисия.

Облѣклото на доброволците отъ дружината бѣше изобщо най-разнообразно, собствено. Най-добре облечени бѣха доброволците отъ Габровската гражданска чета. Габровскиятъ комитетъ бѣше приготвилъ и изпратилъ въ Пловдивъ сиви шаечни куртки и панталони, каквито сж сегашнитѣ войнишки. Ветеранитѣ опълченци бѣха съ облѣклото си отъ руско-турската война. Останалитѣ бѣха съ най-разнообразно гражданско и селско облѣкло; между тѣхъ най-оригинални бѣха нѣкои отъ македонците, облечени съ фустанели. Шинели имаше много малко и то бракувани войнишки, купени отъ самитѣ доброволци. Нѣкои имаха селски

¹⁾ Кои чети въ кои роти сж влѣзли не се знае. Споредъ А. Д. „Спомени“ стр. 38 Куртевиятъ отрядъ обзавувалъ 3-а рота. Споредъ п-къ Вълковъ, командиръ на 5-а рота, ротата му се състояла отъ четитѣ: Куртева, Карауланова, Габровска гражданска и Разградска. Отъ тия сведения може да се заключи, че четитѣ донѣкъде сж размѣсени.

ямурлуци, а други нѣмаха нищо и се завиваха съ малки чергички домашна направа.

Обущата така сжщо бѣха най-разнообразни: ботуши, чепици съ върви, гръцки царвули, царвули обикновени съ бѣли навуца. Отъ държавата не бѣше дадено нищо за облѣклото.

И снаряжението бѣше собствено. Доброволцитѣ бѣха си накупили патронташи, повечето по два, преметнати презъ двѣта рамена. Нѣкои имаха и трети, опасанъ презъ кръста, а нѣкои само по единъ. Старитѣ опълченци имаха паласки руски образецъ. За раници имъ служеха селски вълнени или платнени торби, които се носѣха на гърба.

Дружината бѣ въоръжена съ пушки кринка, освенъ една малка частъ отъ македонцитѣ, които имаха мартини.

Следъ формиране на дружината строевитѣ занятия започнаха усилено. Тѣ се водѣха по съкратенъ курсъ и по разписание, одобрено отъ командира на 1-и полкъ. При все че по старѣ навикъ повече се занимаваха съ спретнатостта и дисциплината въ строя, обръщаше се внимание и на чисто бойнитѣ упражнения. Дружината прекара и три стрелби на близки разстояния и упражнения по разсипания строй.

Следъ формиране на дружината се въведе строгъ редъ. Безъ позволение никой доброволецъ не можеше да напусне квартирния районъ. Подиръ вечерната провѣрка не се позволяваше никому да напусне квартирата. Последното разпореждане ошети много първата българска театрална трупа на Стефанъ Поповъ и Н. Сапуновъ. Последнитѣ се обърнаха къмъ Щаба на действующата армия съ молба да се разреши на доброволцитѣ да посещаватъ представления, въ които се играятъ само патриотични и морални пиеси. Отъ Щаба на армията разрешиха, но само подъ команда.

* * *

Отъ ученицитѣ, събрани отъ всичкитѣ доброволчески чети и отъ новопридошли се формира „Ученически легионъ“.

Легионътъ се състоеше отъ две роти. Ядката на първата рота образуваха ученицитѣ отъ Габровската гимназия, а на втората — отъ Петропавловската семинария.

За командиръ на легиона бѣ назначенъ капитанъ Тепавски, а за кадъръ назначиха: ротни командири — на 1-а рота — подпоручикъ Цвѣтковъ, а на 2-а — подпоручикъ Петевъ; за фелдфебели — по единъ старши подофицеръ, и за взводни командири и за отдѣленни началници — по 8 младши подофицери и редници. Недостигащото число началници се попълни отъ стари опълченци. Водачитѣ на четитѣ останаха помощници на ротнитѣ командири.

Въ началото облѣклото, снаряжението, въоръжението, храненето и обзѣтъ на легиона не се различаваха въ нищо отъ това на 9-а Опълченска дружина. Занятия водѣха сжщо както дружината, но, разбира се, съ по-голѣмо усърдие и съ по-голѣмъ успѣхъ.

Една недѣля следъ формирането, единъ день, когато легионътъ се обучаваше на Гладно поле, князътъ дойде при него, поздрави ротитѣ, прегледа ги и заповѣда да се облечатъ легионеритѣ съ военна униформа. Още сжщия день заповѣдта бѣ изпълнена. На легионеритѣ се дадоха нови куртки, панталони отъ естественъ цвѣтъ и ботуши, предназначени за румелийската жандрармерия. На другия день червениятѣ погони на курткитѣ бѣха обшити съ трицвѣтенъ гайтанъ, знакъ за волноопредѣлящитѣ се.

* * *

Отъ македонскитѣ доброволци въ Бойково, а именно четитѣ на Спиро Костовъ, на поручикъ Караулановъ и други македонски чети, които пристигнаха отъ разни мѣста, се формира особенъ македонски баталионъ. Той броеше около 400 души. За командиръ на баталиона бѣ назначенъ стотника отъ Панагюрското въстание Соколовъ, а за ротни командири — подпоручикъ Спиро Костовъ и единъ фелдфебелъ отъ румелийската милиция, изпратенъ за инструкторъ. При баталиона имаше и една чета конни доброволци, която се командуваше отъ поручикъ Караулановъ.

* * *

Строгата дисциплина, въведена следъ формирането на казанитѣ дружини, не бѣ по силитѣ на македонскитѣ харамии. И военното обучение тѣ считаша за себе си съвсемъ излишно. Поради това тѣ гледаха нѣкакъ си да се отдѣлятъ отъ дружинитѣ и да съставятъ отдѣлни чети подъ командата на своитѣ войводи.

Въ сжщото време капитанъ Паница, който временно бѣ председател на военния съдъ въ Пловдивъ и по едно време комендантъ на града, бѣ недоволенъ съ дължноститѣ, които изпълняваше и искаше строева длъжностъ. Това му искане се усиляваше толкова повече, колкото по-възроятна ставаше войната. Той намисли да образува партизански отрядъ отъ македонцитѣ, съ които бѣ въ връзка още при устройството на македонскитѣ комитети и съ които се лесно разбираше. Поради това той не преследваше, а узаконяваше отдѣлянето на харамитѣ отъ дружинитѣ.

Уредба на доброволското движение.

Условия за приемане доброволци. Формиране на втора и трета Софийска и Шуменската доброволски дружини, на Русенската (Дворяновата), Сандровската, Дъдо Илювата и Радомирската чети.

Следъ като частитѣ отъ действащата армия се мобилизираха и заминаха за границата, Военното министерство можа да обърне внимание върху доброволцитѣ. То видѣ, че доброволското движение бѣ взело голѣми размѣри и веднага взе мѣрки да го уреди.

Още на 13-и септемврий военниятъ министъръ разпреди доброволцитѣ отъ Североизточна България да се събератъ въ Шуменъ, отъ сръдната частъ на Северна България — въ Търново и отъ Югозападна България — въ София. Въ сѣщото време се изработиха и обявиха съ заповѣдъ по В. ведомство № 107 отъ 16-и септемврий следващитѣ

Условия, на които трѣбва да отговарятъ желающитѣ да се запишатъ доброволци:

1) За доброволецъ се приема всѣки, който е достигналъ отъ 18 до 35 годишна възраст.

2) Доброволцитѣ се записватъ и приематъ отъ една комисия, която се съставя отъ окръжния воински началникъ за председателъ, единъ членъ отъ окръжната комисия, двама отъ градския съветъ и градския лѣкаръ.

3) Комисии за приемане доброволци се назначаватъ въ София, Търново и Шуменъ.

4) Комисията, като получи заявление устно или писмено отъ желающия да постъпи доброволецъ, пристѣпва къмъ неговото освидетелствуване, и ако отговаря на условията, изложени по-долу, записва го и го препраща при четника.

Доброволцитѣ трѣбва да сѣ:

а) хора съ безупрѣчно поведение,

б) здрави и напълно развити тѣлесно,

в) да не сѣ заразени отъ нѣкоя хроническа болестъ, или да иматъ повредени членове, като: ржка, кракъ, око (дѣсното).

5) Доброволцитѣ се задължаватъ да служатъ до тогава, до когато намѣри за необходимо началството.

6) Доброволцитѣ точно и безпрѣкословно трѣбва да изпълняватъ всичкитѣ заповѣди на началството и по никакъвъ начинъ не могатъ да се отклонятъ отъ изпълнението на даденото имъ поръчение.

7) Никой отъ доброволцитѣ нѣма право да се отлъчва отъ мѣстослужението си безъ особено за това разрешение отъ надлежното началство.

8) Доброволецъ, който се противи на началството си или се отклони отъ изпълнение на даденото поръчение, се сѣди по военнитѣ закони наравно съ войницитѣ.

9) Доброволцитѣ служатъ тамъ, дето ще намѣри за по-добре военното началство.

10) Доброволцитѣ съставляватъ отдѣлни чети отъ по 100 души. Въ четата има единъ четникъ, единъ подчетникъ (фелдфебелъ), четири старши десетници и четири младши десетници.

11) Нѣколко чети (до 10) се събиратъ въ едно и съставляватъ дружина. Въ такъвъ случай единъ четникъ се назначава за командиръ на дружината.

12) Дружинниятъ командиръ си избира единъ помощникъ отъ подчетниците, който носи званието помощникъ на дружинниятъ командиръ и е напълно подчиненъ на дружинния командиръ както и четниците.

13) Дружинниятъ командиръ се подчинява на военнитѣ власти.

14) Оръжие се дава само на ония доброволци, които сѣ приети отъ комисията.

Въ изпълнение на тия разпореждания доброволцитѣ се опжтиха къмъ опредѣленитѣ центрове: София, Шуменъ и Търново.

* * *

Още преди Военното министерство да направи казанитѣ разпореждания, доброволци отъ разни градове вече бѣха се опжтили къмъ София. Видинскиятъ комитетъ бѣ единъ отъ първитѣ въ това отношение. Той бѣ стѣкмилъ една чета отъ 125 души, между които имаше черногорци и други славяни. Между тѣхъ бѣше и прочутата по своята войниственостъ жена Иванка. На 10-и септемврий четата замина съ параходъ въ Ломъ, дето я дочака Ломски доброволски комитетъ. Види се, че четата е пристигнала безъ установено началство, защото окръжния воински началникъ, запасния офицеръ Берковски, като телеграфира въ Вътрешното министерство за пристигането на четата, добавя: „въ следствие безредието, което забелязахъ по нѣмане началство между доброволцитѣ, принудихъ се да взема полицейски мѣрки до преминаването имъ презъ повѣренія ми окръгъ“.

Още на 8-и септемврий окръжниятъ управителъ отъ Русе телеграфира на военния министъръ, че се формирала доброволска чета подъ знамето на старото опълчение. Искатъ оръжие и шинели.

Тѣй като не получи отговоръ на 9-и септемврий, той пакъ поиска телеграфически пушки и стари шинели за 100 доброволци, за да заминатъ за Южна България.

Военният министър княз Кантакузинъ отговори на руски: „Овыступленіе добровольцевъ въ Тракіи разпоряженіе нѣтъ, шинелей нѣтъ, ружья не могутъ быть отпущены“.

Като видѣ, че отъ военнитѣ власти не може да се очаква нищо, комитетътъ натовари събранитѣ 180 души доброволци на парахода и на 11-и септемврий ги изпрати презъ Ломъ за София, като телеграфира въ Министерството на вътрешнитѣ работи да вземе мѣрки за прехраната имъ. На Свищовското пристанище къмъ тѣхъ се присъединиха други 100 души, събрани отъ Свищовския доброволски комитетъ.

Въ Ломъ къмъ тѣзи чети се присъединиха и доброволци, записани отъ Ломския комитетъ. Повечето отъ тѣхъ бѣха ученици отъ Ломската гимназия.

На 13-и септемврий преди да се получи разпореждането отъ Военното министерство за съсредоточение на доброволцитѣ отъ Източна България въ Шуменъ, Русенскиятъ комитетъ стѣкми и изпрати съ парахода за Ломъ друга чета отъ 180 души.

Всички тия чети отъ Ломъ заминаха за София. Но кога и какъ сѣ пктували нѣма сведения.

Между това и въ Софийско започна да се събира втора серия доброволци.

На 16-и септемврий отъ Трънъ изпратиха една чета отъ 29 души подъ началството на Никола Божиловъ.

Къмъ нея се присъедини на 17-и една чета отъ Бръзникъ отъ 34 души, водена отъ Петричъ и Бакичъ.

На 18-и отъ Орѣхово изпратиха презъ Ломъ чета отъ 59 души. Освенъ това бѣха се записали въ София и нови доброволци.

На 21-и пристигнаха отъ Златишко, водени отъ народния представител Чолаковъ, 70 души доброволци.

Всички тия доброволци се събираха и организираха отъ комитета при опълченското дружество въ София. Отъ тѣхъ комитетътъ формира 2-а Софийска опълченска дружина и на 21-и септемврий телеграфира на княза въ Пловдивъ:

„Опълченското поборническо дружество формира 2-а Опълченска дружина, състояща отъ 1200 души, подраздѣлена на 4 чети. Чеговоди: на 1-а — Николай Поповъ, на 2-а — Михаилъ Лукенъ, на 3-а Дянко Караджовъ и на 4-а — Войводовъ. Следъ обмундирването ѝ, чака заповѣдта на Ваше Височество“.

На следващия день, 22-и септемврий, съ приказъ № 122 капитанъ Каваловъ бѣ назначенъ за дружиненъ командиръ и му се заповѣда веднага да встѣпи въ длѣжностъ. Указа се, че доброволцитѣ още не сѣ преглеждани отъ комисия и отъ министерството се направи разпореждане за това. Комисията се събра на 26-и септемврий, прегледа доброволцитѣ и отстрани съвсемъ младитѣ момчета, съвсемъ ста-

ръти и недѣлгавитѣ. Първитѣ приети 1014 души остави въ 2-а Софийска опълченска дружина, а другитѣ остави за 3-а Софийска опълченска дружина.

Въ сѣщото време отъ запасната дружина на 1-и полкъ бѣха изпратени въ доброволската дружина инструктори, 16 подофицери и редници.

Въ тоя си съставъ дружината започна да се стѣкмява.

* * *

Медицинската комисия въ София продължи прегледа и прие още 394 доброволци, които назначи въ 3-а Софийска опълченска дружина. Началството надъ тая дружина бѣ възложено отъ Опълченския комитетъ на поборника Бобевски или пъкъ го бѣ поелъ самъ.

Много отъ назначенитѣ въ 2-а дружина, уплашени отъ военната дисциплина, която се въвеждаше въ дружината, или съблазнявани отъ разни обещания на началницитѣ, преминаха въ 3-а дружина. Така че числото на последната направи числото 450. Последната, стѣмена и въоръжена, замина на 6-и октомврий отъ София за Пловдивъ.

* * *

На 9-и септемврий 30 души отъ Силистра телеграфираха на военния министъръ, че желаятъ да постѣпватъ доброволци въ войската. Министрътъ имъ отговори да постѣпватъ въ опълчението, въ полковетѣ не може.

На следващия день сѣщитѣ доброволци трѣгнаха за Русе на коне. По пътя къмъ тѣхъ се присъединиха и други нови доброволци отъ Тутраканъ и отъ Попина. Тѣ бѣха зачислени въ състава на доброволския жандармерийски ескадронъ на поручикъ Стоева и заедно съ него бѣха пренесени по Дунава и влѣзоха въ летящия отрядъ на капитанъ Тодоровъ.

На 11-и септемврий трѣгваше отъ Силистра за Русе държавния параходъ „Опий“. Въ това време бѣха се събрали други 35 доброволци. Тѣ поискаха да отпктуватъ съ парахода и поискаха за това телеграфически разрешение отъ началника на флота въ Русе. Но параходътъ замина безъ да дочака отговоръ. Възмутени отъ тая постѣпка на капитана, доброволцитѣ телеграфираха за това на военния министъръ, като завършиха телеграмата съ следващитѣ изрази: „протестираме противъ това негово своеволие; защо правителството харчи толкова пари, когато въ подобни свещени моменти не ни оставятъ да умремъ часъ по-скоро за своето отечество?“

Следващия ден гражданите събраха пари и ги изпратиха с търговски параходъ.

Отъ Русе, както се каза, първата чета доброволци замина за София. Събираше се друга чета, въ която влѣзоха доброволците отъ Силистра и нѣкои отъ Разградъ. Четата, съгласно получените разпореждания отъ Военното министерство, замина по желѣзницата за Шуменъ, кждето трѣбваше да бждатъ прегледани и стѣкмени.

Въ Свищовъ стариятъ поборникъ х. Илия Мановъ събра втора чета отъ 92 души, която замина съ параходъ за Русе и отъ тамъ по желѣзницата за Шуменъ.

Отъ Варна още на 9-и септемврий председателятъ на комитета телеграфира на министъръ-председателя Каравеловъ, че е събрана чета, която има за целъ обучение и въ случай на нужда подпомагане общото дѣло. Молятъ да се отпуснатъ пушки.

На 10-и телеграфираха пакъ отъ Варна, че пристигатъ отъ Провадия 31 доброволци и че се очакватъ и други 170 души. Военниятъ министъръ, заетъ въ това време съ мобилизацията на армията, се формализира и отговори, че разпорежданията за доброволците не трѣбва да изхождатъ отъ Военното министерство.

Поради това още сѣщия денъ окръжниятъ управителъ Дагоровъ телеграфира въ Вътрешното министерство:

„Вчера се съставиха доброволци, искатъ оружие и средства да съставятъ особена чета; казахъ имъ, че особена чета нѣма значение; съветвахъ ги да постѣпатъ въ опълчението. Мисля, че и други доброволци идатъ изъ окрѣпоститѣ. Прося наставлене какъ да се постѣпи за храна и помешенията имъ, тъй като повечето сѣ бедни, има и мнозина ученици“.

На 12-и септемврий въ Варна се събраха 150 души. Отъ тяхъ 80 трѣгнаха за Бургасъ¹⁾. На 13-и пристигнаха още 90 души. Доброволците се хранѣха съ волни помощи, събирани отъ управителя и отъ комитета. Окрѣжниятъ управителъ се обърна телеграфически къмъ военния министъръ съ молба за оружие и наставления; отговори му се да влѣзе въ сношение съ шуменския окръженъ управителъ. Отъ последния се узна, че доброволците отъ Североизточна България ще се събератъ въ Шуменъ и още сѣщия денъ 63 доброволци, отъ които 9 души музиканти съ инструментитѣ си, заминаха и вечерята стигнаха въ Шуменъ. Тамъ се събраха чети и отъ Нови Пазаръ, Ески Джумая, Балчикъ и Добричъ, но какъ сѣ събрани и какъ сѣ пѣтували,

¹⁾ Между тяхъ, може би, сѣ и 42 души отъ Разградъ, които пристигнаха въ Пловдивъ.

нѣма сведения. И следъ това продължаваха да идватъ доброволци отъ сѣщитѣ и отъ други градове.

Въ самия градъ Шуменъ така сѣщо се състави комитетъ и започна да записва доброволци. На 11-и септемврий окръжниятъ управителъ, стариятъ поборникъ Стоянъ Заимовъ, запита телеграфически министъръ-председателя къмъ коя частъ отъ войската да се присѣдинятъ, къмъ опълчението или къмъ запаса, или ще съставятъ особенъ отрядъ. Като не получи никакъвъ отговоръ на 13-и той телеграфира на военния министъръ:

„Бригадниятъ командиръ нѣма още никакви разпореждания за доброволците, въ следствие на което отказва да ги приеме въ редовете на войската“.

Въ това време последва разпореждането, доброволците отъ Североизточна България да се събератъ въ Шуменъ и да образуватъ отдѣлна частъ. Тогава окръжниятъ управителъ запита Военното министерство какъ да се постѣпи съ храната, стѣкмяването и въоръжението. Отговори му се, че доброволците ще се хранятъ отъ общината, ще се стѣкмяватъ отъ комитета и ще се въорѣжатъ отъ Военното министерство.

Подъ председателството на окръжния воински началникъ поручикъ Колевичъ се състави комисия за прегледъ на доброволците. Тя започна да работи на 21-и септемврий. Прегледа отъ Добричъ 149 души доброволци. Бракува единъ по болестъ; останалитѣ 148 прие. Тѣ съставиха 1-а Добричка чета. Отъ Свищовъ се представиха 92 души. Всички бѣха приети и съставиха 2-а Свищовска чета. Отъ Варна, Ески Джумая и Османъ Пазаръ — 82 души. Бракуваха единъ крадецъ, единъ побърканъ и двама по лошо поведение (подстрекатели). Останалитѣ 78 образуваха 3-а Варненска чета. Отъ Балчикъ — 94 души; приеа всички. Тѣ образуваха 4-а Балчишка чета. Отъ Силистра и Русе — 100 души; приеа всички. Тѣ образуваха 5-а Русенска чета. Отъ Шуменъ и околността се представиха и бѣха приети 68 души; тѣ образуваха 6-а Шуменска чета.

На 1-и октомврий пристигнаха отъ Никополъ 52 души, и тѣ бѣха приети. Тѣ образуваха отдѣлна чета, но по-късно бѣха разпредѣлени между другитѣ чети. Пристигнаха и други 16 души отъ Варна, които следъ прегледа бѣха причислени къмъ Варненската чета.

На 5-и октомврий комисията прегледа и прие 34 души отъ разни мѣста, тѣ бѣха назначени въ по-малочисленитѣ чети.

За командиръ на дружината бѣ назначенъ поручикъ Стефанъ Петровъ, родомъ отъ Шуменъ и братъ на тогавашния началникъ щаба на армията, капитанъ Рачо Петровъ.

За четници бяха избрани: на 1-а Добричка — Димитър Ковачев (адвокат); на 2-ра Свищовска — Димитър Пашанков (адвокат), който по-късно въ Видин е смнен и на мястото му е избран П. Константинов; на 3-а Варненска — Богдан Клавчев (чиновник) и Иван Хаджи Колев (чиновник); на 4-а Балчишка — Иван Георгиев (земедеец) и подчетник — Сичо Русев Овчаров (чиновник); на 5-та Русенска — Христо Донев (учител) и Иван Александров (чиновник) и на 6-а Шуменска — Митю Д. Войников (учител).

По-късно, обаче, стават размествания въ командния персонал.

И тъй от комисията бяха прегледани и приети 666 доброволци. От тях един е 46 годишен опълченец, четири 40 годишни, приети въпреки условията „по горещо желание“. Останалите сж от 18 до 35 годишни. От всички само 47 сж женени.

По-късно към дружината се присъединиха и други доброволци, а пък някои по разни причини се уволниха. Освен това имало е и уравнение между четите. Въ едно сведение, представено от началника на Кулския отряд на 21-и, съставът на четите е показан: на 1 а—102, 2-а—89, 3-а—101, 4-а—78, 5-а—77 и 6-а—78 души.

Въ Шумен, преди да ги прегледа комисията, доброволците бяха събрани въ казармата, назначиха по два подофицери на чета за инструктори и почна обучение без оръжие. След прегледа от комисията и формирането на четите и дружината, предложи се на доброволците да положат клетва. Това всмуть, пръсна се слухъ, че клетвата ще ги задължи да служат редовна служба три години. Употрѣбиха се голѣми усилия, докато се разубедят доброволците. След клетвата се раздаде оръжието и започна обучението съ оръжие. Въ сжщото време дружината се стѣмняваше. Главната пречка въ стѣмняването бѣше снабдяването съ шинели. Такива се очакваха да дойдат от Одеса към 25-и октомврий. Обаче, по настаняване на доброволците, дружината се готвѣше да замине за Сливен, дето щѣше да дочака шинелите.

* * *

Освен първата чета, която замина за София и влѣзе въ съставъ на 2-а Софийска опълченска дружина и втората чета, която замина за Шумен и влѣзе въ състава на Шуменската доброволска дружина, доброволският комитетъ при Русенското опълченско дружество стѣмни още една доброволска чета. Тя бѣше любимата на Русенци. Състоеше се от 144 представителни младежи, предимно синове на за-

можни семейства от града и околността, които по разни причини не бѣха служили. Много от тях бѣха взели участие въ сръбско-турската и руско-турската войни.

Комитетът бѣ се заелъ да стѣмки и въоръжи четата образцово и да я изпрати и представи на княза въ Пловдивъ.

И действително четата бѣ облечена въ еднобортни мундири и панталони от тъмносинъ шаякъ, синъ шинелъ, капакъ от сива астраганена материя съ зелено дѣно и левче, цървули съ бѣли навуца и черни връви. Тѣй като времето бѣ топло, вмѣсто мундири обличаха червени блузи. Въоръжени бѣха съ пушки пибоди мартини съ 50 патрони, които се носѣха въ поясенъ патронташъ. Освен това имаха матери за вода, раници и всичко необходимо за войникъ.

Четата имаше и знаме, изработено от дебелъ тъмно-червенъ коприненъ платъ, от едната страна на който бѣ бродиренъ съ злато левъ.

Четата бѣ раздѣлена на четири взвода, които се командуха от опитни началници.

Опълченският комитетъ съ гражданството искаха да повѣрятъ началството на четата непременно на офицеръ. Но тѣй като войсковите части бѣха се мобилизирали и заминали, и останалите офицери не бѣха достатѣчни даже за запасната дружина, то комитетът се обърна къмъ запасния поручикъ Дворяновъ съ молба да приеме той командването на четата. Поручикътъ прие, но съ условие, ако бѣде повиканъ подъ знамената, да напусне четата и да се яви въ частта си, толкова повече че той бѣ артилеристъ.

Поручикъ Дворяновъ е роденъ въ въ 1859 г. въ Русе. Първоначалното си образование получилъ въ родния си градъ, а гимназиално — въ Букурещъ. Тамъ е получилъ и търговско образование. При освобождението въ 1878 г. е взетъ войникъ въ първия наборъ и зачисленъ въ 14-а Русенска дружина. Презъ сжщата година постѣпилъ въ Военното училище. Произведенъ е офицеръ на 30-и августъ 1880 г. и е назначенъ въ артилерията. Уволнилъ се отъ служба като поручикъ.

Следъ нѣколкодневно обучение четата се приготви за пѣтъ. Сутринта на 6-и октомврий четата се построи при окръжното управление и при стечение на много народъ се отслужи молебенъ, следъ който четата трѣгна съ пѣсни по обикновения пѣтъ за Пловдивъ. Русенки окичиха доброволците съ цѣтия, прѣскаха ги съ парфюми, а Русенци ги изпратиха дори до 14-и километъръ.

* * *

Между учениците въ Варна се появи мисълта да се запишатъ доброволци и да се обучаватъ, та въ случай че

избухне война, да се притекатъ на помощъ. Най-напредъ се записаха 25 души ученици и нарекоха четата си Сандровска по галеното име на князь Александъръ. Къмъ тяхъ се присъединиха и други.

Сандровската чета бѣше така любима за Варненци, както Дворяновата за Русенци. Тѣй като четата се формира въ втората половина на октомврий, когато времето е хладно, доброволцитѣ бѣха снабдени съ шинели отъ тъмно-кафявъ шаякъ, освенъ това черенъ рунтавъ калпакъ съ левче, царвули и навуца. Подъ шинелитѣ облѣклото бѣ обикновено гражданско.

Въоръжени бѣха съ бердани и 100 патрони, които се носеха на поясенъ патронташъ, а снаряжението се състоеше отъ ранецъ. Къмъ края на октомврий четата бѣ готова и тръгна, тържествено изпратена.

* * *

Отъ Търново и близкитѣ мѣста доброволцитѣ заминаха за Пловдивъ. Следъ това започнаха да пристигатъ доброволци отъ по-далечнитѣ мѣста.

Отъ Ловечъ първата партида доброволци замина за София и влѣзе въ състава на 2-а доброволска дружина. Втората партида отъ Ловечъ, Троянъ, Плѣвенъ, Севлиево, съгласно разпореджението на Военното министерство се опжтиха за Търново.

На 15-и търновскиятъ окръженъ управителъ телеграфира на Военния министъръ, че отъ Севлиево идатъ 70 души доброволци и пита кой ще се грижи за тяхното въоръжение и прехрана.

На 16-и доброволцитѣ стигнаха въ Търново и окръжниятъ управителъ отново поиска наставления. Отговори му се да постъпи споредъ „условията, които му се изпращатъ“.

Съгласно условията бѣ съставена комисия, която прегледа доброволцитѣ, прие годнитѣ 200 души и отъ тяхъ формира една чета, която нарече 1-а Плѣвенска чета. За четникъ бѣ назначенъ нѣкой си сърбинъ Сава.

Отъ Военното министерство заповѣдаха щомъ се приготви четата да замине за Сливенъ. Много отъ доброволцитѣ бѣха слабо облечени, та по настояване на окръжния управителъ четата остана докато се приготвятъ дрехи. Освенъ това очакваха се пушки отъ арсенала въ Русе.

На 17-и октомврий пушкитѣ мартини се получиха и дружината се въоръжи и тържествено се закле въ черквата. Чакаха се шинелитѣ, за да тръгне четата за Сливенъ.

* * *

Следъ заминаването на доброволскитѣ чети на Богданцалията и Юрука отъ Кюстендилъ, Димитъръ попъ

Георгиевъ и Хаджиевъ събраха нова чета отъ 206 души, повечето македонци харамии. Началството на четата се възложи на стария войвода хайдутинъ и участникъ въ сръбско-турската война Илю Войвода. По настояването на командира на 2-и Струмски полкъ капитанъ Кисовъ и началникъ щаба на западния корпусъ капитанъ Паприковъ четата бѣ оставена въ Кюстендилъ съ целъ, щомъ се обяви войната да мине въ Македония, да действа въ титла на турската армия и да възбуди българското население къмъ въстание.

Стъкмяването, особено съ облѣкло, отиваше много мъчно, понеже самиятъ 2-и Струмски полкъ се нуждаеше отъ облѣкло и снаряжение. Едва на 1-и ноемврий кое какъ бѣ стъкмена. На четата бѣ обещано да се въоръжи съ бердани. Обаче после се заповѣда да се въоръжи съ кринки. На 1-и ноемврий, когато заведоха четата въ двора на Окръжното управление, за да имъ се раздаде оръжието, тѣ се разбунтуваха и поискаха насила да си взематъ берданови пушки отъ склада. Но като имъ се напомни светостъта на клетвата и строгостъта на военния законъ тѣ се усмириха, взеха кринкитѣ и по 16 патрона на пушка. Това стана на 2-и ноемврий при тръгването. Недоволни Дѣдо Илю, Д. П. Георгиевъ и частъ отъ доброволцитѣ подъ разни предлози не заминаха, и четата тръгна подъ началството на дякона Костандий п. Георгиевъ.

Следъ заминаването на Кисова, дѣдо Илю и Д. п. Георгиевъ събраха около 250 — 300 души нови доброволци, въоръжиха ги съ бердани и на 6-и ноемврий заминаха за Радомиръ.

Въ Радомиръ народниятъ представителъ Хризовъ така също бѣ формиралъ една доброволска конна чета отъ около 30 души, която се бѣ присъединила къмъ Радомирската опълченска дружина.

Упътване доброволцитѣ къмъ сръбската граница.

Походътъ на 2-а и 3-а Софийски дружини, Плѣвенската чета, Шуменската дружина, 1-а Софийска (9-а Опълченска) дружина, Македонскиятъ баталионъ и Ученическиятъ легионъ. Тръгването на Бургаската чета и връщането ѝ на турската граница.

Между това работитѣ се заплетоха. До като очакваната война съ Турция ставаше все по малко вѣроятна, появи се нова опасностъ. Сърбитѣ бѣха мобилизирали войскитѣ си, и вмѣсто къмъ турската граница тѣ ги насочиха къмъ нашата и започнаха да искатъ български земи, като възнаграждение, задето България се увеличавала твърде много

съ присъединението на Южна България. Въ същото време сръбското правителство изпращаше тайни агенти въ граничните околии да подстрекават чрезъ подкупни население да иска да се присъедини къмъ Сърбия. Населението, напротивъ, подигна тревога и поиска войска, защото се боеше да не би сърбитѣ ненадейно да окупиратъ околитѣ имъ.

Поради това военниятъ министъръ разпореди дружинитѣ отъ народното опълчение въ граничните околии да се събератъ, въоръжатъ и изпратятъ на сръбската граница; изпрати и нѣкои роти отъ запаснитѣ дружини, а на 2-и септемврий заповѣда и на 2-а Софийска доброволска (опълченска) дружина да замине за Брѣзникъ, като отдѣли сърбитѣ и черногорцитѣ и безъ оръжие, подъ надзоръ, да ги изпрати въ Южна България.

Както се каза, прегледътъ на доброволцитѣ, които се назначиха въ тая дружина, започна едва на 26-и септемврий, та дружината още не бѣ добре стѣкмена, нито добре организирана. Освенъ това на нѣкои доброволци не се хареса военното началство въ дружината, та се премѣстиха въ 3-а дружина. Така че съставътъ на дружината съвсемъ намалѣ.

Дружината на 30-и септемврий въ стройни редове съ пѣсни замина за Брѣзникъ. На излизане отъ града нѣколко черногорци искаха да извадятъ отъ строя едно черногорче, което не искаше да се отдѣли отъ дружината; стана сборичкване, въ което единъ черногорецъ падна раненъ съ шикъ.

Вечерята дружината стигна въ Перникъ, а на другия день — въ Брѣзникъ. Тука се съставиха окончателно списъцитѣ на доброволцитѣ по чети. Дружината броеше 770 души. Четитѣ се командуваха: 1-а чета — отъ Н. Поповъ, ветеранъ отъ сръбско-турската и руско-турската войни и кавалеръ на руския орденъ за храбростъ; 2-а чета — отъ руския фелдфебелъ Евтимъ Баранниковъ, ветеранъ отъ руско-турската война; 3-а чета — отъ Дянко Караджовъ; 4-а чета — отъ адвоката Иванъ Алексиевъ. Назначението на дружината бѣ да бже резервъ на ротитѣ въ Трънъ и Царибродъ и на войскитѣ въ Кюстендилъ.

* * *

Къмъ това време се отнася и приемането на юнкеритѣ доброволци. Военното училище по онова време имаше петъ класа: три общи подготвителни — младши, срѣденъ и старши и два специални — първи и втори. Ученицитѣ отъ третѣ подготвителни класа се наричаха възпитаници, а отъ специалнитѣ — юнкери. При провъзгласяването на Съединението юнкеритѣ отъ втори специаленъ класъ току-що бѣха

произведени въ чинъ подпоручици, а тия отъ първи специаленъ класъ съ обявяването на мобилизацията бѣха произведени портупей юнкери (офицерски кандидати) и изпратени по частитѣ. За възпитаницитѣ отъ старшия общи класъ, които вече бѣха причислени за юнкери и които бѣха на възраст не повече отъ 17 години, най-напредъ се реши да ги приготвятъ по съкратенъ курсъ и да ги изпратятъ по частитѣ. На 8-и октомврий, когато се видѣ, че войната съ Сърбия е неизбежна и нуждата отъ началници — въпиюща, реши се инструкторитѣ на юнкеритѣ да се изпратятъ въ частитѣ, а самитѣ юнкери да се пуснатъ въ отпускъ. Обаче юнкеритѣ, които горѣха отъ желание да отидатъ въ частитѣ и за тая целъ се обучаваха съ най-голѣмо усърдие, настояха да бждатъ изпратени въ частитѣ. Като нѣмаха законно основание да ги мобилизиратъ, отъ Военното министерство имъ разрешиха да постѣпятъ доброволци съ право на взводни подофицери. По-голѣмата частъ отъ юнкеритѣ се възползуваха отъ това разрешение. Една група отъ 28 души постѣпи въ 3-ата и Запасната дружини отъ 1-и полкъ, които заминаха за сръбската граница, а другитѣ юнкери — въ други части.

* * *

Между това отъ сръбската граница идваха все по-сериозни сведения. Поради това още на 6-и октомврий военниятъ министъръ телеграфира на доброволскитѣ дружини, които отъ Търново и Шуменъ се готвѣха да трѣгнатъ за Южна България, да чакатъ.

Сѣщия день, 6-и септемврий, сутринята бѣ трѣгнала отъ София за Пловдивъ 3-а Софийска доброволска дружина, както изглежда, безъ да се допита до Военното министерство, и военниятъ министъръ не направи разпореждане да се върне.

Между това князь Александъръ, обезпокоенъ отъ поплъзновенията и военнитѣ мѣрки на сърбитѣ, дойде отъ Пловдивъ въ София съ целъ да обиколи западния корпусъ и да успокои населението. Отъ София на 6-и октомврий той изпрати Грекова да занесе на кралъ Милана приятелско писмо, въ което го молѣше да не прекъсва приятелскитѣ отношения между двата братски народа. На 7-и октомврий, когато князътъ, пътувайки за Кюстендилъ, бѣ отминалъ Радомиръ, настигна го стражаръ и му предаде телеграмата, съ която кралъ Миланъ му съобщава, че не иска да приеме Грекова, защото му носилъ предложение за съюзъ противъ Турция.

Князътъ веднага се върна въ Радомиръ, отдето влѣзе въ телеграфически разговоръ съ министритѣ въ София. Той и министритѣ бѣха убедени, че войната съ Сърбия е въпросъ

на часове и затова съ негово съгласие военният министъръ разпорежда телеграфически: капитанъ Каваловъ да изпрати две чети отъ 2-а Софийска доброволческа дружина отъ Бръзникъ въ Сливница. Запасниятъ дружини отъ Русе и Ловечъ и Шуменската доброволческа дружина отъ Шуменъ да отидатъ въ Видинъ. Плѣвенската чета отъ Търново да замине за Берковица. А на 3-а Софийска доброволска дружина телеграфира да се върне.

* * *

Последната — 3-а Софийска дружина — подъ командата на Бобевски бѣ стигнала въ Ихтиманъ. Бобевски не отговори веднага, че се връща, та военниятъ министъръ на 8-и телеграфира до коменданта въ Пловдивъ: „Бобевски съ дружината да се върне веднага. Вчера бѣше въ Ихтиманъ, телеграфирахъ му да се върне“.

Бобевски, следъ като престою въ Ихтиманъ въ еднодневно колебание, на 9-и тръгна обратно и вечеръта стигна въ Нови ханъ.

Вижда се, че привличането на доброволци отъ 2-а дружина и своеволното тръгване отъ София сж компрометирали основателно Бобевски, та военниятъ министъръ заповѣда следъ завръщането му въ София да се отстрани отъ дружината, а за дружиненъ командиръ да се назначи поручикъ Зафировъ, и заповѣда следъ като се отстранятъ сърбитѣ, дружината да замине за Сливница.

На 10-и октомврий дружината стигна въ София. Командуването ѝ пое поручикъ Зафировъ. Това се отрази много зле върху дружината. Едни бѣха избѣгали още при началството на Бобевски; на други Бобевски подъ разни предлози даде отпускъ и трети, около 30 момчета орханийци, избѣгаха презъ нощта на тръгването, навѣрно подстрекавани отъ смѣненото началство. Даже нѣкои отъ четниците и отъ подчетниците, подстрекавани отъ Бобевски, отказаха да служатъ по-нататкъ. Следъ като се очисти отъ тоя изметъ и се докомплектува съ кадъръ отъ 20 души подофицери и редници, единъ тръбачъ и единъ барабанчикъ, дружината тръгна вечеръта на 11-и октомврий отъ София за Комица, за да усили Смолченския отрядъ и презъ нощта стигна въ Шияковци. Тукъ поручикътъ направи прегледъ на дружината и съ разрешението на другаря на военния министъръ уволни 9 души болни. Останалитѣ, всичко 340 души, отъ четири чети преустрои въ две чети и състави имененъ списъкъ. Кой сж началниците на четитѣ въ списъка не е означено и не се знаятъ.

На 12-и дружината стигна въ Бучино.

* * *

Капитанъ Каваловъ въ Бръзникъ съгласно телеграмата отъ военния министъръ на 8-и октомврий сутринъта изпрати въ Сливница 1-а и 3-а чети. За общъ командиръ на дветѣ чети бѣ назначенъ поручикъ Шиваровъ, комуто се заповѣда да укрепи Драгоманския проходъ и Сливнишката позиция. Поручикътъ на 9-и дочака четитѣ при Драгоманъ, остави едната да укрепя прохода, а другата заведе на Сливнишката позиция и започна да строи окопи.

* * *

Както се каза, 1-а Плѣвенска чета бѣ готова да тръгне за Сливенъ на 5-и октомврий; липсваха само шинели. Окръжниятъ управителъ телеграфира въ Военното министерство, че ще изпрати четата безъ шинели, понеже времето е топло, а шинелитѣ ще изпрати, когато бждатъ готови.

На 6-и октомврий той получи телеграмата на военния министъръ — четата да не тръгва, а на 7-и — друга телеграма — четата подъ командата на подпоручикъ Николовъ да тръгне за Берковица по маршрутъ: 8-и — Ново село, 9-и — Курменчикъ, 10-и — Ловечъ, 11-и — почивка, 12-и — Микре, 13-и — Ябланица, 14-и — Орхание, 15-и — почивка, 16-и — Враца, 17-и — Берковица.

Дали подпоручикъ Николовъ е завелъ четата, кога е тръгнала, дали е спазила маршрута, не се знае. Споредъ доброволеца В. Кинова четата престояла въ Враца единъ день и ходили съ пушкитѣ въ черква, дето имъ чели „четиво, като на опело“.¹⁾

На другия день, разказва Киновъ, пжтували отъ Враца за Берковица. Разбрало се, че отиватъ за Сърбия.

За пристигането на четата въ Берковица нѣкой си поручикъ Димитриевъ е подалъ на 21-и октомврий отъ Берковица до военния министъръ следващата телеграма:

„Четата доброволци отъ Търново пристигна въ Берковица. Кому да я предамъ и какъ ще заповѣдате за довольствието“.

Отъ тая телеграма се вижда, че не подпоручикъ Николовъ, а поручикъ Димитриевъ е завелъ четата, и че, както изглежда, четата е закъснѣла нѣкой день.

На телеграмата военниятъ министъръ отговори:

„Вие ще я командувате. Съобщете ми числения съставъ и обявете на доброволцитѣ, че сж подчинени на военнитѣ закони. За самоволна отлжчка или за бѣгство съ казионно имущество ще се предаватъ на воененъ съдъ като дезер-“

¹⁾ Сливница, бр. 55 — 58.

тори. Обръщайте се към гражданските власти за доволствие на четата по реквизиционен начин".

Споредъ В. Киновъ въ Берковица четата останала около една недѣля, обучавала се и произвела стрелба.

Една нощъ неизвестно по чия заповѣдъ четата бѣ вдигната по тревога, пжтува цѣла нощъ и цѣлъ день и стигна въ Бѣлоградчикъ.

* * *

Военниятъ министъръ бѣше телеграфиралъ на Шуменската доброволска дружина да не заминава за Сливенъ и следъ тая заповѣдъ телеграфира да тръгне незабавно по желѣзницата за Русе и отъ тамъ за Видинъ.

На 8-и октомврий дружината тръгна пешъ отъ Шуменъ за гара Каспичанъ, отъ дето по желѣзницата стигна въ Русе късно презъ нощта. Отъ гарата бѣ заведена въ Общинското управление, и отъ тамъ градскитѣ агенти ги разквартируваха изъ двороветѣ и ханищата. Нѣкои, обаче, останаха да нощуватъ на полето.

Тая небрежностъ разгневи много доброволцитѣ, и тѣ настояха да заминатъ часъ по-скоро за Видинъ.

На другия день — 9-и октомврий, 1-а Добричка, 2-а Свищовска, 3-а Варненска и 4-а Балчишка чети се натовариха на австрийския параходъ Тегетовъ и два шлепа закачени за него и заминаха за Видинъ. 5-а Русенска и 6-а Шуменска чети заедно съ дружинния си командиръ останаха въ Русе да пжтуватъ съ другъ параходъ. Параходътъ Тегетовъ спираше на пристанищата Свищовъ, Никополъ, Орѣхово и Ломъ. Навсѣкжде доброволцитѣ бѣха посрѣщани и гощавани най-радушно, а въ Свищовъ бѣха поздравени и съ топовни гърмежи отъ единъ изоставенъ турски топъ. На следващия день въ 5 часа вечерта стигнаха въ Видинъ, посрещнати най-радушно отъ гражданитѣ и властитѣ и разквартирувани по домоветѣ.

Въ Видинъ четитѣ престояли до 12-и октомврий. Презъ това време 4-а Балчишка чета, по думитѣ на Н. Клачевъ, била разформирувана и разпредѣлена между останалитѣ три чети. Въ официалнитѣ документи нѣма подобно разпореждане. Може би това да е станало съ Никополската чета, която не се поменава по-нататъкъ.

На 12-и октомврий военниятъ министъръ заповѣда телеграфически на Узунова да изпрати доброволцитѣ въ Кула и още една рота войници въ Брѣгово, и тамъ да се укрепятъ. Още сѣщия день четиритѣ чети тръгнаха за Кула. На другия день бѣха посрещнати отъ Кулчани съ цвѣта и „ура". Влѣзиха въ подчинение на командира на Кулския отрядъ поручикъ Николаевъ. Разположиха се въ училището

и се нахраниха добре. На 15-и октомврий 3-а Варненска чета бѣ изпратена въ Брѣговския участъкъ и влѣзе въ подчинение на подпоручикъ Тодоровъ Ангелъ. На четата бѣ дадено да охранява границата — р. Тимокъ — отъ с. Черномащица до Коилово, а по-късно проширена отъ Браковци до Брѣгово.

5-а Русенска и 6-а Шуменска чети се забавиха известно по какви причини по-дълго въ Русе. Тука къмъ тѣхъ се присѣдиниха и други доброволци отъ разни страни и отъ Варна. Съ последнитѣ бѣ Манолъ С. Кръстевъ, ученикъ отъ Солунската гимназия. Безъ средства, той успѣлъ съ параходъ да стигне въ Цариградъ, отъ тамъ — въ Варна, отдето съ други доброволци настига дружината въ Русе и постѣпя въ Шуменската чета.

На 23-и октомврий 3-а Варненска чета бѣ извикана въ Кула при дружината. Сѣщия день по заповѣдъ на капитанъ Узуновъ бѣ разпоредено дружинния командиръ съ частъ отъ четитѣ да отиде въ Раброво, а останалитѣ да отидатъ въ Бойница. Изглежда, че командирътъ на дружината изпратилъ въ Бойница 1-а Добричка и 4-а Балчишка чети. 2-а Свищовска повелъ лично; по пжтя при Периловци срещналъ 3-а Варненска чета и заедно съ Свищовската я завелъ въ Раброво.

Въ това положение сж останали доброволцитѣ до обявяването войната — 2-и ноемврий.

Въ Шуменъ, когато вѣроятността за война съ Сърбия стана голѣма, захванаха да се записватъ нови доброволци. Къмъ 25-и октомврий се събраха, обмундироваха и въоръжиха 120 души, предимно поборници и опълченци. Тѣ успѣха да настигнатъ дружината преди почване военнитѣ действия.

До 25-и октомврий северниятъ отрядъ, който бранѣше Видинската областъ и въ който влизаха нашитѣ доброволци, бѣ подчиненъ на военния министъръ. Следъ това той влѣзе въ състава на действащата армия и получаваше заповѣди направо отъ Щаба на главнокомандующия.

* * *

Четата на Дворянова, както се каза, тържествено изпратена, тръгна отъ Русе за Пловдивъ на 6-и октомврий. На 7-и октомврий последва разпореждането запасната дружина отъ Русе да замине по Дунава за Видинъ. Председателътъ на доброволския комитетъ въ Русе се досѣти, че изпращането на четата за Пловдивъ е неумѣстно, та телеграфира на Дворянова, който бѣ стигналъ въ Бѣла, да спрѣ и чака измѣнение на маршрута. Въ сѣщото време председателятъ пита телеграфически Военното министерство дали

не трѣбва да се измѣни маршрута на четата. Отъ министерството отговориха четата да трѣгне за Свищовъ, дето въ 10 часа преди пладне на 5-и ще има параходъ, който ще я принесе въ Видинъ. Председателятъ протелеграфира тая заповѣдъ на Дворянова на 8-и привечеръ.

Четата сѣдмий день, следъ като се навечеря, трѣгна за Свищовъ, дето стигна на разсѣмване и се разположи въ казармата. На мръкване четата се натовари на единъ австрийски параходъ и на 10-и слѣзе въ Видинъ.

На 11-и октомврий следъ общъ прегледъ на войските отъ гарнизона, частитѣ, назначени за границата, заминаха. Дворяновата чета замина за Бѣлоградчикъ — Чупрене, дето стигна на 13-и октомврий. Тя зае граничния участъкъ отъ с. Стакевци до с. Превала, съ целъ да охранява пѣтя за Пиротъ презъ прохода Св. Никола.

* * *

Сандровската чета трѣгна отъ Варна къмъ края на октомврий по желѣзницата за Русе. По пѣтя къмъ нея се присѣдиниха 37 души учители и ученици отъ Разградъ и нѣколко души отъ Русе. Отъ Русе четата продължи пѣтя по Дунава съ параходъ и стигна въ Видинъ на 31-и октомврий. Тука къмъ нея се присѣдиниха нѣколко студенти, пристигнали отъ Западна Европа; между тѣхъ имаше и двама хървати.

На 1-и ноемврий по заповѣдъ на началника на крепостъта капитанъ Узуновъ четата бѣ въоръжена отъ поручикъ Дворяновъ съ пушката бердана. Той лично престреля всѣка пушка преди да я предаде на доброволеца.

Следъ това четата бѣ заведена въ черква, дето въ присѣствие на началника на крепостъта и щабъ му митрополитъ Антимъ я подведе подъ клетва.

* * *

9-а опълченска дружина въ Пловдивъ не остана по назадъ отъ другитѣ части. Войната съ сѣрбитѣ ѝ се видѣ като най-благоприятния изходъ отъ мѣстителното положение, въ което прекарваше вече два месеца. Младежката склонность къмъ рискове предизвика у доброволцитѣ неопикуемъ възторгъ.

Сутринтъ на 2-и ноемврий дружината се събра и построи на площада „Джумаята“ безъ македонскитѣ харамии, които се отдѣлиха, за да образуватъ отдѣленъ партизански отрядъ подъ началството на капитанъ Паница. Тукъ се прочете отъ коменданта височайшата заповѣдъ по армията за обявяването на войната.

Доброволцитѣ отговориха съ грѣмко и продължително: „ура, да живѣе България, да живѣе княза!“

Точно въ 8 часа дружината трѣгна за гарата, дето чака докато се натоварятъ 1-а и 4-а дружини отъ 1-и Софийски полкъ. Въ 2 часа следъ пладне дружината се натовари и трѣгна.

Желѣзниятъ пѣтъ отъ Пловдивъ до София още не бѣ свършенъ. Последната гара бѣ Саранбей. Тамъ дружината слѣзе отъ влака, прегази Марица, продължи пѣтя за Ветренъ и пренощува надъ селото.

На 3-и ноемврий дружината продължи пѣтя за София. Тя вървѣше следъ 1-а и 4-а дружини отъ 1-и полкъ. Следъ пладне дружината заедно съ 1-и полкъ стигна въ Ихтиманъ и се спрѣ да си приготви топла храна и да нощува. Обаче командирѣтъ на 1-и полкъ получи отъ щабъ на армията екстренна телеграма:

„Вървете за София съ колкото войска имате подръжка ноще. Дайте заповѣдъ на всичкия ешалонъ да ви следва. Не трѣбва да губите нито минута.“

Поради това дружината подиръ половинъ часова почивка трѣгна отново следъ 1-и полкъ, и вечерята къмъ 8 часа стигна въ Вакарелъ. Тука италианскитѣ предприемачи и работници, които строеха желѣзния пѣтъ Саранбей — София, бѣха устроили кухни, въ които непрекъснато се варѣше храна въ нѣколко казана. До кухнитѣ на открито бѣха устроили столови отъ нѣколко реда маси, на които бѣха сложени паници съ топла храна. Доброволцитѣ отъ пѣтя бѣха заведени право по маситѣ и се подкрепиха, благославяйки работниците и тѣхния народъ. Тука дружината почина нѣколко часа, подтегна изпожсалиятъ се царвули и въ 12 часа презъ нощта трѣгна отново следъ 1-и полкъ. Къмъ обѣдъ на следващия день, 4-и ноемврий, дружината заедно съ 1-и полкъ стигна въ София. Вестта, че ще пристигне Софийския полкъ и Софийската доброволска дружина, бѣ се разнесла въ София, въ която вече бѣха се чули топовнитѣ гърмежи отъ боя при Драгоманъ. Голѣмо множество мѣже, жени, ученици бѣха излѣзли да посрѣцнатъ своитѣ близки и своята надежда. Радостта бѣ голѣма; това бѣха първитѣ войски, които пристигаха отъ Южна България. Тѣ бѣха изминали разстоянието Вѣтрень—София, 85 километра, за 30 часа.

* * *

Въ началото бѣ решено Македонскиятъ баталионъ и Ученическиятъ легионъ поне на първо време да останатъ въ Бойково и Пловдивъ, толкова повече, че желѣзницата бѣ

заета съ пренасяне на редовни войски. При обстоятелството, че отношенията съ Турция ставаха все по миролюбиви, македонците и легионерите ставаха все по нетърпеливи. Македонците открито заявиха, че ще се разбунтуват и ще заминат базъ позволение, ако не ги изпратят на бойното поле. По ходатайството на Ризова отъ Щаба на армията решиха на македонците и на легиона да заминатъ, но по обикновенъ пътъ.

На 3-и ноемврий Македонскиятъ баталионъ слѣзе отъ Бойково въ Пловдивъ, превъоръжи се съ бердани тръгна на 4-и ноемврий сутринята и вечерята стигна въ Пазарджикъ. Времето бѣше добро, но пътя, дългъ 36 километра, бѣ уморителенъ.

После обѣдъ сѣщия день комендантътъ поздравя легиона съ тръгване и благодари на легионерите за отличното поведение по отношение на гражданите. Той заповѣда легионътъ веднага да тръгне и да стигне въ София колкото се може по-скоро¹⁾.

Легионътъ веднага тръгна съ пѣсенята:

„Настана день да вървимъ,
Братя мили да спасимъ.“...

Едва легионътъ се изтегли отъ Пловдивъ и мръкна. Дигна се буря отъ прахъ, а следъ това завалѣ дъждъ. Пътятъ се обърна на рѣка отъ калъ. Той бѣ заетъ отъ обозите на войските, които пътуваха по желѣзницата. Легионерите се придържаха въ дѣсната страна на шосето. Тѣ нѣмаха шинели и платници и бѣха измокрени до костите. Късно презъ нощта легионътъ стигна въ Пазарджикъ и се разположи на квартира.

На другия день, 5-и ноемврий, походътъ продължи. Времето бѣ дъждовито и вѣтровито. На минаване презъ Бошуля добри селяни бѣха извадили две бѣчи вино и почерпиха всѣки доброволецъ по чаша вино. Вечерята македонците и легионерите стигнаха въ Вѣтрень. Селото бѣ препълнено съ войски, които бѣха пътували съ желѣзницата, та квартири едва се намѣриха. Особено бѣ трудно положението на легиона, който пристигна въ тъмно и имаше около 30 изостанали. Единъ ученикъ легионеръ се помина отъ простуда и голѣма умора.

На сутринята се даде топла храна, и после всички войски се оттеглиха по шосето. Времето ставаше все по-лошо, дъждътъ започна да се обръща на снѣгъ. Многото войски затрудняваха движението. Вечерята всички части стигнаха въ Ихтиманъ и кое какъ се разположиха на квар-

тири. Отъ легиона имаше 40 изостанали, които се прибраха презъ нощта. 8 души заболѣха.

Въ Ихтиманъ дружините вечеряха и закусиха топла храна.

Презъ нощта 6-и полкъ, който бѣше стигналъ въ Ихтиманъ, получи заповѣдъ: „Оставете раниците и обоза и следвайте безъ спиртъ. Положението е критическо“.

Сутринята на 7-и, когато се водѣше решителния бой на Сливница, македонците и легионерите тръгнаха за София. Стражаръ предупреждаваше частите да бързатъ, защото нуждата отъ войска е голѣма.

Всички вървѣха бърже безъ да спратъ. Само въ Вакарелъ се даде почивка, но топовните гърмежи отъ Сливница започнаха да се долавятъ отъ ония, които имаха по-остъръ слухъ. Това подбуди всички да бързатъ. Привечеръ пристигнаха въ Нови Ханъ и се готвѣха да нощуватъ, но се получи заповѣдъ да се продължи движението и да се взематъ охранителни мѣрки. Нашите дружини тръгнаха подъ прикритието на патрули и следъ голѣма умора сутринята стигнаха въ София и се разположиха на квартири.

Тѣй като сражението при Сливница бѣ спечелено, ученическиятъ легионъ остана въ София до 13-и ноемврий, а Македонскиятъ баталионъ почива до 11-и и на 12-и ноемврий после обѣдъ тръгна. Вечерята нощува въ Костинбродъ, на другия день — въ Гинци, а на 14-и — въ Славия.

* * *

При обявяване на войната Бургаската доброволска чета бѣ събрана цѣла въ Казжлисе. На 3-и ноемврий надвечеръ единъ стражаръ донесе отъ Бургасъ прокламацията, съ която се съобщаваше, че Сърбия е обявила война на България.

Когато командирътъ на четата прочете прокламацията на събраните доброволци, едно мощно и продължително ура проглуши селото. Неописуемо въодушевление, смѣсено съ голѣма умора и жажда за отмъщение обзе всички, и тѣ пожелаха веднага да заминатъ за бойното поле. Четникътъ имъ обясни, че безъ разрешение не може да напускатъ границата, и че той ще иска разрешение отъ главнокомандувания. Но тѣй като на другия день имаше параходъ отъ Бургасъ за Варна, доброволците настояха да тръгнатъ веднага и да пътуватъ презъ нощта, за да могатъ да заварятъ парахода на другия день и презъ Варна и Русе да стигнатъ въ Видинъ.

Като видѣ, че не ще може да ги спре и че ще тръгнатъ безъ него, командирътъ на четата реши да тръгне съ тѣхъ, но изпрати напредъ доброволеца Захари Димитровъ, който съ собствения си конь служеше като адютантъ и му

¹⁾ Найденонъ, Ученическиятъ легионъ, стр. 67.

заповѣда да стигне въ Бургасъ, да предупреди парахода да чака и да иска телеграфически разрешение отъ главнокомандуващия.

Четата тръгна по околенъ пътъ, за да не мине презъ Факия, дето дружинния командиръ можеше да я спре и повърне; Захарий Димитровъ, обаче, тръгна по шосето и въ 9 часа вечерта бѣше въ Факия. Докладва на дружинния командиръ, че той отива въ Бургасъ да моли телеграфически главнокомандуващия да разреши на четата да отиде на бойното поле. Дружинниятъ командиръ пъкъ му съобщи, че дружината тръгва за Ямболъ, за да замине по желѣзницата.

Сутринта въ 9 ч. З. Димитровъ стигна въ Бургасъ и докладва за всичко на началника на Бургаския отрядъ. Последния се възмути, задето безъ разрешение сж напуснали границата и се закани да даде подъ сждъ командира на четата, а доброволцитѣ да прѣсне по дружинитѣ.

По молбитѣ на Димитрова, имайки предъ видъ патриотизма на доброволцитѣ, началникътъ на отряда капитанъ Бѣловъ се съгласи да се повърне четата на границата и тамъ да чака разрешение отъ главнокомандуващия. Четата, имайки предъ видъ наказанието, което я очаква, се върна отъ пътя, а Димитровъ съ разрешение на началника на отряда телеграфически помоли Н. В. княза да даде разрешение. Но следъ нѣколко дена получи отъ Сливница следния телеграфически отговоръ.

„Тукъ има достатъчно войски. Бургаската доброволска чета да остане да пази турската граница“.

Александъръ.“

Четата остана да охранява границата до 18-и януарий, когато бѣ смѣнена отъ редовна войска.

Формиране на доброволчески чети следъ обявяването на войната.

Формиране доброволски чети въ Шуменъ, Русе, София и Търново. Студентскиятъ легионъ.

Избухването на войната отново засили наплива на доброволци. Сега вече не само буйнитѣ, страснитѣ любители на рисковетѣ и славата, но и спокойнитѣ миролюбиви младежи грабнаха оржието да изпълнятъ своя священный дългъ — защита на отечеството. Коварната постѣпка на еднокръвния и едновѣрния народъ така сжщо озлоби народа и му даде потикъ за отмъщение. Самъ председателятъ на народното събрание Стамболовъ се обърна телеграфически къмъ окръжнитѣ управители да събиратъ доброволци.

На тая телеграма Шуменскиятъ окръженъ управителъ, стариятъ поборникъ Ст. Заимовъ, отговори, че отъ Шуменския окръгъ сж заминали доброволци и че всичкото останало население отъ 18 до 40 год. е въ опълчението. Ако трѣбва да се усилятъ бойнитѣ сили срещу Сърбия, по-добре е да се заематъ отъ всѣки окръгъ по две дружини отъ народното опълчение.

Обаче въ Шуменско имаше още ветерани опълченци, които въ тия трудни моменти пожелѣха да заминатъ за бойното поле. Понеже окръжниятъ управителъ отказа да събира доброволци, тѣ се обърнаха къмъ войския началникъ поручикъ Калевичъ. Последниятъ поиска указания отъ военния министъръ телеграфически. Това бѣше на 6-и ноемврий, втория денъ отъ сражението на Сливница. Отъ София отговориха да ги организиратъ въ чети, да ги облѣкатъ добре и да ги изпратятъ въ София.

Като се научи, че войскиятъ началникъ записва доброволци, окръжниятъ управителъ телеграфира на военния министъръ:

„Желателно е да се спре събирането доброволци и ето защо: 1) Тѣ излизатъ отъ опълчението. 2) Тѣ сж войска съ голѣма претенция и мжчно подаващи се на дисциплина. 3) Бавно се комплектуватъ. 4) Съ събирането на доброволцитѣ редоветѣ на опълчението се разрѣдватъ. Малочислеността на офицеритѣ затруднява Военното министерство да назначава командири на доброволческитѣ дружини, вследствие на което се лишаватъ отъ нуждната команда. Офицеритѣ, които ще командуватъ казанитѣ дружини, би пренесли по-голѣма полза ако командуватъ дружинитѣ на народното опълчение. Най-сетне, позволете ми да ви кажа, на доброволцитѣ, като боеви сили не трѣбва да се дава такава надежда, каквато на народното опълчение. Ако е работа да се улеснятъ боевитѣ сили на границата, може отъ всѣки окръгъ да взематъ по 2—3 дружини, повѣрени на опитни офицери, отколкото да се събиратъ доброволци, които повече бъркатъ, околкото помагатъ. Каква полза да се обръщатъ опълченцитѣ въ доброволци, когато самитѣ опълченци могатъ да се изпратятъ на бойното поле съ по-голѣма надежда. За доброволци да се взематъ изключително старитѣ поборници и опълченци, а така сжщо и турцитѣ“.

Отъ тая телеграма се вижда, че бившиятъ апостолъ на Врачанския революционенъ окръгъ, поборникътъ Стоянъ Заимовъ, следъ неуспѣха въ възстанието въ 1876 г. бѣ изгубилъ всѣка вѣра въ душата на българина и повече вѣрваше въ обучението и дисциплината, които той съглеждаше въ народното опълчение и които въ сжщностъ не сжществуваха.

За щастие, когато висшето началство в София четеше тая телеграма, бѣха произлѣзли първитѣ решителни боеве, въ които опълчението и доброволцитѣ бѣха издържали първитѣ бойни изпити. И докато опълчението се показва слабо организирана и слабо обучена турска рая, доброволцитѣ, напротивъ, показваха и упорство, и предприемчивост, и умѣние.

Поради това отъ министерството дадоха новъ импулъс за събиране на доброволци.

Въ Шуменъ се записаха 155 души, които бѣха употребени да гледатъ ремонтнитѣ коне докато се снабдятъ съ облѣкло и оръжие и въ това положение останаха, докато излѣзе заповѣдта да се разпуснатъ доброволцитѣ.

* * *

Между това, центърътъ на събирането доброволци въ Североизточна България неволно се пренесе отъ Шуменъ въ Русе. Тоя градъ бѣше възелъ на сухопътни и водни съобщения на областта съ театъра на военнитѣ действия и съ странство.

На 9-и ноемврий варненскиятъ окръженъ управителъ телеграфира до Военното министерство:

„Последнитѣ новини отъ бойното поле приведоха населението въ възторгъ. Доброволци се явяватъ. Учители, чиновници, стражари тръгнаха и тръгватъ. Днесъ тръгнаха за Русе 50 души, между които 30 студенти, пристигнали съ вчерашния параходъ отъ Одеса. Утре тръгватъ други 50. Парични помощи се събиратъ достатъчно за снабдяване доброволцитѣ съ всичко необходимо“.

На тая телеграма военниятъ министъръ отговори да се събератъ въ Русе, да се организиратъ и изпратятъ въ Ломъ, а студентитѣ въ София — въ ученическия легионъ.

Въ сѣщото време захванаха да пристигатъ доброволци отъ Силистра и Тутраканъ. Вече на 12-и ноемврий председателя на Русенския комитетъ телеграфира на военния министъръ:

„Имаме 230 доброволци, между които 150 стари опълченци. Днесъ трѣбва да заминатъ съ нашитѣ параходи. Стоятъ тука вече нѣколко дѣня и ужасно роптаятъ и негодуватъ. Комитетътъ изчерпа всички срѣдства за издържане. Моля заповѣдайте на началника на арсенала да отпусе 200 пушки берданки, тъй като други нѣма, а безъ пушки не могатъ да се изпратятъ“.

Военниятъ министъръ телеграфира да се отпуснатъ бердани.

Въ сѣщото време доброволци, които по законенъ и незаконенъ начинъ бѣха напуснали частитѣ, се върнаха въ

своитѣ чети или постъпиха въ новоформиранитѣ. Между тѣхъ бѣха и 11 дезертьори, запрѣни въ Русенското коменданство. И тѣ се върнаха въ своитѣ части.

На 13-и доброволцитѣ, числото на които бѣше порастнало на 300, заминаха за Ломъ, и председателятъ на Русенския комитетъ телеграфира на военния министъръ:

„Снощи съ парахода „Опитъ“ изпратихме за Ломъ 300 доброволци. Съгласно поканата на Стамболова явяватъ се желаещи на купове и настоятелно молятъ да ги запишемъ и най-бърже изпратимъ на бойното поле. Моля явете да продължаваме ли организирането чети и ще отпуснете ли оръжие. Вече днесъ предъ вратата на комитета чакатъ стотина желаещи. Отказътъ да ги приемемъ произвежда дълбока печаль“.

Военниятъ министъръ отговори да ги организиратъ и да телеграфиратъ за числото имъ, за да имъ отпусне пушки.

Въ Североизточна България доброволското движение обхвана и турското население, на което се удаваше добъръ случай за примирение съ българската властъ и побратимяване съ своитѣ съотечественици християни. На 16-и ноемврий варненскиятъ окръженъ управителъ телеграфира, че ризпраца за Русе нови 236 доброволци, отъ които 30 турци.

Военниятъ министъръ телеграфира турцитѣ да се изпратятъ въ Видинъ съ собствено облѣкло. Очевидно това се правѣше съ целъ да бждатъ видени отъ сърбитѣ. Се въ сѣщия духъ той на 18-и ноемврий телеграфира на окръжнитѣ управители въ Варна, Силистра, Шуменъ, Разградъ и Русе:

„Доброволцитѣ българи и турци, които се събиратъ, проведете къмъ 24-и въ Русе, дето да се явятъ капитанъ Ванкову за отправление въ Ломъ. Тамъ ще се въоръжатъ. Турцитѣ да бждатъ облечени съгласно дадената ми телеграма“.

А въ Русе на капитанъ Ванковъ телеграфира: „На 24-и ще пристигнатъ доброволци турци и българи. Натоварете ги на параходъ и ги проведете въ Ломъ. Ако числото имъ надминава 1000, разницата на горе въоръжете съ кринки съ по 200 патрона. Пушки вземете отъ опълчението. За 1000 души пушки проводени въ Ломъ“.

Сѣщия дѣнь бѣха се събрали въ Русе 270 доброволци, между които мнозина ветерани опълченци, а на 20-и — други 200. Тѣ бѣха изпратени въ Ломъ.

На 20-и декемврий силистренскиятъ окръженъ управителъ телеграфира: „Съ вчерашния параходъ изпратихъ за Русе 34 доброволци турци добре облечени. Готови били още 150—160 души, но като попитали единъ ходжа, ще отидатъ ли въ рая, ако умратъ въ боя, той отговорилъ, че нѣма да отидатъ, и тѣ се отказали“.

Въ началото на декемврий пристигнали отъ разни мѣста 105 българи и отъ Добричъ 96 турци. И тѣ бѣха изпратени въ Ломъ.

Събранитѣ въ Ломъ доброволци бѣха назначени въ летящия отрядъ на капитанъ Тодоровъ, и едни отъ тѣхъ отидоха въ отряда въ Логошевици, а други останаха въ Ломъ до като последва разпореждане да се разпуснатъ.

Освенъ пешитѣ доброволци отъ Силистра на 10-и ноемврий тръгнаха 34 конни доброволци, на 13-и стигнаха въ Русе и се зачислиха къмъ 5-и ескадронъ отъ 2-и коненъ полкъ. На 14-и ноемврий тѣ заедно съ ескадрона заминаха по Дунава за Ломъ, за да влѣзатъ въ състава на летящия отрядъ.

* * *

Въ Южна България, при все че бѣха свикани подъ знамената всички мѣже отъ 18 до 40 години, следъ обявяването на войната отново избухна доброволското движение. Младежи, повече ученици по-млади отъ 18 години, мѣже по-стари отъ 40 години, и други освободени отъ военна повинностъ чиновници и пр. побързаха да се притекатъ на помощъ на войската. На 3-и ноемврий наченаха да се формиратъ въ Карловско и Пловдивъ доброволски чети. Тая отъ Карлово, състояща се отъ 150 души, бѣ готова и стѣмена и на 11-и ноемврий тръгна за София подъ началството на Иванъ Мархоловъ отъ Калоферъ. По пътя къмъ нея се присъединяваха нови доброволци и въ Саранци тя броеше 240 души.

Четата въ Пловдивъ бѣ събрана отъ Каназирски, и Ив. Хр. Гешевъ. Тя броеше около 150 — 200 души. Тя бѣ готова, обмундирована съ шинели, куртки, панталони, царвули, стѣмена съ раници и патронташи и въоръжена съ кринки.

Тя се командуваше отъ подпоручикъ Ивановъ. Фелдфебелъ на четата бѣ единъ юнкеръ.

На 13-и тръгна, на 18-и стигна въ София. Тукъ четата помоли писмено да бжде назначенъ другъ командиръ, вмѣсто току що произведения грубъ и незнаещъ военното дѣло подпоручикъ. Назначиха подпоручикъ Менчиковъ. Четата бѣ събрана съ Карловската чета, четникътъ на която Мархоловъ неизвестно по какви причини бѣ обезоръженъ и затворенъ, и поставена подъ командата на поручикъ Янакиевъ замина съ задача да влѣзе въ състава на летящия отрядъ на капитанъ Тодоровъ. На 20-и ноемврий четата стигна въ Берковица. Отъ тука поручикътъ запита телеграфически военния министъръ да се присъедини ли къмъ отряда на Паница. Навѣрно е отговорено утвърдително, защото дружината на 24-и тръгна и на 26-и стигна въ Бѣлоградъ.

чикъ, дето влѣзе въ състава на Чипровския отрядъ на капитанъ Паница.

* * *

Въ Севлиево така сжщо се събра една чета отъ 96 души, обмундирова се и се въоръжи, и подъ началството на Драгановъ на 1-и ноемврий по заповѣдъ на военния министъръ тръгна за София, дето пристигана на 25-и ноемврий. На 27-и замина за Трънъ и влѣзе въ състава на Трънския отрядъ, командуванъ отъ ротмистъръ Ботевъ. Тука къмъ четата се присъединиха нѣколко доброволци, доведени отъ Байчевъ, та четата достигна до 123 души.

Въ Плѣвенъ запасниятъ руски фелдфебелъ Лисовски събра 30 души доброволци и на 10-и ги поведе за София. Въ Луковитъ се присъединиха още 60 души, та четата се нарече Луковитска. На 18-и четата стигна въ София. Тука по неизвестни причини командантътъ на града отне началството на Лисовски и назначи за четникъ Димитъръ Христовъ.

Въ София така сжщо се събра една чета Македонци, неизвестно колко души, но не по-малко отъ 200. Тая чета и Луковитската бѣха поставени подъ началството на поручикъ Георгиевъ и на 27-и ноемврий заминаха за Кюстендилъ, дето пристигнаха на 30-и ноемврий.

Отъ Южна България пристигна въ София чета отъ 35 конни доброволци, събрани отъ стария войвода дѣдо Желю. Тя трѣбваше да замине заедно съ Македонската и Луковитската чети за Кюстендилъ. Обаче не можа да тръгне съ тѣхъ, а после, неизвестно по чия заповѣдъ, замина за Трънъ и влѣзе въ отряда на ротмистъръ Ботевъ.

Въ Ловечъ така сжщо бѣ се събрала една конна чета отъ 46 души подъ началството на нѣкой си Узуновъ. Кога е тръгнала и какъ е пѣтувала не се знае. На 26-и ноемврий тя е въ София, а на 27-и по заповѣдъ на военния министъръ замина за Пиротъ въ разпореждане на главната квартира.¹⁾

* * *

Между това, веднага следъ заминаването на Плѣвенската чета, въ Търново започна да се събира друга чета, наречена „Хр. Ботьовъ“, подъ началството на стария опълченецъ Хаджи Йорданъ Инджето. Търновскиятъ комитетъ бѣше вече доста опитенъ, та веднага пристѣпи къмъ обмундирането ѝ. На 31-и октомврий окръжниятъ управителъ телеграфира до военния министъръ, че четата, състояща отъ 130 души, отъ които 30 стари опълченци е напълно об-

¹⁾ За дейността ѝ не се знае нищо.

мундирована и стъкмена, но безъ оржие. Моли да ѝ се даде маршрут и да ѝ се дадат 50 мартини понеже има знаме.

Военниятъ министъръ отговори, че разрешава да се дадат 50 мартини на четата. Колкото се отнася до маршрута да се даде отъ окръжния управителъ съ смѣтка да пристигне въ София въ най-късъ срокъ.

Четата, въоръжена съ 50 мартини и на всѣка мартини по 100 патрона, следъ молебень, подъ командата на поручикъ Халачевъ тръгна отъ Търново на 3-и ноемврий въ 10 часа преди пладне съ маршрутъ: 3-и — Ново село, 4-и — Севлиево, 5-и — Ловечъ, 6-и — почивка, 7-и — Изворъ, 8-и — Ябланица, 9-и — Орхание, 10-и — почивка, 11-и — Саранци и 12-и — София. Четата вървѣ по маршрута до Ловечъ. На 7-и ноемврий сутринята, третия день на сражението при Сливница, получи заповѣдь да върви безъ почивка за София. Тя изпълни заповѣдта и вмѣсто на 12-и, пристигна въ София на 11-и.

Четата престоя на 12-и въ София, въоръжи се съ мартини пушки и на 13-и замина за Пиротъ, дето пристигна веднага следъ сражението и влѣзе въ състава на 2-а Софийска доброволска опълченска дружина.

* * *

Въ Търново веднага следъ заминаването на четата „Хр. Ботьовъ“ захвана да се събира нова чета. Обявяването на войната и тука предизвика избликъ отъ патриотизмъ, който се изрази въ по-голямъ брой доброволци. Успѣхитъ на Сливница още повече засилиха устрема къмъ бойното поле.

На 16-и ноемврий търновскиятъ окръженъ управителъ телеграфира до военния министъръ, че е сформирована доброволската чета, наречена „Раковски и Левски“. Четата се състои отъ 400 души, отъ които 100 конници. Повечето сж стари опълченци. Има и четирма народни представители. Четата е готова да тръгне най-късно следъ 4 дня, но нѣма оржие.

Освенъ това окръжниятъ управителъ телеграфира, че отъ Кесаревската околия се готвятъ да тръгнатъ 500 души турци, но тѣ сж голи и ще трѣбва по единъ шинелъ или по една полушубка.

Като донася за това управителътъ пита, отъ де трѣбва да се въоръжатъ и облѣкатъ и за къде да тръгнатъ.

Военниятъ министъръ отговори облѣклото да се даде отъ комитета, на когото ще се заплати отъ министерството и да се изпратятъ за Видинъ.

На 19-и окръжниятъ управителъ отново донесе, че турцитъ сж 350 и че искатъ да заминатъ като башибузуку. Военниятъ министъръ отговори да ги събере частъ по-скоро.

да ги сформира и да заминатъ подъ команда, но после отиѣни тая заповѣдь и телеграфира да чакатъ второ разпореждане.

На 20-и Търновскиятъ комитетъ донесе, че четата „Раковски и Левски“ е готова, облѣчена и стъкмена и пита отъ де да вземе оржие.

Военниятъ министъръ отговори на комитета да я изпратятъ презъ Свищовъ въ Ломъ, дето ще получи оржие, и телеграфира въ Русе да изпратятъ парахолъ въ Свищовъ, за да я пренесе въ Ломъ.

Телеграфира и на Ломския окръженъ управителъ да въоръжи четата съ оржието, което му бѣ повѣрено.

На 25-и ноемврий четата, 300 пешаци и 100 конника, тръгна и на 28-и стигна въ Свищовъ. Сжщия день бѣ пренесена съ парахолъ въ Ломъ. Тука четата се въоръжи, пешитъ съ кринки, а коннитъ съ карабини.

Въ Ломъ четата престоя до 14-и декемврий, когато се разпусна.

Следъ заминаването на четата „Раковски и Левски“ започна въ Търново да се формира нова чета подъ название „Хажди Димитъръ и Стефанъ Караджа“. Къмъ края на ноемврий бѣха се събрали 150 души.

Въ сжщото време въ Кесаревската околия бѣха се записали 450 души турци, а въ Еленската започнаха да записватъ, но последва разпореждане четата да се разпусне, а турцитъ да не се събиратъ.

* * *

Тѣй като въ България нѣмаше университетъ, то младежитъ, свършили гимназиаленъ курсъ, отиваха да продължатъ образованието си въ Русия и Западна Европа. Студентитъ не останаха равнодушни къмъ събитията въ България. Най-живо съчувствие проявиха студентитъ въ Русия и Швейцария. Въ Русия навѣрно подъ влиянието на славянофилскитъ и революционни идеи, отъ които тогава бѣ обзетъ рускиятъ народъ, а въ Швейцария подъ влиянието на свободолубивитъ идеи и равноправието, на които тая страна е била всѣкога обетованата земя.

Студентитъ отъ Русия, както се каза, пристигнаха по море въ Варна и Русе и отъ тамъ по заповѣдь отъ Военното министерство заминаха за София.

Студентитъ въ Женева още съ провъзгласяването на Съединението наченаха да се събиратъ, за да взематъ едно решение. Но тѣй като вѣроятността за война ставаше все по-малка, дейността на кржеца се сведе до единъ апелъ къмъ европейската преса да бжде благосклонна къмъ обединението на българския народъ.

Когато, обаче, Сърбия обяви войната, студентите в Женева започнаха да се събират отново. Пристигнаха и от Париж няколко студенти. От тях Д. Марков с своя ораторски дар разпали всички и по-голямата част от студентите решиха да тръгнат за България и с оръжие в ръка да бранят отечеството.

Около 30 души студенти, водени от Маркова, тръгнаха от Женева с писни, тържествено изпращани от свободолюбивите швейцарци.

В Виена те бяха посрещнати най-радушно от славяните. Посрещането взе характер на славянската манифестация, та австрийското правителство от коректност към съюзницата си Сърбия взе ограничителни мерки.

В Виена надойдоха студенти от Австрия, от Чехия и от Германия, та числото им стигна до 100. Българските търговци Паница, Киселов и др. ги снабдиха с шинели и ботуши. От Виена до Турносеверин студентите пътуваха по железницата; по-нататък — с параход по Дунава. До Калафат те бяха принудени да не се показват на кувертата, но когато стигнаха в пристанището на тоя град те запяха „Шуми Марица“. Параходът спрѣ при Видин. Слѣзе само и взе участие в боевете единственият социалист между студентите, името на когото, обаче, не ни е запазено.

Параходът с студентите продължи пътя надолу. Студентите, до като минат сръбската линия, отново се прибраха в долните камари. В Лом всички слѣзоха, само водачът Д. Марков продължи пътя за Русе и като държавен чиновник зае длъжността си.

В Лом студентите дълго време спорѣха дали да останат в Северния отряд или да заминат в София. Но докато спорѣха, дойде заповѣд от Военното министерство студентите да заминат за София. Окръжният управител им даде две кола за багажа и един фаятон за заболѣлите.

В София някои от студентите заминаха за ученическия легион, други постѣпиха в Червения кръст, а по-голямата част формира една чета, която се въоръжи и обучава, докато към Коледа бѣше разпусната.

* * *

В Русия интелигенцията и народа посрещнаха с възторг съединението на Северна и Южна България. Патриотизма у българските студенти така сѣщо се възбуди.

Извикването на руските офицери смути доста възторга, но всички си обясняваха тая постѣпка с желанието на руското правителство да снесе от себе си всѣко подозрение

въ участие в Пловдивския преврат. Всички върваха, че в критическия момент Русия или ще се притече на помощ или ще уреди въпроса дипломатически.

Обаче обявяването война от Сърбия за никакво равновесие дойде като гръм от ясно небе. То произведе най-тжно впечатление и на българите и на русите.

Мисълта за отечеството обзе българските студенти и не им позволи да слушат лекции. Пък и другите студенти без разлика на възраст и народност не само съчувстваха, но и подбуждаха нашите студенти да се притекат на помощ. Тогава някои от тях заминаха поединично за България, а други отпътуваха за Одеса. В самата Одеса студентите българи още с обявяването на войната се събираха и съвещаваха как да заминат. Главната спѣнка бѣ сѣдство за пътуване. Когато студентите руси и професорите се научиха за това, те откриха подписа и събраха внушителната сума 3000 рубли. На последното съвѣщение в домът на Гайдов студентите решиха да тръгнат.

На 4-и ноември всички студенти доброволци — около 300 души, бѣха на пристанището. Въпреки проливния дъжд много граждани, някои професори и всички студенти от университета бѣха излѣзли да изпратят доброволците и да им изкажат симпатиите си. Възторгът бѣ неописуем. Речи, съставени нарочно за този случай, „Боже, Царя храни“, „Шуми Марица“, „ура“, не преставаха. При най-горещи благопожелания доброволците се настаниха на парахода „Веста-Одеса“ — ветеран от руско-турската война. Параходът потегли, но едва бѣше се отдалечил и ето, че един закъснѣл доброволец, после лѣкар в София — Т. Василев — от вълнолома нададе вик да дойде парахода да го вземе и едва не се хвърли в морето. Като видѣ, че параходът не спира, той извади капзалия си и стреля. Всички присѣтстващи нададоха вик на съчувствие. Капитанът изпрати лодка, която взе закъснѣлия доброволец и го занесе на парахода.

На другия ден доброволците студенти слѣзоха в Варна, дето бѣха посрещнати тържествено от цѣлия град; квартируваха ги в най-хубавите хотели и ги нагостиха. Следващата сутрин заминаха по железницата за Русе и от там по Дунава за Лом и София.

Да отидем сега по бойните полета и да видим какво извършиха ония доброволци, които успѣха да стигнат там преди да се свърши войната.

Настъпление на сърбитѣ южно отъ Балкана,

Действията на 2-и ноемврий.

Обявяване на войната. Положението на дветѣ страни.

Настъплението на Моравската дивизия къмъ

Трънъ и действието на доброволцитѣ противъ нея. Настъплението на другитѣ сръбски дивизии.

Къмъ 15-и октомврий сръбската армия бѣ заела изходното положение за война съ България.

Тимошката армия, състояща се отъ 21,000 души, бѣ съсредоточена на границата срещу Видинъ, а Нишавската армия, състояща отъ 40,000 души, бѣ съсредоточена около Пиротъ срещу София.

На 17-и сръбското висше началство заповѣда на войскитѣ край границата да предизвикатъ нѣкакъвъ инцидентъ на границата, възъ основа на който сръбското правителство би могло да объяви война.

Обаче тъкмо въ това време се събра въ Цариградъ конференция отъ представители на великитѣ сили, която трѣбваше да реши въпроса за Съединението. Сръбското правителство реши да дочака решението на конференцията.

Изобщо къмъ срѣдата на октомврий вѣроятността да има война намалѣ твърде много. Това се отрази както въ намаление числото на младежитѣ, които се записваха доброволци, така и въ желанието на записанитѣ да се освободятъ по законенъ или незаконенъ начинъ. Мирната за сѣднала дейность отчайваше младежитѣ, които бѣха постъпили доброволци съ цель да преживѣятъ голѣми напрежения, лишения, рискове на животъ и смъртъ.

Покрай законнитѣ освобождения появиха се и дезертирания. Военното министерство на 19-и октомврий разпореди да се уволняватъ само по законни причини, уволнитѣ да се снабдяватъ съ уволнителни билети и заповѣда на властитѣ да залавятъ доброволцитѣ безъ билети и да ги предаватъ на воененъ съдъ. За всичко това бѣха предупреждени и самитѣ доброволци.

Между това сърбитѣ видѣха, че разискванията въ Цариградската конференция се развиватъ благоприятно за България и решиха да воюватъ преди тя да вземе решение. На

1-и ноемврий тѣ предизвикаха желания инцидентъ на границата при Власина и презъ нощта обявиха войната.

Князътъ и министъръ-председателътъ получиха телеграмата за обявяването на войната въ Пловдивъ. Тѣ веднага издадоха по тоя случай манифестъ къмъ българския народъ и височайша заповѣдь къмъ войската, направиха разпореждане да се прехвърли по голѣмата частъ отъ войската отъ турската граница на сръбската и сами заминаха за София.

Въ това време българската войска бѣ разположена:

1) Срещу Турция въ Южна България на тракийската граница — Източниятъ корпусъ 51,000 души и на македонската граница въ Кюстендилско — 9,000 души отъ Западния корпусъ.

2) На сръбската граница южно отъ Балкана срещу сръбската армия — 19,000 души отъ Западния корпусъ; северно отъ Балкана въ Видинско срещу Тимошката армия — Северниятъ отрядъ — 14,700 души.

Отъ войскитѣ на сръбската граница, обаче, 15,000 бѣха народно опълчение, което нито бѣше обучавано, нито бѣ обмундирано и освенъ една кринкова пушка и презрамни патронташи нѣмаше никакво снаряжение, обози и пр. Нѣмаше и команденъ персоналъ, освенъ дружинни, а нѣкъде и ротни командири.

Въ войната съ Сърбия българскиятъ народъ видѣ единъ изходъ отъ двумесечното очакване подъ оръжие много полесенъ, отколкото една война съ Турция. За това той, а особено войската, я посрещна съ голѣма радостъ. Съ особенъ възторгъ обаче я посрещнаха буйнитѣ доброволци, на които бѣ обрѣгнало бездействието.

9-а опълченска дружина, въ състава на която влѣзе и 1-а Софийска доброволска дружина, замина отъ Пловдивъ заедно съ 1-и Софийски на Н. В. полкъ още сѣщия день — 2-и ноемврий — за Сливница, задето се упѣтиха войскитѣ отъ Южна България.

Сръбскиятъ кралъ Миланъ освенъ главното командуване бѣ поелъ лично командуването на Нишавската армия, а полковникъ Петровицъ изпълняваше длѣжноститѣ: воененъ министъръ, началникъ на главния щабъ и началникъ щоба на Нишавската армия. Кралъ Миланъ настѣпи съ Нишавската армия къмъ София, като насочи:

Моравската дивизия отъ Власина и Кална презъ Колуница и Трънъ.

Шумадийската дивизия отъ Пиротъ презъ Врача и Сливница.

Дунавската дивизия по шосето Цариградъ — Сливница — София, и Дринската дивизия задъ Дунавската.

Една конна бригада съ единъ баталионъ и една батарея, презъ Одоровци и Станянци и единъ баталионъ презъ Рѣжана и Комица.

Цельта на Нишавската армия бѣше да завладѣе София преди да пристигнатъ българскитѣ войски отъ турската граница, следъ което сърбитѣ предполагаша, че или българитѣ ще поискатъ миръ, или великитѣ сили ще наложатъ прекратяването на войната.

Срещу сръбската Нишавска дивизия бѣ разположена по-големата частъ отъ българския Западенъ корпусъ както следва:

Изворски отрядъ — 1 редовна дружина, 3 чети опълченци и 1 жандармерийски ескадронъ.

Трънски отрядъ — 6 редовни дружини, 3 чети опълченци, 2 чети доброволци и 2 батареи.

Сливнишки отрядъ — 10 и $\frac{3}{4}$ редовни дружини, 2 и $\frac{3}{4}$ опълченски дружини, 4 чети доброволци и 3 ескадрона.

И така при обявяване на войната на фронта южно отъ Балкана се намираха въ първа линия 6 чети доброволци отъ 2-а и 3-а Софийски дружини. Въ втора линия се намираха доброволската чета на дѣдо Илю въ Кюстендилъ и конната чета на Хранова, която се събираше въ Радомиръ.

* * *

Моравската дивизия настѣпваше съ 5 баталиона срещу Изворъ и съ 6 срещу Трънъ. Тия срещу Изворъ по недоразумение не предприеха нищо на 2-и ноемврий, а тия срещу Трънъ минаха границата сутринята, още въ тъмно. Обаче опълченската застава при Дъсченъ кладенецъ, подкрепена отъ конни жандарми, указа отчаяно съпротивление. Само следъ като биде обхваната отъ сръбския авангардъ—единъ баталионъ — и биде обсипана съ гранати, отстъпи въ 10 и $\frac{1}{2}$ часа преди пладне.

Следъ това сърбитѣ насочиха 5 баталиона противъ фронта на българската позиция, а единъ баталионъ—първи отъ 14-и полкъ—въ посока къмъ Вучидолъ за Ломница.

Началникътъ на българския Трънски отрядъ капитанъ Геновъ бѣ заелъ позиция западно отъ Трънъ по южния склонъ на Мали Руй. Доброволцитѣ бѣ разположилъ една и половина чети подъ командата на капитана Каваловъ на лѣвия флангъ на позицията, а половина чета на дѣсния флангъ въ долината на Ломница. Задачата имъ бѣ да охраняватъ фланговетѣ отъ обхвата и отъ обхода.

Петтѣ сръбски баталиона поради мъглата се движеха бавно, при все това тѣ успѣха да приближатъ Българската позиция на артилерийски изстрелъ.

Баталионътъ отъ 14-и полкъ остана при Вучидолъ, понеже го спрѣ получената отъ Ломница. Началникътъ на Трънския отрядъ капитанъ Геновъ пише за тѣзи действия на доброволцитѣ следното:

„Четникътъ по своя инициатива дигналъ получената напредъ къмъ с. Ракита, дето се срещналъ съ противника около единъ баталионъ, който настѣпвалъ отъ Църни връхъ къмъ ломнишката долина, въ обходъ на нашето дѣсно крило, открилъ противъ него огънь и се сражавалъ по доброволски 4—5 часа, докато най-после не билъ принуденъ да отстъпи на старото си мѣсто въ ложиментитѣ (окопитѣ).“

Доброволцитѣ въ тая битка не сж имали никакви загуби. Загубитѣ на противника неизвестно колко“.

Жално, че нѣмаме никакви сведения за тѣзи партизански действия. Не знаемъ даже коя получета е била и кой е билъ енергичниятъ ѝ командиръ. Отъ споменитѣ на единъ анонименъ доброволецъ се подразбира, че командирътъ е билъ стария сѣдия Алексиевъ — ветеранъ отъ сръбско-турската война. Споредъ сѣдитѣ спомени, доброволцитѣ убили единъ старъ сръбски полковникъ съ дървенъ кракъ, навѣрно дружинния командиръ.

Между това докато получената действуваше около Вучи-долъ къмъ 1 ч. сл. пл. двама селяни съобщиха, че Ломнишката долина е съвършено свободна за неприятеля, защото доброволцитѣ напустнали окопитѣ и не се знае къде сж отишли. Патрулътъ, изпратенъ още сутринята на Мали Руй, за да влѣзе въ връзка съ доброволцитѣ при Ломница, така сжщо донесе, че доброволцитѣ напустнали позицията си и се изгубили.

Поради това началникътъ на отряда предписа на капитанъ Каваловъ: 1) да предаде своя участъкъ отъ позицията на една рота отъ Бдинския полкъ, 2) да изпрати половина чета въ окопитѣ на Бусинската височина съ цель да противодействува на обходъ на лѣвия флангъ, и 3) съ останалата чета да отиде веднага на дѣсния флангъ при Ломница, да заеме напустнатитѣ окопи, да разузнае къде е получената и да донесе за това.

Капитанъ Каваловъ остави получената отъ 2-а чета подъ началството на юнкера Петковъ въ бусинскитѣ окопи, които бѣха изработени отъ тѣхъ, а съ 4-а чета тръгна и въ 4 часа следъ пладне зае окопитѣ при Ломница. Скоро следъ това се върна и получената отъ Вучи долъ, и капитанъ Каваловъ донесе за действията на получената и връщането ѝ. Въ сжщото време началникътъ на Трънския отрядъ получи донесение отъ Мали Руй, че единъ сръбски баталионъ се насочва отъ Вучи долъ къмъ Ломница. Поради това разпреди да се изпрати въ помощ на Кавалова още една рота отъ Плѣвенския полкъ.

¹⁾ Приложение № 1.

* * *

Шумадийската дивизия въ настъплението си замръкна предъ позицията на Врабча, а Дунавската изтика съ бой отъ Царибродъ авангарда на българския Сливнишкия отрядъ — една дружина — и замръкна при западния входъ на Драгоманската тѣснина, при източния входъ на която бѣха взели позицията една дружина отъ Плѣвския полкъ и 1-а и 3-а чети отъ 2-а Софийска доброволска дружина подъ началството на поручикъ Шиваровъ. Сърбитѣ се спрѣха далечъ отъ входа и работитѣ не дойдоха до бой.

Конната бригада така сжщо мина границата при Одровци и се спре предъ Смиловци, дето единъ авангардъ отъ една дружина и една батарея отъ Сливнишкия отрядъ бѣ заелъ позицията.

Сърбитѣ приближиха на артилерийски изстрелъ и спрѣха.

Още по на северъ въ долината на Комшица настъпваше единъ сръбски батальонъ втори позивъ, командуванъ отъ майоръ Милошевичъ. Долината се бранѣше отъ отряда на поручикъ Зафировъ, който се състоеше отъ 6 чети опълчение — 540 души, 2-а Софийска доброволческа дружина — 340 души и една запасна рота отъ 1-и Софийски на Н. В полкъ — 180 души. Всички тия части се числѣха къмъ Сливнишкия отрядъ и бѣха негови авангарди.

Сутринята на 2-и ноемврий поручикъ Зафировъ получи съобщението, че войната е обявена. Той подаде условния знакъ, съ който много пжти бѣ събиралъ отряда и зае съ него укрепенитѣ позиции между селата Изатовци и Каменица. Отрядътъ чака дълго време, но сърбитѣ не се показаха. Едва къмъ 4 часа следъ пладне сръбскиятъ батальонъ настъпи отъ Ръжана, отблъсна българската застава на границата, зае Славия и повече не мръдна.

Позицията на българския отрядъ бѣ добре укрепена и имаше окопи за цѣла дружина. Обаче въпрѣки това поручикъ Зафировъ презъ нощта я напусна и отстъпи на по-задната укрепена позиция при Кривидолъ. Причината за това бѣ, че съ падането на Царибродъ авангардътъ при Смиловци счете, че лѣвиятъ му флангъ е въ опасностъ, та отстъпи. Понеже съ това се постави въ опасностъ лѣвия флангъ на Зафировъ, то и той отстъпи.

И така споредъ разпорежданията на сръбския главнокомандуващъ Нишавската дивизия на 2-и ноемврий трѣбваше да стигне линията Трънъ—Врабча—Вешанъ—Калотино—Изворъ—Станянци. Но благодарение на съпротивата на преднитѣ български части и на добре укрепенитѣ български позиции сърбитѣ не можаха никжде да стигнатъ тази линия. Моравската дивизия едва стигна до Зелени градъ, Шумадийската — до Борово, Дунавската, следъ като

взе Царибродъ, спрѣ се източно отъ него на 5 км. отъ границата. Конната бригада и батальонъ отъ 15-и полкъ 2-и позивъ бѣха минали границата и се спрѣха близо до нея. Но безъ съмнение сравнително най-силно съпротивление указа полчетата доброволци при Ломница. Първи батальонъ отъ 14-и полкъ, следъ като преодолѣ съпротивата на опълченската застава при Дъсченъ кладенецъ, бѣ спрѣнъ отъ тая полчета.

Действията на 3-и ноемврий.

Боеветѣ при Колуница, Трънъ и Врабча и действията на Дѣдо Илювата и Каваловитѣ чети.

Участието на поручикъ Шиваровитѣ чети въ боя при Драгоманъ

Още въ 2 ч. презъ нощта на 1-и срещу 2-и ноемврий командирътъ на 2-и Струмски полкъ капитанъ Кисовъ въ Кюстендилъ получи заповѣдъ да изпрати една дружина и доброзолската чета на дѣдо Илю „бѣгомъ“ въ Изворъ, за да усилятъ Изворския отрядъ. Капитанъ Кисовъ заповѣда четата да се приготи, а самъ отиде на позицията при с. Враца да изпрати 2-а дружина отъ тамъ направо за Изворъ и следъ това се върна да изпрати четата. Обаче последната не бѣше готова още. Четата бѣ въоръжена едва предишния день. Патронташитѣ не бѣха готови. Понеже всичкото внимание бѣ съсредоточено върху стѣкмяване мобилизирания 2-и Струмски полкъ, то четата бѣ оставена на заденъ планъ и по отношение на облѣклото. Както и да е четата се стѣкми на бърза ржка и къмъ 10 ч. пр. пл. тръгна да догони дружината отъ Струмския полкъ. Но дружината бѣ тръгнала въ 7 ч. сутринята и се движеше бързо, та четата не можа да я стигне. Дружината поради многото бързане се разсѣя по пжта, и ядрото ѝ стигна въ Изворъ въ 2 ч. презъ нощта, съсипано отъ умора. Нѣмаме сведения, какъ е пжтувала четата на Илю войвода, която поради заболѣването на дѣдо Илю се ръководѣше отъ дякона Костандий полъ Георгиевъ. Но като се има предъ видъ, че дружината, която тръгна 3 часа по-рано е стигнала въ два часа презъ нощта, сигурно е, че четата се е спрѣла да спи на 10—15 км. отъ Изворъ.

На другия день, 3-и ноемврий, сърбитѣ съ 5 батальона, една батарея и единъ ескадронъ атакуваха Изворския отрядъ. Тоя отрядъ се състоеше отъ една дружина, три чети опълчение, и единъ жандармерийски ескадронъ. Той ако и да се наричаше Изворски, бѣ укрепилъ и заелъ позицията на връхъ Цвѣтковъ гробъ при с. Колуница на 16 км. отъ татъкъ

Изворъ. Отрядътъ като знаеше, че му иде помощъ, макаръ и заобиколенъ отъ всѣкжде, се съпротивляваше отчаяно.

Обаче 2-а дружина получи заедно съ четата заповѣдь да върви въ Брѣзникъ. При все това тя тръгна къмъ Колуница, но поради късното пристигане презъ нощта тръгна късно отъ Изворъ и вървѣше бавно, понеже бѣше много уморена. Освенъ това една сръбска колона ѝ прегреди пътя за Колуница. Поради това дружинниятъ командиръ следъ единъ несполучливъ опитъ да помогне на отряда поведе дружината презъ Трекляно за Брѣзникъ.

Опѣлченіето и жандармерията отъ Изворския отрядъ бѣха отстѣпили по-рано, а дружината, заобиколена отъ всѣкжде, бѣ принудена да си пробие пътъ съ щикъ и така сѣщо отстѣпи съ безредіе презъ Трекляно за Брѣзникъ. Доброволската чета, водена отъ п. Георгиевъ поради късното занощуване трѣбва да е стигнала късно и отъ умора да е вървѣла бавно. Едва привечеръ стигна въ Изворъ. Когато четата бѣ земинала Изворъ, тя срещна бѣгълци жандарми, опѣлченци и войници. Наистина четата заслужава голѣмъ упрѣкъ, че закъснѣ, но отъ друга страна за нейна честъ трѣбва да кажемъ, че тя не се увлече отъ бѣгълците, както направиха други, но се спре на височината, 2 и 1/2 клм. отъ Изворъ, прѣсна верига и така очакваше да срещне сърбитѣ. Въ такова положение я завари вечерята командирътъ на 2-и Струмски полкъ, който идѣше да поеме командата на своитѣ дружини.

Той веднага заповѣда на четата и на всички събрани войници да заминатъ за Трекляно, дето се събираха и 1-а и 2-а дружини отъ Струмския полкъ.

Командирътъ на полка капитанъ Кисовъ имаше заповѣдь да събере каквото може отъ дветѣ дружини и четата и да ги заведе най-бързо за Радомиръ. Обаче той се принуди да даде въ Трекляно 2 часа почивка, защото 2-а дружина и четата за два дѣня бѣха изминали около 100 клм. пѣтъ и не можеха да вървятъ повече. Въ 2 ч. презъ нощта дветѣ дружини тръгнаха за Радомиръ по обикновения пѣтъ, а четата на дѣдо Илю, по желание на четника п. Георгиевъ, тръгна на прѣко презъ планинскитѣ пѣтеки.

За появяването на четата сърбитѣ сѣ узнали. Началникътъ на сръбския Власински отрядъ следъ боя при Колуница донесе въ щаба на Моравската дивизия:

„Узнахъ отъ единъ селянинъ, че на 3-и ноемврий тръгналъ отъ укрепеното Трекляно дѣдо Илю съ хиляда доброволци на помощъ на своитѣ при Колуница, но като узналъ за поражението на Българитѣ, върналъ се въ Радомиръ, дето се събиратъ български войски, за да посрещнатъ сръбскитѣ“.

* * *

Българскиятъ Трънски отрядъ, както се каза, бѣ разположенъ: 3 и 1/4 дружини, 2 чети доброволци, 3 чети опѣлчение, 2 и 1/3 батареи и единъ жандармерийски ескадронъ на позициитѣ западно отъ Трънъ; 1/4 дружина и две оржидия на позицията при Врабча; 2 дружини въ резервъ и на дветѣ позиции при Филиповци.

Срещу позициитѣ при Трънъ настѣпиха отъ западъ главнитѣ сили на Моравската дивизия — 6 баталиона, 4 батареи и единъ ескадронъ. 2-а и 4-а чети отъ 2-а Софийска доброволческа дружина останаха на мѣстата, които заеха миналия дѣнь: 1 и 1/2 чета на дѣсния флангъ на Трънската позиция въ окопитѣ при Ломница и 1/2 чета на лѣвия флангъ въ окопитѣ при Бусинци.

Главнитѣ сили на Моравската дивизия атакуваха позицията при Трънъ и на нѣкои мѣста работата дойде до ударъ на щикъ, но бѣха отбити съ огънь и контръ ударъ на щикъ и отхвърлени оттаткъ дола, който се простираше предъ българската позиция. Понеже сръбската дружина, която по долината на Ломница обхождаше дѣсния флангъ на Трънската позиция, миналия дѣнь бѣ отбита отъ получетата доброволци, тя повече не се опита да настѣпи пакъ презъ Ломница, а се присѣдини къмъ частитѣ, които атакуваха по фронта. Така че, докато се водѣха отчаяни боеве при Трънъ и Врабча, при Ломница, която лежи между тѣзи две мѣста, не се появи противникъ.

Четата и половина доброволци, които бѣха тамъ, слушайки трескотията на дветѣ страни, прекараха цѣлия дѣнь на шрекъ въ окопитѣ, безъ да грѣмнатъ. Но сръбски заблудени куршуми прелитаха височината, падаха въ окопитѣ и случайно раниха леко нѣкои доброволци.

Между това гърмежитѣ отъ Врабча достигнаха до Трънъ. Началникътъ на отряда, който бѣше при Трънската позиция, помисли, че гърмежитѣ идатъ отъ Ломница. Поради това, както се каза, изпрати въ тая посока и 1-а рота отъ Плѣвенския полкъ.

Капитанъ Каваловъ

Сърбитѣ не предприеха нищо и противъ лѣвия флангъ на Трънската позиция, та и получетата доброволци въ окопитѣ при Бусинци прекара дѣньтъ въ напѣгнато очакване безъ да грѣмне.

Но колкото благополучно мина денътъ при Трънъ и Ломница, толкова по-нечастенъ бѣше при Врабча. Тамъ Шумадийската дивизия съ своята многочисленостъ просто залѣ слабия нашъ отрядъ и го принуди да отстъпи. Нещастieto се отрази твърде зле на операциитъ на Трънския отрядъ, така сжщо и на цѣлия Юженъ театъръ. Трънската и Врабчанска позиции бѣха така свързани помежду си, че падането на една отъ катастрофа за другата. Презъ този денъ командирътъ на западния корпусъ отиваше за Врабча. Когато се научи за падането на позицията, той се върна въ Бръзникъ, отъ тамъ донесе за поражението и получи заповѣдъ Трънския отрядъ да отстъпи презъ Бръзникъ за Сливница. Той разпреди веднага отрядътъ да отстъпи не по шосето Трънъ — Бръзникъ, понеже бѣ застрашено, а по на западъ по долината на р. Глоговица.

Бѣше 10 ч. вечерта, когато началникътъ на Трънския отрядъ получи заповѣдта за отстъпление и известiето за поражението на българитъ при Врабча и при Колуница. Пътътъ на отстъплението на отряда се заплашваше и отъ изтокъ и отъ западъ.

Следъ като влѣзе въ сношение по телеграфа съ началникъ щаба на западния корпусъ въ София и се разясни положението, началникътъ на Трънския отрядъ организира отстъплението както следва: авангардъ — единъ полуквадронъ, главни сили — войскитъ отъ Трънския отрядъ подъ началството на капитанъ Тошевъ, ариергардъ — доброволцитъ чети и ротата при Ломница подъ началството на капитанъ Каваловъ, прикритие на обоза — Трънската опълченска дружина.

Къмъ 2 ч. презъ нощта българитъ, за да заблудятъ сърбитъ, накладоха огньове по Трънската позиция и се оттеглиха на сборния пунктъ. Въ 4 ч. отстъплението започна, но още при моста на рѣка Ерма колоната настигна обоза. Стана нужда да се отбиятъ колата, за да минатъ главнитъ сили. Нощта бѣше тъмна, а пътя съвсемъ лошъ. Полската батарея едва се измѣкваше.

Капитанъ Каваловъ получи въ 12 ч. презъ нощта заповѣдъ да отстъпи и да образува ариергардъ. Въ това време 1-а рота отъ Бдинския полкъ бѣ на стражеви постове, а доброволцитъ бѣха задъ нея. Той изпрати една полчета къмъ неприятеля и подъ нейно прикритие заповѣда да се събере полуротата, която бѣ въ стражевитъ постове и заедно съ прикритието да го настигне. Съ останалитъ чета и полурота той тръгна и на разсѣмване стигна въ Трънъ. Тукъ го настигнаха полчетата и полуротата отъ Ломница и навѣрно полчетата отъ Бусинци. Следъ като си почина, ариергардътъ тръгна по следитъ на главнитъ сили. Между това поради тъмнината и лошия пътъ главнитъ сили се бѣха

разтеглили на много километри. Носѣше се слухъ, че сърбитъ сж заели Филиповци и сж излѣзли на шосето Трънъ — Бръзникъ. На разсѣмване се забѣлява да се движи по шосето колона. Всички вѣрваха, че това сж сърби. Тѣмъ въ това време полската батарея бѣ стигнала една стрѣмина и въпрѣки всички усилия не можеше да изтегли орждията. Тогава началникътъ на главнитъ сили се разпреди да оставятъ орждията и продължи отстъплението. Когато се разсѣмна, виде се, че забелязанитъ по шосето не сж сърби, а нашитъ Врабчански части.

Ариергардътъ подъ прикритието на полчетата, необезпокояванъ отъ сърбитъ, следваше главнитъ сили. По пътя той събра около 200 души изгубени и изостанали войници. Стигна и замина обоза. Стигна и при орждията два часа следъ като бѣха изоставени. Доброволцитъ и войницитъ направиха всичко възможно, за да изтеглятъ орждията, но липсвайки имъ въпрѣгатни коне, тѣ не успѣха. Скоро следъ това ариергардътъ настигна опашката на главнитъ сили и движейки се задъ нея, пристигна въ 5 ч. вечерта въ Бръзникъ. Тукъ доброволцитъ получиха хлѣбъ и топла храна, починаха и заедно съ другитъ части още сжщата вечеръ заминаха за Сливница.

* * *

Сръбската Дунавска дивизия на 2-и ноември зае Царибродъ и ношува източно отъ него. Задъ нея, западно отъ Царибродъ, ношува Дринската дивизия. На 3-и ноември Дринската дивизия настѣпи презъ Царибродъ по долината на Лукавица, за да изпълни незаетото пространство между Шумадийската и Дунавската дивизии. Последната — Дунавската дивизия се насочи отъ Царибродъ да атакува Драгоманската тѣснина. Тя настѣпи въ 2 колони: 1) дѣсна — 7-и и 15-и полкъ — по гребена южно отъ шосето и 2) лѣва — 9-и полкъ съ една батарея — по шосето.

За укрепяване на Драгоманския проходъ отъ българска страна още къмъ 15-и октомври бѣха изпратени 1-а и 3-а чети отъ 2-а Софийска доброволска дружина. Тѣй като проходътъ можеше да се обходи отъ лѣво и отъ дѣсно, то Щабътъ на армията мислѣше само да задържи противника на него, но не и да го брани решително. Поради това дветъ чети доброволци изработиха окопи, които преграждаха самия проходъ на нѣколко мѣста, а на платото на северъ отъ шосето, тамъ дѣто прохода повръща отъ северъ на западъ, бѣха изработени двужарни окопи за обстрелване прохода на длѣжъ. Дѣсниятъ флангъ на тия окопи опираше въ скали, които се издигаха отвесно надъ платото. Надъ самия Драгоманъ бѣха приготвили и една ариергардна позиция отъ

окопи. Доброволцитѣ нѣмаха окопенъ инструментъ и работѣха съ инструментитѣ, събрани отъ селата. Това отъ една страна, и отъ друга страна доброволцитѣ бѣха неопитни, та окопитѣ не бѣха много грижливо изработени. Но тѣ бѣха добре приспособени къмъ мѣстността; за това бѣха малки: по за 5—6 души, най-много за взводъ.¹⁾

На 2-и ноемврий, когато се объяви войната, отъ Сливница изпратиха за Драгоманъ 3-а дружина отъ 4-и Плѣвенски полкъ съ полубатарей отъ 3-а батарея на 1-и артилерийски полкъ. Дружината пристигна къмъ пладне и дружинниятъ командиръ капитанъ Лазаровъ разпорежи 9-а и 10-а роти и двѣте чети доброволци подъ общата команда на поручикъ Шиваровъ да заематъ позицията въ тѣснината; ротитѣ заеха двуроснитѣ окопи, поставиха стражеви постове, а четитѣ заеха окопитѣ въ дѣсно отъ тѣхъ. 12-а рота зае височината на лѣво отъ шосето, а пкъ 11-а рота и полубатарейата останаха въ поддръжка при входа на прохода. Въ 9 ч. вечерта пристигна отстъпилитѣ отъ Царибродъ жандармерийски ескадронъ; той се спрѣ при хановѣтѣ предъ позицията. По срѣдъ ношъ пристигнаха и отстъпилитѣ отъ Царибродъ 4-а дружина отъ 4-и Плѣвенски полкъ и две чети отъ Царибродското опълчение. Тѣ се разположиха въ резервъ на шосето до ханчетата. Презъ ношъта ротитѣ на 3-а дружина усилиха окопитѣ, изкопаха нови, поставиха заслони и разрушиха моста предъ позицията.

Сутринта на 3-и ноемврий по заповѣдъ на командира на Плѣвенския полкъ капитанъ Петровъ, който пое началството надъ отряда на позицията, въ прохода остана само 10-а рота и доброволцитѣ. Останалитѣ 3 роти отъ 3-а дружина съ полубатарейата заеха укрепената позиция при входа въ прохода, западно отъ шосето. 4-а дружина остана на мѣстото си; само 16-а рота отъ нея се изпрати на височинитѣ южно отъ прохода за охрана на лѣвия флангъ. Опълченцитѣ бѣха изпратени за сжщата цель къмъ Преславъ да охраняватъ дѣсния флангъ отъ обходъ.

Сръбската Дунавска дивизия, както се каза, настѣпваше въ две колони. Дѣсната колона, която настѣпваше по гребена южно отъ шосето, имаше заповѣдъ да не се ангажира въ бой, докато не пристигне артилерията, която поради лошия пѣтъ съ голѣма мжка напредваше. Поради това, когато пехотата стигна на далеченъ пехотенъ изстрелъ предъ върха Видимъ, намѣри, че на него се е околала българска пехота — 16-а рота отъ Плѣвенския полкъ. Тъкмо въ това време пристигна 13-а рота отъ сжщия полкъ, а сжщо и 4-а дружина отъ 7-и Преславски полкъ, които започнаха да се окопаватъ. Сръбската пехота чакаше арти-

лерията, за да започне боя. Лѣвата колона отъ Дунавската дивизия настѣпваше по шосето, като имаше предъ себе си три взвода конница, а въ странично прикритие по гребена северно отъ шосето — третия баталионъ отъ 9-и полкъ.

Докато дѣсната колона едвамъ измѣкваше артилерията по стрѣмнината, лѣвата колона напредваше бързо по шосето и къмъ пладне стигна западния изходъ на прохода. Отъ кръчмаря началникътъ на колоната подполковникъ Стокичъ узна, че по височинитѣ въ дѣсно и въ лѣво има малко доброволци, милиция и редовна войска, и че главнитѣ сили 8—9000 души били около Сливница. Отъ единъ връхъ той разгледа и забеляза българитѣ, които се укрепяваха южно отъ дефилето и пехотата на дѣсната сръбска колона, която се бѣше спрѣла предъ тѣхъ. Забеляза въ тѣснината и позицията, на която се бѣха разположили 10-а рота и нашитѣ доброволци. Той предположи, че навѣрно българитѣ сж заели и височинитѣ северно отъ тая позиция. Тѣй като къмъ южнитѣ височини се насочваше дѣсната колона, той реши да насочи лѣвата къмъ севернитѣ.

Поручикъ Шиваровъ

За тая цель той остави предъ входа на тѣснината една рота да наблюдава прохода и да държи свръзка съ дѣсната колона, а следъ това обърна другитѣ части отъ колоната назадъ, за да заобиколи скалитѣ и ги насочи по пѣтя задъ страничното прикритие. Докато ставаше това, боятъ се почна.

Още когато българитѣ забелязаха, че сръбското странично прикритие настѣпва по гребена северно отъ тѣснината, тѣ изпратиха на канаритѣ надъ позицията, дето бѣха 10-а рота и доброволцитѣ, 3 взвода отъ последнитѣ. Срещу тѣзи три взвода се разгъна цѣлиятъ баталионъ отъ страничното прикритие и се започна огненъ бой. Понеже боятъ вземаше все по-голѣми размѣри, тамъ бѣше изпратена и една полурота отъ 10-а рота подъ началството на ротния командиръ. „Къмъ нея се присъединиха и много желаещи отъ доброволцитѣ“. Тъкмо въ това време главнитѣ сили на дѣсната сръбска колона повърнаха и възвиха по пѣтя на прикритието. Командирътъ на Плѣвенския полкъ помисли, че сърбитѣ отстъпватъ, та заповѣда на цѣлата дружина заедно съ доброволцитѣ да настѣпятъ. Дружинниятъ коман-

¹⁾ Приложение № 2.

диръ прати заповѣдь на опълчението северозападно отъ Лѣтница да настѣпи, а на своята дружинна поддръжка — 9-а, 10-а и 12-а роти — заповѣда да излѣзе напредъ. Докато поддръжката настѣпваше, сръбското странично прикритие успѣ да обхване двата фланга на полуротата и доброволцитѣ на канаритѣ и ги принуди да отстъпятъ на укрепеното плато. Много помогна на прикритието и сръбската батарея отъ лѣвата колона, която въ това време откри огънь. Сърбитѣ заеха канаритѣ и отъ високо обстрелваха стрънично и на длъжъ позицията. Положението на българитѣ стана критично, особено когато срещу тѣхъ се разгъна цѣлата лѣва колона отъ 9-ия сръбски полкъ и засѣднала по скалитѣ стреляше отъ нѣколко яруса. Появи се колебание и суетня. Нѣкои отъ доброволцитѣ и войницитѣ отстъпваха безъ заповѣдь. За настѣпление не можеше и да се мисли, толкова повече, че опълчението отъ къмъ Лѣтница не настѣпи. Поради това дружинниятъ командиръ заповѣда на дружинната поддръжка, която бѣ стигнала до сръдата на пѣтя, да заеме временно позиция на височинитѣ въ дѣсно и да прикрие отстъплението, а на поручикъ Шиваровъ заповѣда да отстъпи. Часть отъ 10-а рота отстъпи въ редъ, часть въ безредие. Доброволцитѣ било поради това, че бѣха по-слабо дисциплинирани, било, че върху тѣхъ падна най-силния натискъ на сърбитѣ, отстъпиха на тѣла. Следъ 10-а рота отстъпи и дружинната поддръжка. Всички отстъпиха на главната ариергардна позиция при Драгоманъ и заеха пригответнитѣ окопи. Сърбитѣ не преследваха.

Между това докато пехотата отъ дѣсната колона на Дунавската дивизия чакаше артилерията, при нея пристигна самъ сръбскиятъ кралъ Миланъ съ шаба си. Той застана на високия връхъ, срещу който се окопаваше българската пехота и който бѣ най-високия въ цѣлата околностъ. Отъ тамъ той наблюдаваше напредването на своята войска. Въ дѣсно отъ върха Вишанъ се окопаваше Дринската дивизия. Гърмежитѣ отъ Врабча се чуваха, и даже бойнитѣ линии се очертаваха. Дори димътъ на топовнитѣ изстрели при върхътъ Руй въ боя при Грънъ се виждаше съ добритѣ бинокли. Въ лѣво кралътъ видѣ като на дланъ успѣха на лѣвата колона въ Драгоманската тѣснина, а по на северъ ясно се виждаше настѣплението на конната бригада. Само дѣсната колона на Дунавската дивизия, дето бѣ кралътъ, бездействуваше. Кралътъ изруга началника на дивизията и по негова заповѣдь сръбитѣ веднага откриха огънь и настѣпиха. Скоро пристигна и артилерията и откри огънь. Но българитѣ се бѣха добре окопали и посрещнаха сръбитѣ съ дружини залпове. Като видѣха, че фронтално не ще успѣятъ, сръбитѣ изпратиха една дружина да обходи лѣвия флангъ; обаче мръкна и боятъ се прекрати.

И така сръбитѣ успѣха да завладѣятъ само предната българска позиция въ Драгоманския проходъ. Тепърва предстояше атаката на главната позиция при изхода на прохода. Поради това кралътъ и шаба му се върнаха въ Царибродъ невесели. Тѣ останаха съ убеждението, че на другия день ще има „Значайна битка“ на Драгоманъ.

И тъй въ околността на Сливница тоя день има бой само при Драгоманъ, и боятъ, вмѣсто на главната позиция, при изхода, се разви на предната позиция, въ прохода. Натискътъ на сръбитѣ се разви главно противъ доброволцитѣ, а следъ това противъ 10-а рота.

Загубитѣ на лѣвата сръбска колона сж двама убити и 17 ранени. Загубитѣ на 3-а дружина отъ Плѣвенския полкъ, на доброволцитѣ и на опълчението не сж могли да се установятъ, но тѣ ще да сж голѣми. Сърбитѣ съобщаватъ, че тѣхната лѣва колона е плѣнила 30 души. Отъ тия 30 души 8 сж доброволци. Тѣ сж били усиленъ патрулъ, който е охранявалъ дѣсния флангъ отъ обходъ. Били сж отрѣзани отъ своитѣ, заобиколени и принудени да се предадатъ.

* * *

Северно отъ Дунавската дивизия настѣпваше сръбската конна бригада. Тя бѣ пренощувала на границата и на 3-й ноемврий, като се научи, че българскиятъ Смиловски отрядъ напусналъ позицията при Смиловци и отстъпилъ на позицията при Бребевница, настѣпи и атакува. Въ време на боя на конната бригада пристигна отъ къмъ Царибродъ помощъ, единъ баталионъ, който заплаши лѣвия флангъ на българския отрядъ и принуди последния да отстъпи чакъ на Мало Малово при Сливница.

Северно отъ конната бригада въ долината на Комица настѣпваше сръбскиятъ баталионъ вторъ позивъ на Милошевичъ.

Баталионътъ бѣ се спрѣлъ на границата въ Славия, а българскиятъ отрядъ, командуванъ отъ поручикъ Зафировъ, презъ нощта бѣ напусналъ позицията при Изатовци и отстъпилъ на позицията при Долни Криводолъ. Командирътъ на баталиона, като узна, че българитѣ сж отстъпили, настѣпи, за да влѣзе въ съприкосновение съ противника и въ сжщото време изпрати една рота къмъ Сѣнокосъ да обходи дѣсния флангъ на българската позиция. Поручикъ Зафировъ, като узна това, изпрати въ Сѣнокосъ запасната рота на поручикъ Караивановъ. Завърза се престрелка, която се прекрати скоро. Следъ това сръбитѣ престояха цѣлъ день предъ българската позиция безъ да гръмне пушка.

На мръкване поручикъ Зафировъ получи известие, че Смиловскиятъ отрядъ отстъпилъ и отъ Бребевница. Поради

това, като смѣташе лѣвия си флангъ изложенъ, той отстъпи презъ Комщица чакъ на Гинци и донесе за това.

Съ отстъплението на Смиловския отрядъ на Мало Малово и Изатовския на Гинци се откриваше едно праздно пространство отъ 15 километра, презъ което сръбската конна бригада можеше да обходи позицията на Сливница и да проникне въ Софийското поле. Поради това началникъ щаба на корпуса телеграфира на поручикъ Зафировъ

„Нѣма ли и вие поне единъ пжтъ да се спрете съ вашия отрядъ и да дадете поне единъ изстрелъ въ противника? Колко убити и ранени имате, като отстъпвате? Тръгнете незабавно за с. Бучино и за напредъ да не смѣете да отстъпвате“.

Въ отряда на поручикъ Зафировъ, както се каза, влизахе и 3-а Софийска доброволска дружина.

Съсрѣдоточаването на Сливница.

Разпореждания. Отстъпление на Изворския отрядъ въ Радомиръ, на Трънския, Драгоманския и Одоровския въ Сливница и Смолчанския въ Гинци.

Настъпление на сърбитѣ на 4-и ноемврий.

Между това на 3-и ноемврий, докато се водѣха боеветѣ при Комщица, Трънъ, Врабча, Драгоманъ и Бребевница, въ София къмъ обѣдъ пристигна и князь Александъръ. Началникъ щаба на западния корпусъ капитанъ Паприковъ го причака вънъ отъ града и му докладва за положението и за направенитѣ разпореждания. Командирътъ на корпуса въ това време обикаляше частитѣ отъ корпуса, и както видѣхме, се намираше въ Брѣзникъ.

Князътъ отиде право въ катедралната черква, дето митрополитъ Климентъ отслужи молебенъ. Въ София се чуваха артилерийскитѣ гърмежи отъ боя при Драгоманъ. Гражданитѣ, обзети отъ страхъ, бѣха препълнили черквата. Митрополита завърши службата съ една силно патриотична речъ.

Въ това време — 3 ч. сл. обѣдъ — пристигна отъ Пловдивъ началникъ щаба на армията. Князътъ свика короненъ съветъ, въ който учасвуваха всички министри, началникитѣ на щабоветѣ: на армията, капитанъ Петровъ и на корпуса — капитанъ Паприковъ и началникътъ на артилерията капитанъ Пановъ. Подложи се на разискване въпросътъ за отбраната на столицата. Капитанъ Паприковъ докладва за положението на войскитѣ отъ Западния корпусъ. Всички намѣриха, че тѣ сж много разхвърлени, и че на всѣки пунктъ корпусътъ е толкова слабъ, че не може да укаже сериозна съпротива на сърбитѣ. Съветътъ възприе предложението на капитанъ

Петрова и реши да се даде решително сражение на Сливница, кждето да се съсрѣдоточатъ всички войски, които идатъ отъ Южна България, отъ Македонската граница, а така сжщо и онези, които отстъпватъ подъ напора на сърбитѣ. Разчиташе се на 5-и ноемврий да се събератъ на Сливница 20—25 дружини и 4—5 батареи и съ тѣхъ да задържатъ сърбитѣ 2—3 дня, докато пристигнатъ отъ Южна България още 20—25 дружини и тогава да се mine въ настъпление. Съветътъ реши още да изтегли отъ Южна България не само княжескитѣ войски, но и южнобългарскитѣ.

Веднага следъ съвета началникъ щаба на армията напрази потребнитѣ разпореждания за войскитѣ въ Южна България, а началникъ щаба на Западния корпусъ — за войскитѣ отъ корпуса. Обаче докато последниятъ правѣше разпорежданията, получиша се донесения за поражението на Изворския отрядъ при Колуница и на Врабчанския отрядъ, и невѣрното донесение, че сърбитѣ отъ Врабча излѣзли на шосето Трънъ—Брѣзникъ. Поради това, както се каза, капитанъ Паприковъ заповѣда на Трънския отрядъ да отстъпи по долината на Глоговица за Брѣзникъ и отъ тамъ за Сливница. За Изворския отрядъ той пресмѣтна твърде вѣрно, че сърбитѣ ще го преварятъ въ Брѣзникъ, та му заповѣда да върви за Радомиръ и оттамъ за София. На Сливнишкия отрядъ заповѣда да събере всичкитѣ си части, прѣснати къмъ Невля, Вишанъ, Драгоманъ и Бребевница и да заеме съ тѣхъ Сливнишката позиция. На поручикъ Зафировъ, както видѣхме, заповѣда да отиде въ Бучино. На всички части, които се съсрѣдоточаваха на Сливница, заповѣда да пжтуватъ безъ спиръ, дене и ноше, за да не би сърбитѣ да атакуватъ Сливница преди да пристигнатъ.

* * *

Както се каза, Изворскиятъ отрядъ следъ поражението при Колуница отстъпи въ Трекляно, отдето въ 2 часа сутринята на 4-и ноемврий по заповѣдъ отъ щаба на корпуса замина за Радомиръ съ целъ да продължи пжтя за София. За съжаление нѣмаме никакви сведения какъ е изминала дѣдо Илювата чета шестдесетѣ километра отъ Трекляно до Радомиръ. При това отъ 1-а и 2-а дружини отъ Струмския полкъ, които съставляваха отряда, бѣха стигнали още на 4-и ноемврий вечерята само 350 души едва живи отъ умора. Дветѣ дружини броеха около 2,000 души. Въ боя при Колуница 2-а дружина изгуби убити и ранени 5 души. Въ Трекляно бѣха се събрали отъ 1-а дружина само 252, а отъ 2-а само 394 войника. Отъ останалитѣ войници около 900 бѣха изостанали по пжтя до Трекляно, а

296 души—отъ Трекляно до Радомиръ. Доброволската чета е пристигнала съ много малко намаленъ съставъ. Въ Радомиръ тя броеше 120 души.

Въ Радомиръ Изворскиятъ отрядъ получи заповѣдъ да не отива въ София, а да остане въ Радомиръ, дето влѣзе въ състава на новопформация се Радомирски отрядъ на капитанъ Кисова.

* * *

Войскитѣ отъ Трънъ и Врабча следъ боеветѣ на 3-и ноемврий, както се каза, отстъпиха за Брѣзникъ, дето стигнаха привечеръ на 4-и ноемврий. Последенъ влѣзе въ града ариергарда — 2-а и 4-а чети, отъ 2-а Софийска доброволска дружина, командувани отъ капитанъ Кавалова. Ротитѣ и четитѣ пристигаха въ редъ, безъ опашки, безъ останали и заболѣли. Неуспѣхътъ при Врабча и отстъплението не бѣха повлияли върху духа. Никаква следа отъ деморализация. Войниците бѣха бодрѣ. Всички знаеха, че предстои голѣмъ бой на Сливница, дето ще се види кой е кумъ, кой стари сватъ. Брѣзничани бѣха приготвили топла храна, та доброволцитѣ, както всички войници, добре се нахраниха и попълниха раницитѣ си съ хлѣбъ, сухари и патрони.

На мръкване отрядътъ тръгна за Сливница. Нашитѣ две доброволски чети бѣха на опашката. Настана тъмна ноемврийска нощъ. Мъглата и дребния дъждъ усилиха мрачната. Не се виждаше на една крачка. Войници и офицери, уморени и неспали, вървѣха по единъ пѣтъ, който не виждаха, и който имъ се струваше безкраенъ. Но всички напръгаха и последнитѣ си усилия да стигнатъ на Сливница. По заповѣдитѣ на началницитѣ тѣ чувствуваха, че тамъ, на Сливница, ще почне решителната борба. Полузаспали съ халюцинации, каквито предизвикватъ изтощението и безсънието следъ голѣмо морално напрежение, пѣтуваха дружинитѣ, като губѣха често пѣтя. Бѣше минало отдавна срѣдъ нощъ. Дъждътъ се обърна на снѣгъ; страничните патрули се бѣха изгубили, изгубиха се въ тъмнината и водачитѣ и другитѣ хора, изпратени да търсятъ пѣтя. Колоната се движеше на слуги презъ нивитѣ. По едно време трѣбваше да спрѣ, защото предъ нея се видѣха много огньове, които сигурно бѣха накладени, за да отопляватъ биваци, но никой не можеше да каже какви сж — свои или неприятелски. Тъмнината и зашемеденитѣ мозъци пречеа на бързото ориентирване. Началникътъ на колоната капитанъ Мариновъ, който искаше съ добрата организация на похода да заглади поражението при Врабча, просто се кжсаше отъ мъжа. Колоната престоа цѣли два часа и на разсъмване се разбра, че тя се намира предъ Алдомировци и че огньоветѣ сж на нашитѣ

войски, които съ нетърпение очакваха пристигането на частитѣ отъ Брѣзникъ. Тогава колоната се опѣти къмъ Сливница, дето стигна на 5-и ноемврий въ 8 часа сутринята. Но тамъ се видѣ, че задъ капитанъ Мариновъ вървѣха само две роти. Останалитѣ се бѣха откъснали при спиранията и трѣгванията презъ нощта и по части се събраха всички едва къмъ 10 ч. преди пладне, когато гърмежитѣ на дѣсния флангъ вече цепѣха въздуха.

Нѣма съмнение, че лошото време най-зле се е отразило на зле облеченитѣ доброволци. Бидейки на опашката на колоната на тѣхъ се отразиха най-тежко и спиранията, разкъсванията и губенето на пѣтя. За съжаление никой отъ доброволцитѣ, нито началника имъ, не ни е описалъ онова, което сж преживѣли въ тази мъчителна нощъ.

* * *

Командирътъ на 4-и Плѣвенски полкъ, който командуваше отряда при Драгоманъ, получи отъ началника на Сливнишкия отрядъ капитанъ Блъсковъ телеграфическа заповѣдъ да отстъпи съ всичкитѣ си части на Сливница. Той веднага разпореи и въ 8 часа вечерята отрядътъ му пристигна на Сливница. Въ този отрядъ влизаха 1-а и 3-а чети отъ 2-а Софийска доброволческа дружина. Тѣ отстъпиха заедно съ 3-а и 4-а дружина отъ Плѣвенския полкъ и заеха окопитѣ на лѣвия имъ флангъ въ центъра на сливнишката позиция.

* * *

По на северъ 3-а и 4-а дружина отъ Плѣвенския полкъ, както се каза, още презъ нощта на 3-и срещу 4-и отстъпиха къмъ Мало Малово на дѣсния флангъ на Сливнишката позиция.

* * *

Още по на северъ сжщата нощъ отрядътъ на поручикъ Зафировъ, въ който влизаше и 3-а Софийска доброволческа дружина, както се каза, отстъпи въ Гинци. Това отстъпление предизвика паника въ околийското управление въ Бучино.

Околийскиятъ началникъ пренесе управлението въ Беледие ханъ, а припаситѣ изпрати въ Костинбродъ и съ общи телеграфически въ Щаба на армията, че сърбитѣ стигнали въ една Годечка махала и наближили Бучино. Въ 2 ч. презъ нощта срещу 4-и поручикъ Зафировъ телеграфира въ Щаба на армията:

„Научавамъ се, че топоветѣ, които сж купени, се изкачватъ въ Петроханъ. Чакамъ подробни указания где и

какъ да действувамъ за упазване на пѣтя Берковица — София".

Въ отговоръ на това донесение началникъ щаба на корпуса му телеграфира вгори пѣтъ:

„Вие сте отстъпвали постоянно безъ бой. Така е невъзможно да се действува. Незабавно вървете въ Бучино и отбранявайте пѣтя отъ Годечъ за Бучино и София. Трѣбва да се държите до последна крайностъ. Вървете по-скоро, изберете позиция и я отбранявайте както прилича. Отъ доброволцитѣ искамъ да покажатъ, че умѣятъ да се биятъ, а не да отстъпватъ, а отъ васъ, че умѣете да се разпореждате".

Поручикъ Зафировъ веднага поведе отряда си и въ 9 ч. и 40 м. пр. пл. пристигна въ Бучино, отдето телеграфира:

„Пристигнахъ и заминавамъ за Годечъ. Както завчера, тъй и вчера, споредъ както и ви доложихъ, отстъпихъ последенъ, следъ като отстъпи капитанъ Бахчевановъ¹⁾, и рискувахъ да бѣда съвършено отрѣзанъ и отъ дветѣ страни. Опълченскитѣ чети се прѣснаха повечето и нѣмамъ възможностъ да ги държа".

Когато се получи тая телеграма въ София, щабътъ на западния корпусъ бѣше заминалъ за Сливница, дето бѣше отишълъ и командирътъ на корпуса. Смолчанскиятъ отрядъ на поручикъ Зафировъ и Радомирскиятъ отрядъ на капитанъ Кисовъ минаха въ подчинение на началникъ щаба на армията капитанъ Петровъ.

Въ 5 ч. 40 м. сл. пл. поручикъ Зафировъ донесе чрезъ телеграфната станция Бучино:

„Висотитѣ около Годечъ сѣмъ заелъ въ дѣсно отъ капитанъ Бахчевановъ. По събранитѣ сведения отъ жителитѣ неприятелътъ е отстъпилъ. И Смолча и Комщица оставени. Да настѣпя ли Комщица? Мѣстата ми сѣ добре познати. Опълченскитѣ чети, които се бѣха прѣснали въ околнитѣ села, днесъ се събраха. Моля пратете ми берданови патрони за запасната рота".

Въ 7 ч. и 30 м. вечерта началникътъ на щаба отговори:

„Настѣпвайте, но твърде осторожно.

Пратихъ капитанъ Паница съ една запасна рота. Той трѣгна тази вечеръ. Влѣзте въ связь съ него. Той ще приеме началството на всичкия отрядъ, който ще прикрива Бучино.

Съобщавайте всичко, що узнаете.

Капитанъ Узуновъ отъ Видинъ е въ настѣпление къмъ Зайчаръ, Княжевецъ, Неготинъ. Може би тая е причината за отстъплението на сърбитѣ.

Внимавайте добре за сведенията, които събирате, за-

¹⁾ Началникъ на Одоровския отрядъ.

щото, споредъ вчерашнитѣ ми сведения, у Стаянци сѣ били 2 кавалерийски полка и че тѣ може да се стараятъ да отвлѣкатъ вниманието Ви, за да обходятъ правия флангъ на Сливнишката позиция".

По срѣдъ ношъ срещу 5-и ноемврий между поручикъ Зафировъ въ Бучино и началникъ щаба въ София се поведе телеграфически разговоръ, отъ който сѣ запазени само следващитѣ отговори на поручикъ Зафировъ:

„Направихъ разпореждане да се доведатъ две чети отъ Гинци; съ тѣхъ заедно два ящика патрони бердански за ротата на поручикъ Маринова у Петроханъ, съгласно телеграмата на военния министъръ.

Нѣма никакво известие отъ капитанъ Бахчеванова. Казватъ, че заминалъ за Сливница, затова останахъ на височинитѣ помежду Шума и Годечъ, догдето пристигне капитанъ Паница и догдето получа сведения отъ Петроханъ и Гинци.

Безъ кавалерия стоя повече въ неизвестностъ. Бердановски патрони за запасната рота по четири пачки.

По сведения на жителитѣ неприятелътъ стои въ Туденъ и отъ силитѣ, съ които е настѣпилъ завчера, отдѣлилъ половината за Сливница. Имало около 20 топа.

Ще ли ми се изпратятъ патрони бердановски?

Селянитѣ не може да ми опредѣлятъ, но казватъ, че отъ пехотата и артилерията, която е била въ Разбоище, половината отдѣлена и се отправила за Сливница. Около Туденъ не се съглеждатъ никакви разезди отъ кавалеристи. За числеността на неприятеля около Туденъ не сѣмъ узналъ, но сѣмъ направилъ за узнание силитѣ му. Повече отъ селянитѣ, които провождамъ въ неприятелския станъ, се бавятъ много. Доброволцитѣ ми сѣ съвсемъ голи и на полето. Околийскиятъ началникъ се премѣстилъ въ Костинбродъ. Нѣма кой да действува за доставяне храна. — Поручикъ Зафировъ".

* * *

Вечерта на 3-и ноемврий кралъ Миланъ, както се каза, се върна въ Царибродъ, недоволенъ поради нерешителния изходъ на боя при Драгоманъ. Неуспѣхътъ на Моравската дивизия при Трънъ усили още повече неразположението му. Следъ като получи докладитѣ и отъ другитѣ дивизии, кралътъ прати заповѣди за по-нататъшното настѣпление и отиде да ношува въ Пиротъ.

На другия день, когато сърбитѣ осѣмнаха и настѣпиха по всички правила на военното изкуство, ако тѣ биха могли да размѣнятъ помежду си виденото, щѣха да бѣждатъ поразени отъ това, че по цѣлия стратегически фронтъ отъ Балкана до Власина нѣмаше българи предъ тѣхъ. Българитѣ, както се изложи, отстъпиха по цѣлата линия.

* * *

При Колуница българитъ указаха такъвъ отпоръ, че победителтъ имъ подполковникъ Гайновичъ, следъ като зае българскитъ позиции, се зае да укрепява друга позиция на съседната височина и за преследване не помисли.

* * *

Главнитъ сили на Моравската дивизия на 4-и сутринята поведоха атака противъ Трънската позиция, но се указа, че на нея нѣма никой. Дивизията продължи настѣплението и въ 10 часа сутринята влѣзе въ Трънъ. Тука почива до 3 часа следъ пладне, а следъ това настѣпи въ две колони: едната по долината на Глоговица — тя пристигна и пренощува въ Ездимирци, и другата по шосето — тя стигна и пренощува въ Филиповци.

* * *

Шумадийската дивизия, която разби българския отрядъ при Врбча, сутринята се разгъна да атакува височинитъ при Филиповци. Къмъ 9 часа сутринята пристигна заповѣдъ да остави единъ полкъ на помощъ на Моравската дивизия, ако е нужно, а съ главнитъ сили да тръгне по най-късия пѣтъ за Драгоманъ, защото изглежда, че на Драгоманъ ще има „Значайна битка“.

Дивизията се събра цѣла, тръгна едва въ 1 часа следъ пладне и стигна съ главата на колоната въ Недѣлище, а съ срѣдата — на 1 преходъ отъ бойното поле при Драгоманъ.

* * *

Дунавската дивизия зае изхода на Драгоманската тѣснина и постави охранение по Три Уши, а Дринската дивизия настѣпи по долината на Лукавица и излѣзе въ първа линия южно отъ Дунавската дивизия.

* * *

Командирътъ на сръбската конна бригада, която на 3-и вечерята бѣ стигнала въ Ропотъ и Разбоище, мислѣше да замине за Гинци, за да пресѣче съобщенията между Северния видински отрядъ и София. Обаче още сжщата вечеръ получи заповѣдъ, въ която му се съобщаваше, че поради настѣпилата тъмнина Дунавската дивизия не могла да заеме изхода на Драгоманската тѣснина. Заповѣдваше му се на 4-и ноемврий да продължи настѣплението и по-скоро, обхождайки неприятелската позиция, да обиколи дефилето и да се намѣри на

* * *

Софийския пѣтъ. Поради това бригадата тръгна да обходи Драгоманския проходъ презъ Прекръстѣе и вечерята стигна въ Голѣмо Малово.

* * *

Сръбскиятъ батальонъ втори позивъ, който настѣпваше следъ отряда на поручикъ Зафировъ, напредна и зае съ две роти Комица и съ две — Разбоище.

* * *

И така на 5-и ноемврий сутринята, когато се почна решителното сражение на Сливница, двѣтѣ страни на Южния театръ бѣха разположени:

На Сливница срещу сръбскитъ Дунавска и Дринска дивизии бѣха съсрѣдоточени главнитъ сили на Западния корпусъ, въ който влизаха 1-а и 3-а чети отъ 1-а Софийска доброволческа дружина. Къмъ 10 часа сутринята започнаха да пристигатъ частитъ отъ Трънския отрядъ, въ които се намираха 2-а и 4-а чети отъ сжщата доброволческа дружина.

На южния стратегически флангъ въ Радомиръ срещу Моравската дивизия се събираше Радомирскиятъ отрядъ, въ който влизаха доброволцитъ на Дѣдо Илювата чета и конната доброволска чета на Храновъ.

На дѣсния сръбски флангъ срещу сръбскитъ батальони втори позивъ — отрядътъ на поручикъ Зафировъ, въ който влизаше и 3-а Софийска доброволческа дружина.

Сражението на Сливница.¹⁾

5-и ноемврий — първия денъ.

Разпореждания и разположение на дветъ страни. Настъпление на българския дѣсенъ участъкъ. Настъпление на сръбската Дринска дивизия противъ българския центъръ и лѣвия участъкъ.

Засилване на Смолчанския отрядъ.

Пристигането на 1-а Софийска доброволческа дружина.

На 4-и ноемврий къмъ обѣдъ кралъ Миланъ съ щаба си пристигна въ с. Габеръ срещу Сливнишката позиция. Отъ тука той прати заповѣдъ на Дунавската дивизия, следващия денъ сутринъта да атакува Сливнишката позиция, и на конната бригада — да съдействува на атаката, като обходи дѣсния флангъ на позицията. На Дринската дивизия, която въ това време, мѣстейки се отъ Вишанъ на Драготинци, минаваше край Габеръ, предаде устно заповѣдта да атакува. Докато правѣше тия разпореждания, той съгледа Шумадийската дивизия, авангардътъ на която въ това време се спущаше въ Недѣлище. Кралътъ повика началника на тази дивизия — полковникъ Бинички — награди го съ орденъ за храбростъ за победата при Врабча и му заповѣда на другия денъ да атакува. Полковникъ Бинички безъ никакво стеснение се похвали, че пленилъ два български полка, когато при Врабча той имаше на среща си само 5 роти и въ сжщото време помоли да се даде единъ денъ почивка, понеже дивизията му била много уморена и не могла да стигне на време. Кралътъ предъ видъ на това, че България има малко полкове, и че два отъ тѣхъ сж положили оржжието, реши да отложи атаката съ единъ денъ, толкова повече, че на 6-и ще може да пристигне и Моравската дивизия отъ Трънъ. Той прати заповѣдъ, съ която атаката отъ 5-и се отлага за 6-и ноемврий.

* * *

Сжщия денъ къмъ 4 ч. сл. обѣдъ пристигна отъ София въ Сливница и князь Александъръ съ началникъ щаба на западния корпусъ. Следъ като се запозна съ положението, той заповѣда на Западния корпусъ да събере началниците

Н. В. Князь Александъръ I

¹⁾ Приложение № 3.

на частитъ, за да организиратъ отбраната на позицията и да му докладва.

Височинитъ Леща, Дубица и Вишая, западно отъ Сливница, образуватъ Сливнишката позиция. Тя препречва главния пътъ и владѣе всички останали пътища, които между Балкана и Вискяръ-планина водятъ отъ Сърбия къмъ София. Позицията бѣше избрана единъ месецъ по-рано и бѣ укрепена.

На съвета, събранъ при майоръ Гуджева, отбраната се организира така:

Позицията се раздѣли на три участъка: Дѣсенъ — отъ село Малово до шосето София—Пиротъ; началникъ ротмистъръ Бендеревъ. Централенъ участъкъ — отъ шосето до Алдомировци; началникъ капитанъ Блъсковъ. Лѣвъ участъкъ — отъ Алдомировци до Вишая; началникъ капитанъ Савовъ.

Общото началство пое командирътъ на западния корпусъ майоръ Гуджевъ, въ разпореждане на когото останаха резервитъ.

Реши се позицията да се отбранява пасивно и упорно до като пристигнатъ укрепленията отъ турската граница. Ако, обаче, сърбитъ обходятъ дѣсния флангъ, както изглеждаше, или стане необходимо да отхвърлятъ сърбитъ отъ височинитъ, които угрожаватъ дѣсния флангъ, то флангътъ да мине въ настѣпление.

* * *

На 5-и сутринята българитъ разполагаха на Сливница съ 12 редовни дружини, 4 чети опълчение, 2 чети доброволци и 3 ескадрона. Тѣ бѣха разпредѣлени така:

Въ дѣсния участъкъ — 4 и $\frac{3}{4}$ дружини, 2 чети опълчение, 1 ескадронъ и 12 орджия.

Въ централния участъкъ — 3 дружини, 2-тѣ чети доброволци на поручикъ Шиваровъ, 2 чети опълченци и 16 орджия.

Въ лѣвия участъкъ — 4 дружини, 4 орджия и 2 ескадрона, които разузнаваха на лѣвия флангъ.

Общъ резервъ — 2 дружини и 8 орджия.

Къмъ резерва се присъединиха и частитъ отъ Бръзникъ: 6 и $\frac{1}{4}$ дружини и 2 чети доброволци, които започнаха да пристигатъ къмъ десетъ часа.

Сърбитъ разполагаха съ 19 баталиона, 10 ескадрона и 75 орджия. Тѣ бѣха разположени:

При Малово — конната бригада — 8 ескадрона и 1 баталионъ.

На Три Уши срещу дѣсния български участъкъ — Дунавската дивизия, 9 баталиона, 1 ескадронъ и 24 орджия.

При Брелозица, срещу българския центъръ и лѣвия флангъ — Дринската дивизия, 9 баталиона, 1 единъ ескадронъ и 48 орджия.

Очакваше се да пристигне Шумадийската дивизия 9 баталиона, 2 ескадрона и 18 орджия.

* * *

И така главнокомандуващитъ и отъ дветъ страни решения на 5-и ноемврий да не предприематъ никакво нападение; да се отбраняватъ до като пристигнатъ очакванитъ подкрепления. Обаче сутринята на 5-и севернитъ имъ флангове бѣха така доближени, че една нищо и никаква случайностъ можеше да предизвика боя. Гъстата мъгла, която покриваше бойното поле, държеше на шрекъ всички и увеличаваше възрохността да се предизвика боятъ случайно, особено поради това, че българитъ очакваха безъ друго сърбитъ да атакуватъ.

Командирътъ на сръбската конна бригада поради погрѣшно туренитъ въ картата имена бѣ завелъ бригадата си вмѣсто въ Голѣмо Малово въ Мало Малово. Поради това вмѣсто на фланга, той се оказа предъ дѣсния български флангъ. При това той не бѣ получилъ и заповѣдта за отлагането атаката отъ 5-и за 6-и ноемврий, и сутринята на 5-и той се опита да обходи дѣсния български флангъ; обаче българитъ отъ върха Леща — 3-а дружина отъ 1-и Софийски полкъ и 3-и ескадронъ отъ 2-и коненъ полкъ — посрещнаха конната бригада съ огънь. Докато се водѣше престелката, бригадата получи заповѣдта за отлагане атаката. Тя се оттегли, обаче българската дружина на Леща счете оттеглянето на сърбитъ за свой успѣхъ и настѣпи.

Трѣбва да се отбележи, че инициаторътъ на това първо настѣпление противъ сърбитъ на Сливница и въобще на Южния театъръ бѣше доброволецътъ юнкеръ Шурбановъ. Той поведе полуротата си безъ да дочака заповѣдта на дружинния си командиръ. Скоро по заповѣдъ на командира си, капитанъ Бахчевановъ, настѣпи и цѣлата дружина. Така се почна голѣмото тридневно сражение на Сливница.

Мъглата пречеше да се види какво става около Малово, но гърмежитъ се чуваха по цѣлата позиция.

Всички началници предполагаха, че сърбитъ обхождатъ фланга и бѣха обзети отъ желание да помогнатъ на капитанъ Бахчевановъ. Къмъ 11 и $\frac{1}{2}$ часа, когато по-голѣмата частъ на войскитъ отъ Трънъ бѣха пристигнали и заеха мѣстото на общия резервъ при с. Сливница, майоръ Гуджевъ усили дѣсния участъкъ съ дветъ дружини, които бѣха въ резервъ и заповѣда на участъка да мине въ настѣпление. . . Началникътъ на участъка, ротмистъръ Бендеревъ, който още отъ

сутринта настояваше да му се даде тая заповѣдъ, веднага насочи своята поддръжка къмъ Малово въ подкрепа на капитанъ Бахчевановъ. При настѣплението си къмъ Малово подкреплението бѣ обстреляно странично на дължъ отъ връхъ Мека Цревъ. Поради това лѣвофланговата рота отъ подкреплението повърна фронта отъ северъ право на западъ срещу тая височина; противъ нея и Бендеревъ насочи изпратенитѣ му дружини отъ резерва.

Сърбитѣ имаха на Мека Цревъ единъ баталионъ. Когато българитѣ настѣпиха противъ тая височина, изпратиха въ подкрепа още единъ баталионъ, който настѣпи по северния склонъ на височината. По сѣщия склонъ настѣпваше и 3-а дружина отъ 3-и Бдински полкъ, съ цель да обходи сърбитѣ на Мека Цревъ. Баталионътъ и дружината поради гъстата мъгла се забелязаха едва когато бѣха на стотина крачки една отъ друга. Българитѣ се хвърлиха право на щикъ и обърнаха сърбитѣ въ безредно бѣгство.

Веднага следъ това българитѣ атакуваха Мека Цревъ и обърнаха въ бѣгство както баталиона, който бѣ тамъ, така и изпратения му на помощ другъ баталионъ.

Следъ това дѣсниятъ български участъкъ насочи усиления си къмъ Малово противъ сръбската конна бригада.

* * *

До като на дѣсния флангъ се водѣше тая ожесточена борба, по останалата частъ на бойното поле и дветѣ страни кротуваха.

Кралъ Миланъ следѣше боя отъ върха Забѣлъ, и като че ли нарочно за да види кралътъ, мъглата се разведри тъкмо когато сърбитѣ бѣгаха отъ Мека Цревъ въ най-голѣмо безредие. Въ това време се върна изпратениятъ при конната бригада адютантъ на краля. Той докладва за поражението на Мека Цревъ, изтъкна, че българитѣ могатъ да заематъ и Драгоманския проходъ, което ще бѣде катастрофа за сръбската армия, защото ще отрежатъ пътя на отстъплението ѝ.

За да отвлѣче вниманието на българитѣ отъ лѣвия сръбски флангъ и да облекчи положението на Дунавската дивизия, кралътъ заповѣда на Дринската дивизия да атакува българския центъръ и лѣвия участъкъ.

Дринската дивизия, слушайки гърмежитѣ и виждайки поражението на Дунавската дивизия, бѣ се развърнала и щомъ получи заповѣдта настѣпи.

Върху току-що навалѣлия бѣлъ снѣгъ бойниятъ редъ на сърбитѣ, облѣчени въ тъмно синьо облѣкло се очертаваше като тънка, дълга линия, задъ която следваха сгъстени резерви. Срещу центъра настѣпваше 4-и полкъ. Една бат-

тарей бѣ заела позиция на Забѣлъ и съ огъня си подѣржаше настѣплението. Предъ и въ лѣво отъ 4-и полкъ бѣха заели позиция две батареи отъ Дунавската дивизия, прикрити отъ единъ баталионъ. Тѣй като височинитѣ Три Уши пречеха на батареитѣ да обстрелватъ дѣсния български участъкъ, то и тѣ откриха огънь по българския центъръ, а баталионътъ се увлече въ настѣпление заедно съ 4-и полкъ.

Възползувана отъ мъглата, която отъ време покриваше бойното поле, Дринската дивизия въведе въ боя още една батарея, която зае позиция северно отъ Бреложница. Подъ прикритието на огънь отъ тая батарея и на мъглата излѣзе напредъ и батареята, която бѣ при 4-ия сръбски полкъ и зае позиция северозападно отъ Алдомировци, едва на два километра отъ окопитѣ на нашитѣ доброволски чети. Тѣй като Дринската дивизия настѣпи съ цель да облекчи положението на Дунавската дивизия, която бѣ на лѣвия сръбски флангъ, то поменатитѣ сръбски батареи откриха огънь по българскитѣ батареи отъ центъра, които обстрелваха Дунавската дивизия на Три Уши, особено по изтъкнатата напредъ българска 2-а батарея отъ 1-и артилерийски полкъ.

Артилерийската борба взе най-голѣмитѣ възможни размѣри.

Окопитѣ на нашитѣ 1-а и 3-а доброволчески чети на поручикъ Шиваровъ лежеха тъкмо предъ тая батарея, между нея и дветѣ Дрински батареи, разположени едната северно отъ Бреложница и другата северозападно отъ Алдомировци.

Всѣки може да си въобрази какво е било положението на доброволцитѣ, когато самъ началникътъ на централния участъкъ капитанъ Блѣсковъ бѣ раненъ тамъ не далечъ отъ тѣхнитѣ окопи. Отначало безъ да могатъ да стрелятъ поради голѣмината на разстоянието доброволцитѣ трѣбваше да се криятъ въ окопитѣ и да търпятъ поражения отъ невѣрното опредѣление на разстоянието и неправилното мѣрене на сръбскитѣ мѣраци; после тѣ трѣбваше да обстрелватъ и батареята, която наближи, и сръбскитѣ вериги, които влѣзоха въ обсъга на пехотния огънь и да бждатъ обстреляни както отъ пѣхотния огънь, така и отъ огъня на батареитѣ, които за да подкрепятъ настѣплението на своята пехота пренесоха огънь по тѣхъ. За съжаление никой отъ доброволцитѣ не ни е описалъ онова, което сж преживѣли въ тия тежки минути.

4-и сръбски полкъ бѣше най-много напредналъ и напредваше бързо, защото българскитѣ батареи отъ центъра водѣха артилерийска борба. Той се насочваше съ срѣдата си право срещу доброволцитѣ, съ дѣсния си флангъ срещу първа дружина отъ Преславския полкъ, а съ лѣвия — противъ Царибродскитѣ опълченци. Той достигна 400 крачки

отъ българските окопи и тукъ бѣ срещнатъ съ такъвъ силенъ пехотенъ и артилерийски огънь, че се принуди да залегне и да отвори най-бързъ огънь. Ибо тоя натискъ на Дринската дивизия бѣше много опасенъ, защото центрътъ бѣ изпратилъ резервитъ на помощ на дѣсния участъкъ. Но сѣрбитъ не прибѣгнаха до ударъ на щикъ.

* * *

По на югъ настѣпиха едновременно 6-и Дрински полкъ противъ Преславския редутъ (до Алдомировци) и 5-и Дрински полкъ съ две батерии противъ Разградския редутъ до Братушково.

Капитанъ Савовъ заповѣда на пристигналата отъ Брѣзникъ заедно съ Трънския отрядъ 5-а запасна дружина отъ 2-и полкъ да земе съ две роты окопитъ между двата редута, а съ останалитъ две да продължи фланга въ лѣво отъ Разградския редутъ. На другата пристигнала отъ Брѣзникъ дружина (3-а отъ 2-и полкъ) заповѣда да застане въ резервъ до с. Братушково.

Сѣрбитъ настѣпиха смѣло и съ успѣхъ. Тѣ принудиха българитъ да напуснатъ преднитъ окопи и после да отстъпятъ чакъ на линията на редутитъ. Трѣбваше голѣма енергия отъ страна на капитанъ Савовъ, капитанъ Диковъ (командиръ на 7-и полкъ) и другитъ офицери, за да спратъ отстъпващитъ войници.

Сѣрбитъ се приближиха на 400—500 крачки отъ Преславския редутъ и го обхванаха отъ три страни. Редутътъ просто бѣ засипанъ отъ гранати и куршуми. Паднаха убити капитанъ Данаджиевъ и поручикъ Папанчевъ, командири на батареята и ротата, които заемаха редута. Едно орѣдие така сжщо бѣ подбито. Ужасъ обзе войницитъ, които, мислейки вѣрно, че топоветъ привличатъ върху редута неприятелския артилерийски огънь, викаха да извадятъ или топоветъ или тѣхъ отъ редута на вѣнъ. При все това тѣ не отстъпиха.

Още по-зле стоеше работата на крайния лѣвъ флангъ. 5-и Дрински полкъ не само се приближи на 400—500 крачки отъ Разградския редутъ, но обхвана и атакува фланга. Фланговата българска рота отстъпи, а сѣрбитъ, като заеха височинитъ на югъ отъ Братушково, обстрелваха флангово българската позиция и редута.

У българитъ се появи колебание и захванаха да отстъпватъ. Капитанъ Савовъ заповѣда на 3-а дружина отъ 2-и полкъ да настѣпи отъ Братушково противъ дѣсния флангъ на сѣрбитъ. Капитанъ Геновъ поведе дружината и при настѣплението, като видѣ, че е невъзможно да повърне

отстъпващитъ войници, заповѣда имъ да залѣгнатъ тамъ, дето сж, за да не повлѣкатъ назадъ и неговата дружина.

Моментътъ бѣ критически. Още едно напрежение и сѣрбитъ бѣха господари на Сливница. Но на Дринската дивизия липсваше съсредоточеностъ, решителностъ и енергична заповѣдъ да отиде до край. Пъкъ и очакваната Шумадийска дивизия не пристигна. При това и началникътъ на лѣвия български флангъ, капитанъ Савовъ, върѣски отчаяното положение остана непоколебимъ. Дринската дивизия се оттегли. Пръвъ отстъпи, както се каза, 4-и полкъ, който, като си изхарчи патронитъ, къмъ 4 часа сл. пл. се оттегли въ добъръ редъ на една позиция по-надире.

Капитанъ Геновъ атакува дѣснофланговия сѣрбски баталионъ и го принуди да напустне съ бѣгство височинитъ на югъ отъ Братушково. Сѣрбитъ изпратиха срещу Генова резерва на 5-и полкъ, но баталионитъ отъ този полкъ, като си бѣха свършили патронитъ, обзети отъ паника, отстъпиха въ безредие. Въ следствие на това отстъпи и 6-и полкъ. Българитъ не преследваха. Гжста мъгла падна отново и тури край на боя.

Дринската дивизия напустна, обаче, завладѣната съ такава храбростъ равнина. Преднитъ постове бѣха разставени съвсемъ близу до българскитъ и между тѣхъ престрелката се продължи до тъмно.

Атаката на Дринската дивизия не постигна целта си. Българитъ не усилиха лѣвия флангъ за смѣтка на дѣсния нито съ единъ войникъ; следователно положението на лѣвия сѣрбски флангъ не се облекчи.

Положително никакви сведения нѣма за 2-а и 4-а чети отъ 2-а Софийска доброволска дружина, които, водени отъ капитанъ Кавалова, вървѣха на опашката на Брѣзничката колона следъ 3-а дружина отъ 2-и полкъ. Отъ сведенията за следващия денъ се вижда, че тѣ сж оставени въ резервъ.

Войскитъ отъ дѣсния български флангъ продължиха настѣплението си къмъ Малово, разбиха и прогониха отъ тамъ сѣрбската конна бригада и придаденитъ ѝ пехотни баталиони и успѣха да заематъ важния върхъ Петровски Кръсть на билото Чепанъ.

* * *

Вечерътъ, следъ като тъмнината прекрати сражението, командирътъ на Западния корпусъ повика началникитъ на участъцитъ въ кошарата задъ центъра на позицията. Следъ като изслуша доклада за състоянието на частитъ имъ, той отиде съ началникъ щаба си въ селото, докладва на княза за положението. Опасността отъ дѣсния флангъ бѣ преминала; но затова пъкъ още по-голѣма опасностъ се надвесваше надъ

лѣвия флангъ, къмъ който се насочваха въ обхватъ и обходъ Шумадийската и Моравската дивизии. Началникъ щаба на корпуса отново подигна въпроса за отстъпление предъ София. Всички признаха, че доводитъ на началникъ щаба сж вѣрни, но по политически съображения и поради боязнь отъ впечатлението, което ще се произведе на населението и войската, ако и да допустнаха, че е възможно да се отстъпи, решиха да бранятъ позицията и разпоредиха:

Дѣсниятъ участъкъ да се отдрѣпне на укрепената позиция, да се устрои, като оттегли частъ отъ войскитъ си въ общъ резервъ.

На лѣвия участъкъ да се изпратятъ като първо подкрепление дветъ доброволски чети на капитанъ Кавалова, да се наблюдава, за да може да се предупреди и неприятелския обходъ.

Частитъ, които пристигатъ отъ Южна България да останатъ при Сливница и въ нея, за да си починатъ. Между последнитъ бѣ първа Софийска (9-а Опълченска) доброволска дружина.

И така докато българскитъ войски отъ Трънския отрядъ успѣха да стигнатъ отъ Трънъ и Врабча въ Сливница и да взематъ участие въ сражението, сръбската Шумадийска дивизия, която имаше да мине два пѣти по-краткъ пѣтъ, не можа да пристигне и да вземе участие въ боя. Само авангардътъ ѝ привечеръ се показа на бойното поле. Моравската дивизия, която имаше да измине пѣтя на Трънския отрядъ, следъ който вървѣше, едва стигна и ношува въ Брѣзникъ.

* * *

Между това, докато майоръ Гуджевъ съ одобрението на княза рѣководѣше боя на Сливница, началникъ щаба на армията капитанъ Петровъ отъ София организираше и насочваше двата отряда на стратегическитъ флангове: отряда на поручикъ Зафировъ при Бучино и отряда на капитанъ Кисовъ въ Радомиръ.

Въ първия стана важна промѣна.

Капитанъ Паница, единъ отъ членоветъ на Македонския комитетъ, заемаше въ войската длъжностъ председател на воененъ съдъ. Щомъ се обяви войната той поиска отъ военния министъръ да му се даде „каква годѣ частъ съ която да се бори противъ врага“. На 4-и ноемврий той бѣ назначенъ началникъ на „Смолчанския партизански отрядъ, съ задача да събере прѣснатитъ при настѣплението на неприятеля части около Смолча и Комшица и да действа партизански“.

Въ разпореждане на капитанъ Паница се даде току-що стѣкмената 5-а запасна рота отъ 1-и Софийски

полкъ, командувана отъ фелдфебела Дятчинъ и 22 Македонски харамии, които войводитѣ Робчето и Бабаджана бѣха успѣли да доведатъ отъ Пловдивъ въ София като използваша всички възможни превозни сръдства. Къмъ тѣхъ се присѣдини и Шумановъ. Той току-що бѣ се върналъ отъ харамийство въ Македония съ десетина души харамии. Въ София Д. Ризовъ му събра още доброволци, та четата му стигна числото 45 души.

Тѣй като се имаше опасностъ да не би неприятеля да пресѣче пѣтя София — Берковица, то се заповѣда на Паница веднага да заміне.

Капитанъ Паница

Капитанъ Паница замина съ ротата и харамийтѣ въ 2-а часа презъ нощта на 4-и срещу 5-и и сутринята стигна въ Беледие ханъ, дето завари бучинския околийски началникъ съ архивата на Околийското управление, изнесена отъ Бучино. Той остави на Дятчинъ да води ротата, а самъ той съ коннитъ бучински околийски стражари замина напредъ за

Бучино. Оттам той изпрати шпиони въ мѣстата, заети отъ сърбитѣ, и прати заповѣдь на поручикъ Зафировъ да отстъпи съ частитѣ си въ Бучино.

Докато чакаше сведения отъ шпионитѣ и пристигането на Зафирова, капитанъ Паница поведе следния телеграфически разговоръ съ началникъ щаба на армията капитанъ Петровъ:

„Капитанъ Паница: За Смолча и Комщица необходимо нужно 10 души или 15 кавалеристи отъ ескадрона на Беледие ханъ. Възможно ли е?

Капитанъ Петровъ: Ако командирътъ на ескадрона се съгласи да ви остави нѣколко кавалеристи, азъ му разрешавамъ, но не заповѣдвамъ, защото то е негова работа да си варди ескадрона цѣлъ.

Капитанъ Паница: Добре, азъ ще попитамъ командира на ескадрона, не желае ли да ми даде.

Капитанъ Петровъ: Вие следите ли за противника? Трѣбва да настѣпвате къмъ Туденъ, наждето е отстъпилъ лѣвия флангъ на противника.

Капитанъ Паница: Зная къде сж тѣ: около Разбоище. Но сърбитѣ не сж въ Туденъ и въ Разбоище. Но въ безпорядкъ, енергическо нападение, вървамъ, ще помогне, понеже въ тѣхъ безпорядкъ. Като завзема Смолча и Комщица оттамъ ще нападна. Отъ Туденъ тази вечеръ сърбитѣ снеса постоветѣ.

Капитанъ Петровъ: Следете добре сами и предайте на поручика Попова¹⁾ да следи тоже за неприятеля, защото твърде е възможно неприятелътъ отъ лѣвия си флангъ може да премине на правия си, който не е съвършено отбитъ, а се е установилъ на позиция на две или три хиляди крачки отъ нашия лѣви флангъ. Донесайте често за всичко що узнаете.

Капитанъ Паница: Кавалериститѣ, които прося, сж именно за тая целъ, да не губятъ никакво неприятелско движение. Отъ тоя часъ азъ трѣбва да ви съобщавамъ новости само чрезъ кавалеристи до тукъ, а жандармитѣ тукашни заедно съ околийския началникъ, нищожни хорица, способни на разни глупости, а пъкъ да се основавамъ на донесението само на селянитѣ, ще бжде погрѣшка. Тукъ много лъжатъ. При това въ такова положение, разведочна служба тукъ много важна. Азъ ще изпълня заповѣдта, ще си отвърямъ очитѣ на всѣка стѣпка и ще съобщавамъ по възможностъ всичко, но пакъ моля разрешете поне 15 души кавалеристи съ единъ подофицеръ. Моля по скоро разрешение, понеже хората ми чакатъ готови: трѣбва да стигна.

¹⁾ Командира на ескадрона при Беледие ханъ.

въ опредѣленъ часъ и нападнемъ, дето въ сжщото време ще нападне другъ отрядъ.

Капитанъ Петровъ: Поручикъ Поповъ да ви даде 10 кавалеристи, но само до когато той ви позволи да ги имате.

Капитанъ Паница: Хубаво, остава да викамъ сега Беледие ханъ. Бързамъ. Позволете ми да влѣза въ сношение съ началника на ескадрона. Минутата е важна.

Капитанъ Петровъ: Позволявамъ.

Следъ като изпроси 15 души конници отъ ескадрона въ Беледие ханъ, капитанъ Паница продължи телеграфическия разговоръ съ началникъ щаба:

„Капитанъ Паница: Сърбитѣ отзарана се показали около Раяновци. Азъ предполагамъ да измѣня нападението, ето какъ: ще заповѣдамъ на Зафирова да нападне съ три роты къмъ Мало Малово, а въ сжщото време азъ ще нападна къмъ Василевци. Добре ли е това? Но знайте, че трѣбва да се варди къмъ Туденъ поне отъ 100 души.

Капитанъ Петровъ: Не настѣпвайте твърде енергически, защото може да се натъкнете на неприятелъ, нѣколко пжти по-силенъ. Узнайте добре положението на работата и тогава действайте. Знайте, че вие сте сами, далечъ, и въ висша степенъ е трудно да ви се помогне“.

Въ това време, 4 ч. 10 м. сл. пл., пристигна отъ поручикъ Зафировъ донесение за успѣха на нашия дѣсенъ флангъ на Сливница и капитанъ Паница телеграфира на началникъ щаба: „Тая минута ми съобщи поручикъ Зафировъ, че по събранитѣ сведения, сърбитѣ отстъпватъ“.

* * *

Въ Радомиръ въ отряда на капитанъ Кисовъ се събраха освенъ 1-а и 2-а дружини отъ 2-и Струмски полкъ, четата на Дѣдо Илю и още 5 роты отъ 3-и Бдински полкъ, които идѣха отъ турската граница. Въ началото началникъ щаба на армията заповѣда на отряда да брани пжтя Радомиръ—София, противъ Моравската дивизия. Когато, обаче, на 5-и ноемврий се разпали боя на Сливница, той привечеръ телеграфира на Кисова:

„На Сливница жарки бой. Сърбитѣ отбити на нашия дѣсенъ флангъ и преследвани 6 километра. Алдомировци отива жарки бой. Настѣпвайте на Брѣзникъ и на дѣсния флангъ на противника съ всички сили, които имате на рѣка“.

Прочитането на тая телеграма се посрещна, особено отъ доброволцитѣ, съ възторгъ и неописуема радостъ, които се изразиха въ громко „ура“ и хвърляне калпацитѣ нагоре.

* * *

Сжция денъ — 5-и ноемврий — вечеръта пристигна отъ Южна България въ Сливница първиятъ ешалонъ отъ Източния

корпус. Той се състоеше от 1-а и 4-а дружини от 1-и Софийски полк и 1-а Софийска (9-а Опълченска) доброволска дружина. Дружините, както се каза, след денонощно пътуване бяха стигнали в София на 4-и ноември към обяд и бяха се настанили в казармата на 1-и полк. Щом съставиха пушките, легнаха и заспаха. Обядът бѣ готов, но напусто трѣбача свири за обяд. Всички предпочитаха съня пред яденето. На софиянци се позволи да отидат да се видят съ домашните си. Отъ щаба на действащата армия бѣше заповѣдано дружините да трѣгнатъ за Сливница въ 8 часа вечерта. Но понеже тоя день — 4-и ноември — сърбитѣ не атакуваха, висшето началство реши да не ги изморява съ нощен походъ.

Вечерта подиръ вечеря, току що бѣха заспали, доброволците бѣха събудени и заведени въ черната джамия — склада за оружје. Тамъ предадоха кринковските пушки и патрони и вмѣсто тѣхъ получиха нови бердани. Докато разпорятъ патронташите, нагодени за дебелиятъ кринкови патрони и ги приспособятъ за бердановски, които бѣха много по-тънки, до като почистятъ и се запознаятъ съ хубавата нова пушка, доброволците осѣмнаха.

Сутринта на 5-и ноември, първия день отъ сражението на Сливница, дружините бѣха построени въ двора на казармата. Командирътъ на полка, майоръ Поповъ, се обърна къмъ доброволците съ речъ, въ която между другото, въ свръзка съ новите пушки каза:

„Доброволци, нито единъ отъ патроните, които сте наредили въ патронташите на гърдите и кръста си да не давате напразно; нека всички да се забиятъ въ противника, който върломно нагази земята ни“ и пр., на което доброволците гърмогласно отговориха: „ще се постарамъ“ и после процепиха въздуха съ „ура“.

Следъ това дружините трѣгнаха за Сливница, изпращани отъ софиянци съ благопожелания и едва сдържани сълзи. Времето бѣше мъгливо, росѣше дребенъ дъждъ. Шосето бѣ блато отъ калъ и локви. Походътъ бѣше усиленъ. Никѣде не се даде почивка по-голяма отъ четвъртъ часъ. Макаръ изморени отъ предишните походи и съ подбити крака, доброволците не останаха назадъ. Нѣмаше нужда отъ подканване. Артилерийските гърмежи, които отъ Сливница се сливаха въ непрестанно буботене, действуваха по възбудително и отъ най-буйната речъ.

Когато дружината бѣ на 6—7 километра отъ Сливница, сърбитѣ бѣха настѣпили противъ българския центъръ, на който бѣха останали много малко войски. Тогава на цѣлия ешалонъ се заповѣда да върви ту ходомъ, ту бѣгомъ.

Къмъ 5 часа вечерта дружините въ стройни редове, подъ такта на музиката влѣзоха въ Сливница. Звуковете на

музиката разнесоха по цѣлата позиция вестта за пристигането на първата помощ отъ Южна България, и това окуражи твърде много защитниците на позицията.

Князь Александъръ така сѣщо дойде отъ позицията да поздрави своя полкъ и доброволците. Той бѣ посрѣщанъ съ музика и съ рапортъ отъ командира на полка, и следъ като поздрави и насърчи полка, той се обърна къмъ доброволците приблизително съ следващите думи:

„Юнаци! приятно ми е като ви виждамъ бодри следъ такъвъ усиленъ и продължителенъ походъ, пристигнали на бойното поле. Мене ме удивлява вашиятъ подвигъ и издържливостъ. Вие съ вихрена бързина долетѣхте, за да накажете върломногния неприятелъ, който хайдушки нагази въ нашата хубава свещена земя. Нека се покажемъ достойни потомци на нашите славни царе Симеонъ, Крумъ и легендарния Кракра, който на тѣзи височини и на Перникъ не позволи на противника ни да нагази и напакости на отечеството ни.“

Утре ни предстои да извършимъ най-великите и най-славните дѣла. Ние трѣбва да сложимъ костите си, за да спасимъ нашето хубаво отечество“ (!)

Следъ отговора „ще се старамъ“ войниците и доброволците при звуковете на музиката акламираха княза съ продължително „ура“. Ехото на това „ура“ достигна до сърбитѣ, и шпионите имъ съобщиха, че това сѣ възгласитѣ на пристигналата отъ Южна България помощ.

6-и ноември — вториятъ день.

Поражението на сърбитѣ при Ропотъ и Комщица. Сражението на Сливница и участието на доброволците въ него. Поражението на Радомирския отрядъ при Брѣзникъ.

И така за 6-и ноември отъ българска страна се разпорежи за отбрана на Сливница, дето се намираха 1-а (9-а Опълченска) и 2-а Софийски доброволски дружини и настѣпление на двата стратегически флангове, а именно, отрядътъ на капитанъ Паница — отъ Бучино къмъ Комщица, и отрядътъ на капитанъ Кисовъ — отъ Радомиръ къмъ Брѣзникъ. Въ първия влизаше 3-а Софийска доброволска дружина, а въ втория — четата на дѣдо Илю и конната чета на Хранова.

Отъ страна на сърбитѣ остана въ сила заповѣдта на краля за атаката на Сливница, издадена на 4-и ноември въ

¹⁾ Иванъ Поповъ, доброволецъ, В. Ист. Сборникъ, 1929—1930 г. тт. 5 и 6 отъ 1931 г.

Габеръ и отложена отъ 5-и за 6-и ноемврий. Тя състоеше въ това Дунавската и Дринската дивизии да атакуютъ фронтално, а Шумадийската и Моравската дивизии да нанесатъ решителния ударъ на лѣвия флангъ и тила на позицията. „Общиятъ нападъ“ трѣбваше да се предприеме щомъ пристигнатъ последнитѣ две дивизии.

Да отидемъ сега по бойнитѣ полета и да видимъ какъ се развиха събитията и какво направиха нашитѣ доброволци. Да започнемъ отъ отряда на Паница.

* * *

Както се каза, вечеръта на 5-и ноемврий капитанъ Паница очакваше да дойде въ Бучино поручикъ Зафировъ. Последниятъ на 4-и вечеръта бѣ въ с. Шума.

Поручикъ Зафировъ на 5-и сутринъта изпрати 2-а доброволческа чета и Годечката опълченска чета подъ командата на четника Гарчевъ съ заповѣдь на 6-и ноемврий призори да нападнатъ с. Губежъ и с. Комшица, докато въ същото време той — поручикъ Зафировъ — ще настѣпи за с. Смолча и с. Комшица съ повече войски. Затова той влѣзе въ връзка съ капитанъ Бахчеванова на в. Леща, комуто съобщи, че ще настѣпва. Капитанъ Бахчевановъ му писа въ 10 ч. 20 м. пр. пл., че ще направи много добре, ако настѣпи, тъй като сръбската войска отъ с. Разбоище заминала за Драгоманъ, а тамъ останали около единъ ескадронъ и една рота. При това съобщаваше му, че Негово Височество е на Сливница и че заповѣдалъ да не се отстъпва.

Сжщия день поручикъ Зафировъ се научи, че намѣсто заминалата сръбска конница предъ с. Равно и Ропотъ дошла пѣхота отъ сръбския баталионъ въ долината на Комшица, но при все това той реши да направи нощенъ походъ до тѣзи села. Надвечеръ, обаче, се получи отъ капитанъ Паница съобщение, че той е пристигналъ въ Бучино съ една запасна рота отъ 1-и пехотенъ Софийски полкъ и съ чета македонски доброволци, и като новоназначенъ началникъ на отряда заповѣдва на поручикъ Зафировъ да се оттегли въ с. Бучино. Последниятъ отговори писмено веднага, че е направилъ всички разпореждания за настѣпление къмъ с. Комшица и се надѣва на успѣхъ. Но понеже получи втора заповѣдь, съ която се настояваше непременно да отстъпи, поручикъ Зафировъ възседна коня си и отиде самъ въ село Бучино при капитанъ Паница, кждето стигна въ 9 ч. вечеръта. Следъ като поручикътъ заяви, че отстъплението ще бѣде голѣма грѣшка, и че въпрѣки категоричнитѣ заповѣди, той нѣма да изпълни подобно разпореждане, капитанъ Паница усвои намѣренията на Зафирова.

Привечеръ самъ капитанъ Паница, както се каза, бѣше намислилъ и взелъ разрешение отъ началникъ щаба на армията да нападне сърбитѣ при с. Мало Малово и с. Василевци т. е. въ фланга на сръбското разположение предъ Сливница, но по настояването на поручикъ Зафирова и на

Поручикъ Зафировъ Атила

вѣрно поради това, че сърбитѣ бѣха изтикани отъ с. Мало Малово и отъ билото Чепанъ, той се отказа отъ това си намѣрение, реши да приведе въ изпълнение решението на поручикъ Зафировъ и за да му осигури фланга и тила, заповѣда на новопристигналата рота и македонскитѣ доброволци да настѣпятъ къмъ с. Туденъ.

Следъ като се уговориха, поручикъ Зафировъ замина, събра частитѣ си въ източната частъ на с. Годечъ и въ 3 ч. сутринъта на 6-и ноемврий настѣпи по пѣтя за с. Равно и с. Ропотъ. Въ авангардъ бѣше полурота отъ 2-а запасна

Софийска рота под командата на поручикъ Караивановъ, а въ главни сили — другата полурота, 1-а доброволческа и 4 опълченски чети (Комщишка, Изятовска, Буковска и Годешка). Въ ариергардъ вървѣше отделение доброволци. Обозътъ остана въ с. Шума.¹⁾

На разсъмване, около 7 ч., патрулитъ на авангарда, като минаха с. Равно, натъкнаха се на сръбски окопи, разположени по гребена на изтокъ отъ с. Ропотъ. Въ тѣхъ бѣха разположени дветъ роти отъ баталиона 2-и позивъ (15-и полкъ) на майоръ Милошевичъ, изпратени по заповѣди на командира на конната бригада, за да смѣнятъ ескадрона и ротата отъ гвардейския баталионъ, които бѣха по-рано оставени тамъ. Неприятелътъ още спѣше, само нѣкои се пробуждаха и ставаха да направятъ утрения си тоалетъ.

Авангардътъ се развърна, изпрати верига, и се спушна въ дола източно отъ с. Ропотъ безъ да открива стрелба. Колоната се събра; при авангардната полурота се разгънаха въ дѣсно другата полурота и доброволческата чета, а опълчението се построи на разстояние 800 — 1000 крачки въ линия отъ колони. Когато бойниятъ редъ приближи на 400 — 500 крачки, сърбитъ забелязаха настѣпление и страшно смутени се различаха по окопитъ да си взематъ пушките, следъ което откриха безреденъ огънь. Българитъ откриха залповъ огънь и настѣпиха съ прибитване. Доброволцитъ успѣха да обхванатъ лѣвия сръбски флангъ. При първитъ изстрели опълченцитъ се скриха въ близката шума и отъ тамъ завикаха колкото имъ гласъ държи „ура!“. Сърбитъ, като оставиха единъ офицеръ и около 30 войника убити, 30 — 40 ранени и 42 пленени, избѣгаха въ пълно безредие по билото на Пѣсчаникъ презъ с. Вълковия, преследвани най-енергично отъ 2-а рота и доброволцитъ. Нито единъ човѣкъ не можа да се отбие къмъ с. Смолча или Комщица да извести въ баталиона за поражението. Българитъ имаха само нѣколко ранени. Когато престана стрелбата опълченцитъ излѣзоха отъ шумата и заеха мѣстата си.

За да нападне и другитъ две роти отъ сръбския баталионъ въ с. Комщица преди още да е дошла до тѣхъ вестта за поражението при с. Ропотъ, поручикъ Зафировъ безъ да губи време настѣпи веднага въ походенъ редъ и като излѣзе на сѣдловината между с. Смолча и с. Станянци, построи отново боенъ редъ и настѣпи на северъ. Чуха се изстрели отъ къмъ Губежъ; 2-а доброволческа и Годечката опълченска чети отъ с. Гинци бѣха стигнали предъ с. Комщица и открили огънь.

¹⁾ Приложение № 4.

Тѣзи две чети, както се каза, по заповѣди на поручикъ Зафировъ тръгнаха отъ Шума въ 6 ч. сутринята на 5-и юлискрий, снабдени съ хлѣбъ, варено месо и сирене за два дни. Къмъ 6 ч. вечерята стигнаха Гинскитъ ханове, дето пренощуваха. Сутринята на 6-и въ 5 ч. четникътъ Гарчевъ поведе дветъ чети да изпълнятъ задачата, която се състоеше въ следното: въ 8 ч. сутринята да нападнатъ сърбитъ при Комщица, но не решително, а да маневриратъ докато се покажатъ на височината при Смолча частитъ, водени отъ поручикъ Зафировъ.

Четитъ подъ началството на четника Гарчевъ настѣпиха като имаха челенъ отрядъ единъ взводъ доброволци подъ началството на подофицера инструкторъ Цековъ, когото бѣ даденъ единъ водачъ отъ Гинци. Къмъ 8 ч. преди пладне челниятъ отрядъ стигна въ една кошара на изтокъ отъ Комщица. Овчаритъ съобщиха, че сърбитъ заематъ селото, че презъ нощта тѣхни разезди дохождали въ кошаритъ и че тѣ не сж взели никакви мѣрки за охрана. Четитъ продължиха настѣплението. Като наближиха на 800 — 900 крачки патрулитъ забелязаха раздвижване въ селото и веднага залегнаха. Челниятъ отрядъ се разсипа въ верига при тѣхъ. Вториятъ взводъ доброволци усили веригата въ лѣво, въ падината, а третиятъ зае североизточния склонъ на Смолчанскитъ височини. Четвъртиятъ взводъ съ Годечката опълченска чета настѣпи по склона северно отъ селото.

Дветъ роти отъ баталиона на Милошевичъ се разгънаха въ боенъ редъ въ селото срещу Годечкото опълчение и 1-и и 2-и опълченски взводове. Завърза се престрелка, която продължава до 11 ч. пр. пл., когато се показа отрядътъ на поручикъ Зафировъ.

Поручикъ Зафировъ изпрати 2-а доброволческа чета да заеме височината надъ с. Смолча, а съ останалитъ части се насочи къмъ воденицитъ на югозападъ отъ с. Комщица въ тилъ на сърбитъ. Още преди българитъ да стигнатъ при воденицитъ сърбитъ узнаха и удариха на бѣгъ, кой къде види, едни презъ с. Бърля, а други презъ село Долни Криводолъ. Самъ командирътъ на баталиона майоръ Милошевичъ избѣга въ кариеръ по шосето, придруженъ само отъ единъ трѣбачъ. Когато българскитъ вериги се спузнаха въ рѣката Комщица, почна се ловене на пленници, броятъ на които тука бѣше 163.

„Картината бѣше очарователна, — пише поручикъ Зафировъ — и никога въ живота си нѣма да изпитамъ по-голямо удоволствие, и никое удоволствие и възторгъ на свѣта не може да се сравни съ това, което изпитахъ азъ въ това кратко време. Опълченцитъ бѣха сжщо въ голѣмъ възторгъ, викаха и си хвърляха шапкитъ нагоре. Отъ всички страни водѣха при мене изплашени пленници, между които

голѣма частъ българи, пиротски граждани". Някои отъ последните веднага постъпиха като доброволци въ българската армия.

Тѣй като вечерята на 5-и ноември капитанъ Паница се научи, че къмъ с. Туденъ имало сръбски войски, то за да осигури фланга и тила на поручикъ Зафировъ, както се каза, той замина срещу това село съ 5-а запасна рота, македонците и 10 конници отъ 2-и коненъ полкъ. Въ време на движението, наистина, се бѣха показали сърби отъ къмъ с. Туденъ; навѣрно това е билъ 1-и ескадронъ, изпратенъ отъ конната бригада да разузнава въ тази посока. Капитанъ Паница разгъна ротата и настѣпи. Сърбитѣ отстъпиха. За да скрие слабостта си, капитанъ Паница реши да се махне по-скоро, събра ротата и трѣгна за с. Ропотъ, а по следитѣ на сѣрбитѣ изпрати десеттѣ конници и македонците като навѣятъ до село Туденъ. Конниците и македонците като навѣяха до селото и забелязаха вътре суетня за отстъпление започнаха да гърмятъ и да викатъ „ура!“ Сѣрбитѣ — около взводъ конница — избѣгаха къмъ Калотина, като оставиха две впрѣгнати коли: въ едната два казана, а въ другата единъ току що закланъ волъ. Пленени бѣха сѣщо двама конници, отъ които единия раненъ.

Когато капитанъ Паница стигна при Комщица, боята бѣше вече свършенъ. Той поздрави отряда съ победата и се разцѣлуваха съ двамата офицери и съ четниците. Следъ това разположи отряда си въ с. Комщица и зае позицията предъ това село. Къмъ противника изпрати три слаби разѣзда и охотници разузнавачи отъ мѣстните жители. Отъ тѣхъ вечерята се получи донесения, че остатѣцитѣ отъ разбития неприятелски отрядъ отстъпили къмъ с. Славия, безъ да се спиратъ въ Изатовци, кждето оставили само патрули и застави.

* * *

Пораженията на сѣрбитѣ при Ропотъ, Комщица и Туденъ, малки по числото на сражаващите се, имаха важни послѣдствия за изхода на войната. Двата плана, приготвени отъ сръбския Генераленъ щабъ за война съ България, отдаваха особено значение на пѣтя Пиротъ — Комщица — Берковица. И двата плана предвиждаха да настѣпва по тая посока поне една дивизия. Когато, обаче, конната бригада се присѣдини къмъ Дунавската дивизия при Малово, въ казаната посока остана само баталиона 2-и позивъ на майоръ Милошевичъ. Следъ поражението на конната бригада при Малово и на лѣвото крило на Дунавската дивизия се появи страхъ отъ обходъ на лѣвото крило на сръбската армия. Въ щабоветѣ на Нишавската армия и на Дунавската дивизия

зия повече се грижеха за мѣрки противъ тоя обходъ, отколкото за атаката на Сливница. Още вечерята на 5-и при вѣршането си въ Царибродъ кралятъ взе освенъ гвардейския и още единъ ескадронъ да го конвоира презъ Драгоманския проходъ, отъ страхъ да не бѣде нападнатъ отъ лѣвѣтъ Калотина.

Презъ нощта на 5-и срещу 6-и до Върховния щабъ достигна слухътъ, че българите трупатъ войски и доброволци около с. Годечъ. Вследствие на това, понеже се опасваха отъ обходъ презъ с. Туденъ и с. Калотина, бѣше изпратена заповѣдъ до командира на конната бригада да остане съ единъ коненъ полкъ, батареята и 19-и гвардейски баталионъ при Драгоманъ и да изпрати единъ ескадронъ за разузнаване по Калотинската рѣка.

Тоя ескадронъ бѣше оня, противъ който се разгъна и настѣпи капитанъ Паница при Туденъ. Ескадронътъ, подплатенъ отъ десеттѣ конници и македонците, отстъпи по долината на Калотинската рѣка и изпрати донесение, че българите настѣпватъ по тая долина.

Сутринята на 6-и кралятъ и началникъ щаба му бѣха готови за трѣгване отъ Царибродъ за бойното поле на Сливница. Чакаха само известието, че на Сливница сѣ пристигнали Шумадийската и Моравската дивизии, за да трѣгнатъ. Въ това време подъ гнета на опасността отъ обходъ изпратиха заповѣди до началника на Дунавската дивизия да разположи частитѣ си така, че да осигури лѣвия флангъ и Драгоманското дефиле, на конната бригада — да осигури Драгоманския проходъ отъ дебуширане на българи презъ Калотинската тѣснина; на Дринската дивизия — да превърли частитѣ си на лѣво, за да може да помогне на Дунавската дивизия. Съ сѣщата целъ заповѣда на Шумадийската и Моравската дивизии по-скоро да се ангажиратъ въ бой.

Следъ като изпрати тия заповѣди, кралятъ седна съ началникъ щаба, изучиха отново по картата положението и решиха да сгѣстятъ дивизиятъ на лѣво, да заематъ и укрепятъ позицията, като се изпрати единъ пехотенъ полкъ съ единъ ескадронъ въ Калотинската тѣснина.

Тая заповѣдъ бѣ подписана, запечатена въ пликъ и адресирана до началника на Оперативното отдѣление въ Драгоманъ и тъкмокогато я експедираха, пристигна артилерийскиятъ капитанъ Симоновичъ, запѣхтѣнъ, опрѣсканъ до уши съ калъ, той и конѣтъ му, и събщи на краля грозната вѣстъ, че българите настѣпватъ съ голѣми сили по Калотинската рѣка.

Симоновичъ, като вървѣлъ отъ Драгоманъ за Царибродъ, при устието на Калотинската тѣснина намѣрилъ единъ конникъ отъ ония, които Паница напада при Туденъ;

и понеже коня му отъ препускане, така се изморилъ, че съвсемъ спрѣлъ, конникътъ помолилъ капитана да съобщи колкото може по-скоро на краля въ Царибродъ, че голѣми български сили настѣпватъ презъ Калотинската тѣснина.

Страшно смущение настана въ сръбската Върховна команда. Решено бѣше веднага да се замине за Пиротъ. Капитанъ Нешичъ се помъчи да убеди краля вмѣсто въ Пиротъ да замине за бойното поле, но кралятъ, който си въобрази, че между доброволцитѣ на Паница сж и сръбскитѣ емигранти, отговори:

„Не мога да остана тука. Не ща Пашичъ и другаритѣ му да ме водятъ вързанъ презъ София. И безъ това ще трѣбва да се разговаря съ Гаршанинъ за повикване и изпращане войска тука“.

Пликътъ съ готовата за изпращане заповѣдъ бѣ скъсанъ, и къмъ заповѣдта се приписа следното: „Добавка: Този часъ единъ конникъ донесе вестъ, че българитѣ сж пробии презъ Калотинската рѣка и настѣпватъ къмъ Царибродъ. Въ това се съмнявамъ, но трѣбва да се увѣрите по възможностъ по-скоро въ това, дали е то истина. Въ следствие на тая вестъ кралятъ тръгна за Пиротъ. Телеграфната линия скоро ще се продължи до Драгоманъ, отъ кждето директно съобщавайте въ Пиротъ за ориентирание. Ако е вѣрна тази вестъ, то българитѣ може би и да настѣпватъ по Калотинската рѣка. Бърже, следователно, изпатете нѣкоя частъ пехота, най-малко полкъ, срещу тѣхъ. Конницата колкото може по-скоро да разузнае и потвърди дали това е истина. — Петровичъ“.

И докато тая заповѣдъ бързаше къмъ Сливница, Върховната команда, следъ като се събра набързо, препускаше къмъ Пиротъ, а капитанъ Паница съ отряда си настѣпваше на северъ къмъ с. Комщица, въ посока противоположна на Калотинската рѣка.

Въ Царибродъ остана офицерътъ отъ Оперативното отдѣление капитанъ Нешичъ да приеме телеграфическитѣ заповѣди отъ Пиротъ и да ги праща съ ординарци до началника на Оперативното отдѣление въ Драгоманъ и обратно.

* * *

Заповѣдитѣ, които кралятъ и шабътъ му изпращаха отъ Царибродъ и които мълчаливо отлагаха атаката и една друга се отмѣняваха, започнаха да пристигатъ на Сливнишкото бойно поле едва къмъ 2 ч. сл. пл., така че до това време остана въ сила заповѣдта за общия нападъ.

Дунавската дивизия, обаче, бѣ така смазана по-предния день, че не можеше да предприеме нищо. Когато се узна, че българитѣ напуснали Малово и Мека Цревь и се оттег-

лили въ укрепленията си, дивизията зае Малово и височинитѣ Чепанъ и Мека Цревь. Последната височина бѣ напусната отъ българитѣ по недоразумение и после пладне дѣсниятъ български участъкъ я атакува и я зае пакъ.

Дринската дивизия презъ нощта бѣ се приближила и окопала на 1000 крачки отъ българския центъръ; една сръбска батарея така сжко бѣ се окопала близу до пехотнитѣ вериги. Сутринтъ, щомъ съмна, преднитѣ дрински части и батареитѣ откриха честъ огънь. Сръбскитѣ вериги и поменатата батарея особено безпокоеха българската батарея отъ центъра. Поради това българскиятъ центъръ съсрѣдоточи огъня си противъ веригитѣ и батареята, и когато у сръбитѣ се яви колебание и даже отстъпление, а батареята млъкна, тогава — къмъ 9 ч. пр. пл. — началникътъ на центъра капитанъ Петровъ заповѣда на частитѣ отъ лѣвия флангъ на центъра — 4-а дружина отъ Плѣвенския полкъ и доброволскитѣ чети на Шиварова да усилятъ огъня, а на частитѣ отъ дѣсния флангъ на центъра — да настѣпватъ и протонятъ сръбитѣ. Когато настѣпващитѣ наближиха 300—400 крачки отъ сръбскитѣ окопи, сръбитѣ отстъпиха на два километра. Българитѣ стигнаха тѣхнитѣ окопи и плениха 15 души. Следъ това по заповѣдъ на командира на корпуса българитѣ се върнаха на позицията си.

Престрелката още на разсымване се разпротрѣ отъ центъра и къмъ лѣвия флангъ, противъ който откриха огънь частитѣ отъ дѣсния флангъ на Дринската дивизия.

Шумадийската дивизия още въ тъмно изпрати единъ полкъ въ помощъ на Дунавската дивизия. Полкътъ Пристигна, когато настѣпи дѣсния флангъ на българския центъръ и затова се разгъна на дѣсния флангъ на тая дивизия. Другитѣ два полка отъ Шумадийската дивизия се разгънаха въ боенъ редъ: 11-и полкъ и единъ баталионъ отъ 12-и полкъ — предъ с. Радуповци, два баталиона отъ 12-и полкъ и 2 ескадрона — къмъ с. Ракита, съ цель да обхванатъ лѣвия флангъ на българитѣ. Две батареи заеха позиция между двата полка и откриха огънь, а две батареи останаха въ резервъ.

Началникитѣ на Дринската и Шумадийската дивизии чакаха появяването на Моравската дивизия, за да предприематъ решителното нападение; до нейното появяване, обаче, тѣ се постараха да заематъ по-сгодно положение. Особена енергия въ това отношение прояви Шумадийската дивизия.

Началникътъ на българския лѣвъ участъкъ капитанъ Савовъ смѣташе много право фронталнитѣ действия на Дринската дивизия за демонстрация и взимане мѣрки противъ обхвата на Шумадийската и обхода на Моравската дивизия. Още презъ нощта той изпрати на височината Градище южно отъ Братушково дветѣ доброволчески чети на капитанъ Кавалова, които презъ нощта успѣха да се

окопаят на нея. Освенъ това капитанъ Каваловъ постави постове на височината Вишая, която надвишава цѣлия лѣвъ участъкъ.

Щомъ съмна двата баталиона сѣрби се насочиха отъ Радуловци къмъ Градище. Тѣ бързаха. Навѣрно предполагаха, че височината не е заета. Въ сѣщото време и Шумадийскитѣ батареи обсилаха съ снаряди височинитѣ. Българската артилерия отговори на сръбската, а доброволцитѣ срещнаха баталионитѣ съ огънь и ги спрѣха.

Шумадийската конница се опита да заеме височината Вишая спешена съ огънь, но бѣ срещната съ огънь и отбита отъ постовѣтъ на доброволцитѣ. Рано сутринтъ на Градище дойде полубатарея отъ 1-а батарея подъ прикритието на една рота отъ 4-а дружина отъ 1-и полкъ. Батареята зае позиция задъ доброволцитѣ, а ротата бѣ оставена подъ командата на капитанъ Кавалова. На Градище при Каваловитѣ доброволци бѣха премѣстени и две орждия отъ Преславския редутъ и друга една полубатарея. Тѣзи 10 орждия поведоха съ дветѣ Шумадийски батареи жестока борба, която трая до 2 ч. сл. пл. Снарядитѣ прелитаха надъ доброволцитѣ, но грѣшкитѣ на сръбскитѣ мѣраци и неточността на орждията и снарядитѣ често пращаха нѣкой снарядъ въ окопитѣ на четитѣ.

Между това сѣрбитѣ продължаваха опита си да обхванатъ фланга като насочваха части отъ 12-и полкъ все по на югъ. Поради това българитѣ подкрепиха лѣвия участъкъ съ останалитѣ три роти отъ 4-а дружина отъ 1-и Софийски полкъ. Капитанъ Савовъ заповѣда на тия три роти да останатъ въ поддръжка при Алдомировци, а отъ тамъ взе две роти отъ Преславския полкъ и съ тѣхъ зае билото между Градище и Вишая. На самото Градище доброволцитѣ бѣха засилени съ две роти отъ 2-и Струмски полкъ. Българи и сѣрби постепенно удължаваха фланга по двата брѣга на Ракитската рѣка и заедно съ това откриваха огънь единъ противъ други. Къмъ 11 ч. огънятъ взе голѣми размѣри. Поради това за началникъ на крайното лѣво крило бѣ назначенъ командирѣтъ на 7-и Преславски полкъ капитанъ Диковъ. Той заведе тамъ още две роти. Освенъ това отъ общия резервъ изпратиха и 1-а Софийска (9-а Опълченска) доброволска дружина.

Дружината бѣ преспала на бивакъ въ разоранитѣ мочурливи ниви, западно отъ Сливница, тамъ дето князѣтъ я бѣ поздравилъ.

Сутринтъ на 6-и преди разсѣмване доброволцитѣ бѣха събудени и при свѣтлината на бивачнитѣ огньове имъ се показва поставянето на мѣрника на берданката, съ която бѣха превъоръжени по миналата нощъ въ София. Следъ това дружината и 1-а и 4-а дружини отъ 1-и Софийски полкъ тръгнаха по шосето къмъ позицията. Като изминаха два ки-

лометра свѣрнаха северно отъ шосето, спрѣха въ една палина и се построиха въ резервенъ редъ. Тука командирѣтъ на 1-и полкъ капитанъ Поповъ държи кратка насърчителна речъ, пропита съ патриотизмъ, а следъ него дружинниятъ свещеникъ Върбановъ прочете молитва, която бѣ изслушана съ голѣмо смирение. Още докато ставаше тоза пристигна заповѣдъ да се изпрати една дружина въ разпореждане на началника на лѣвия участъкъ капитанъ Савовъ. Капитанъ Поповъ изпрати доброволската дружина.

Дружината, водена отъ капитанъ Караджова, тръгна задъ позицията, пресѣче шосето Сливница — Царибродъ, безъ пѣтъ стигна и премина Алдомировци и се насочи право презъ нивитѣ къмъ с. Братушково. Тука за пръвъ пѣтъ доброволцитѣ помирисаха барутъ. Сръбската артилерия бѣ забелязала колоната на доброволцитѣ и насочи огъня си противъ нея. Но едни гранати не долитаха, а други прелитаха и до като да се престрелятъ батареитѣ, дружината се закри отъ погледитѣ имъ. Тя се спрѣ въ нивитѣ между Алдомировци и Братушково като поддръжка на 7-и полкъ, който бѣ разгъналъ всичкитѣ си дружини въ първа линия. Тука дружинниятъ командиръ получи заповѣдъ да отиде съ три чети на Вишая, а две чети да остави на мѣстото си въ поддръжка на 7-и полкъ.¹⁾

Капитанъ Караджовъ остави четата на подпоручикъ Вѣлковъ, а останалитѣ три поведе за Вишая. Когато дружината (трите чети) се изкачваше по височината Ковачевица, южно отъ Братушково, тя бѣ взета отъ нѣкои Преславски части за сръбска и бѣ обстреляна. Докато се разбере недоразумението дружината изгуби нѣколко души убити и ранени.

Дружината стигна на Вишая тъкмо въ това време, когато следъ отбиването на Шумадийскитѣ ескадрони бѣха се разгънали противъ тая височина двата баталиона отъ Шумадийския 12-и полкъ. Тѣ бѣха стигнали на 700 — 800 крачки. Подъ огъня на Шумадийскитѣ батареи пръвъ се изкачи, зае височината и откри огъня 1-и взводъ отъ 3-а чета. Следъ него се разгънаха останалитѣ взводове и чети и веднага откриха честъ огънь. Това изненада сѣрбитѣ и тѣ отстъпиха въ голѣмо безредие. Но сѣрбитѣ не се отчаяха. После пладне тѣ се прострѣха още по на югъ, съ целъ да обхванатъ фланга. Поради това 2-а и 4-а чети отъ 2-а Софийска доброволческа дружина подъ командата на капитанъ Кавалова бѣха премѣстени отъ Градище на Вишая, южно

¹⁾ Четитѣ въ тая доброволска дружина се наричатъ официално роти, но за избѣгване на смѣшание ние ще ги наречемъ чети, както въ другитѣ доброволчески дружини.

отъ дружината на капитанъ Караджовъ и осуетиха всѣки по-нататъшенъ опитъ на сърбитѣ да обхванатъ фланга.

И така тоя день на 1-а (9-а Опълченска) и 2-а Софийски доброволчески дружини се падна честта да бждатъ едни отъ най-важнитѣ дейци на Сливница, да бждатъ първитѣ и между главнитѣ защитници на височинитѣ Градище и Вишай, отдето се парализира сръбскиятъ обхватъ.

Привечеръ следъ като опасността отъ обхватъ отъ къмъ Радуловци и Ракита бѣ отстранена, дружината на капитанъ Караджова (тритѣ чети) бѣ оттеглена въ поддръжка въ нивитѣ при Братушково. Тамъ си построиха окопи и прекараха нощта въ съседство съ другитѣ пехотни и артилерийски части.

Четата на подпоручикъ Вълковъ остана между Алдомировци и Братушково. На мръкване началникътъ на участъка ѝ указа да пренощуватъ на едно мѣсто по-назадъ при резерва на участъка. Току що бѣха се разположили четитѣ на тоза мѣсто, въ дѣсно и напредъ се откри силенъ огънь. По заповѣдь на началника на резерва подпоручикъ Вълковъ поведе четата си напредъ къмъ изстрелитѣ. Но скоро патрулитѣ, които прикриваха четата, донесоха, че отпредъ има свои части. И наистина въ тъмнината свѣтнаха огньовете на частитѣ отъ бойната линия. Четата се спрѣ да нощува въ една падина близо до тѣхъ. Скоро доброволцитѣ донесоха дърва и накладоха буйни огньовете.

И така сръбскитѣ Шумадийска и Дринска дивизии чакаха цѣлия день да пристигне Моравската дивизия, за да предприематъ атака на лѣвото българско крило. И българитѣ, боейки се отъ обхода на тая дивизия не можеха да предприематъ нѣщо сериозно и, щомъ имаше възможностъ, оттегляха части отъ бойната линия въ резервъ и засилваха лѣвия си участъкъ. Между това Моравската дивизия наистина тръгна сутринята отъ Брѣзникъ, но бѣ принудена да се върне.

* * *

Запозѣдитѣ, които кралятъ бѣ изпратилъ до Моравската дивизия презъ Пиротъ и Власина, не бѣха получени и сутринята на 6-и въ Брѣзникъ началникътъ на дивизията се чудѣше какво да прави. Конницитѣ, изпратени да събиратъ хлѣбъ отъ населението, носѣха тревожни вѣсти. Мълвъше се, че въ околността има скрита силна българска войска, която щѣла да нападне още днесъ. Тя била дошла отъ Дупница и Кюстендилъ и била на единъ часъ разстояние. Но полковникъ Топаловичъ не даваше вѣра. „Възможно е, казваше той, това да сж доброволцитѣ на Дѣдо Илю, за който донесе Гайновичъ“. Въ 8 ч. сутринята началникътъ на

дивизията получи отъ началника на Шумадийската дивизия писмо, съ което му съобщава, че има заповѣдь отъ краля да остави единъ баталионъ и планинската батарея въ Брѣзникъ, а съ останалитѣ части да тръгва колкото се може по-бързо за Сливница. Полковникъ Топаловичъ остави единъ баталионъ и планинската батарея въ Брѣзникъ, а останалитѣ петъ баталиона, две полски батареи, единъ ескадронъ и др. упѣти за Сливница. Колоната започна да се изтегля въ 1 и 1/2 ч. Въ това време донесоха, че едно българско отделение съ малко конница настѣпва отъ Радомиръ. Началникътъ разпреди една рота отъ оставения баталионъ въ Брѣзникъ да излѣзе срещу българитѣ, а другитѣ две роти да заематъ окопитѣ на св. Никола. Къмъ 12 ч. опашката на колоната на дивизията бѣ се изтеглила на единъ километъръ отъ Брѣзникъ, а пъкъ челната ѝ частъ бѣ стигнала на Криви Колникъ — превала къмъ Сливница. Началникътъ на дивизията съ щаба си обѣдваше въ Брѣзникъ. Въ това време се чуха гърмежи, и куршуми изтракаха по покривитѣ на къщитѣ. Полковникътъ и щаба му възседнаха конетѣ и препуснаха къмъ колоната. По пѣтя го настѣгнаха ординарци; ротитѣ, разположени на св. Никола искаха бърза помощъ, и трѣбитѣ имъ пишѣха непрестанно тревожни сигнали¹⁾. Полковникътъ прати заповѣдь частитѣ по-скоро да се върнатъ. Смущението бѣ предизвикано отъ българския Радомирски отрядъ.

Тоя отрядъ се състоеше отъ:

1-а дружина отъ 2-и Струмски полкъ	216 души.
2-а " " " " "	339 "
5 роти отъ 3-и Бдински полкъ	850 "
Радомирска опълченска дружина	400 "
Конни жандарми	24 "
Доброволческата чета на Илю войвода	120 "

Всичко 1949

Четата е показана отъ капитанъ Кисовъ веднажъ 120, веднажъ 200 души. Поручикъ Нишковъ така сжщо ги посочва 200 души. Трѣбва да се има предъ видъ, обаче, че въ отряда е влизала и конната доброволческа чета, събрана отъ народния представителъ Храновъ, която не е показана отъ капитанъ Кисовъ. Може би съ нея доброволцитѣ сж възлизали на 200 души, така че числото на бойцитѣ въ отряда ще да е било около 2050 души.

Както се каза, още на 5-и ноемврий отрядътъ получи заповѣдь отъ началникъ щаба на армията въ София да настѣпи презъ Брѣзникъ къмъ дѣсния флангъ на сърбитѣ на Сливница и да действува заедно съ доброволческитѣ чети на капитанъ Кавалова.

¹⁾ Марковичъ. Моје успомене, стр. 318.

Ротите от Бдинския полк укрепяваха позиция при Батановци. Останалите части тръгнаха от Радомиръ в 5 и 1/2 ч. след пладне. Времето се бѣ развалило. Бѣше лапавица и каля. Въ Батановци Кисовъ остави опълченците и доброволците да преспят и дочакат останалите въ Радомиръ опълченци и доброволци, които поради бързото тръгване не бѣха се присъединили къмъ частите си, а Струмските дружини и Бдинските роти заминаха вечерята и къмъ 11 ч. се спрѣха да нощуватъ при Яржеловци, на дѣсния брѣгъ на р. Конска. Тукъ началникътъ на отряда получи положителни сведения за пристигането на сръбската Моравска дивизия въ Брѣзникъ.

Капитанъ Кисовъ бѣ взелъ съ отряда телеграфиста и апарата отъ Радомиръ. Апаратътъ бѣ прикаченъ къмъ телеграфната жица и Кисовъ съобщи на началникъ щаба въ София, че Брѣзникъ е заетъ отъ Сръбската Моравска дивизия.

Въ отговоръ на това донесение началникъ щаба му заповѣда: „Настѣпвайте предпазливо Ще ви телеграфирамъ кога трѣбва да настѣпите енергично“.

Къмъ 8 и 1/2 ч. сутринта на 6-и пристигнаха опълченците и доброволците. Заедно съ дѣдо Илювата чета пристигна и конната доброволческа чета. За нея Кисовъ ето какво пише:

„Наедно съ доброволческата чета дойдоха около 30 конника—доброволци, радомирски граждани, въоръжени, както се казва, до зѣби съ пушки, ятагани и револвери и предложиха своите услуги. Понеже отрядътъ имаше голѣма нужда отъ конница, то тия доброволци бѣха голѣмъ и желанъ сюрпризъ за него. Ако и да бѣхъ убеденъ, че тия конни доброволци не ще могатъ съ пушка въ ръка да се биятъ по много причини, все пакъ разчитахъ, че могатъ да бждатъ донѣкъде полезни за отряда, като наблюдаватъ на фланговете му за движението на противника. Азъ бѣхъ увѣренъ сѣщо, че ако ги пратѣхъ сами — безъ началникъ — тѣ щѣха или да избѣгатъ при появяването на неприятеля, или пъкъ, щомъ биха го видѣли отъ далечъ, щѣха да дадатъ сведения, каквито даваха въ освободителната война по нѣкога казаците: „тъма, тмушая“, безброенъ противникъ. Затуй, като придадохъ къмъ тая импровизирана кавалерия останалите 8 кавалеристи съ вахмистра, назначихъ имъ за началникъ подпоручика Н. На тоя последния заповѣдахъ да се отправи на чело на конницата къмъ северо-изтокъ — задъ възвишеността, и да се движи напредъ, успоредно съ отряда; сѣщо да изпрати напредъ разезди, които да наблюдаватъ за разположението и движението на противника и за всичко открито по намѣрението на неприятеля незабавно да ми съобщава.

Пропустнахъ да отбележа, че кавалеристите — доброволци имаха за свой началникъ Ненко Храновъ, народенъ представител отъ Радомиръ.

Доброволците кавалеристи имаха твърде войнственъ изгледъ. Тѣ току препускаха и разиграваха конете си и подрънкваха оржието си.

Следъ дадената ми заповѣдъ, поручикъ Н. изкомандува на кавалерията си и тя гордо и съ чувство на собственото си кавалерийско достойнство се понесе по указаното направление.

Успокоенъ донегде, че Ахилесовата пета — дѣсното крило — бѣ запазено, азъ шибнахъ коня си и излѣзохъ напредъ при патрулите¹⁾.

Кисовъ не виждаше целта на енергичното настѣпление, поради това реши да извърши усилено разузнаване. Обаче скоро следъ това получи отъ началникъ щаба следната телеграма:

„Заемете Брѣзникъ и удържайте неприятеля, во что би не стало. Ако неприятелътъ е заминалъ за Сливница, нападайте го въ тила, съ целъ да го задържите. Употребете всичките си сили и сръдства. Отъ вашите удържания зависи сѣдбата на Сливнишката позиция и армията ни. Можемъ да изгубимъ единъ отрядъ, но да спасимъ армията и отечеството“.

Кисовъ повика всички началници, прочете имъ телеграмата, а следъ това устно отдаде заповѣдъ за атака и превземане на Брѣзникъ. Въ първа линия на дѣсния флангъ постави доброволската чета, а на лѣвия — четири роти отъ Бдинския полкъ. Въ 2-а линия — 1-а Струмска дружина задъ дѣсния флангъ и 2-а Струмска дружина и една Бдинска рота задъ лѣвия. Опълченската дружина — въ общъ резервъ.

Офицерите, като чуха заповѣдта, предвиждайки какво ги очаква, посърнаха. Тогава началникътъ на доброволците отецъ Костандий се обърна къмъ тѣхъ отъ коня си: „Господа, дръжте се, не бойте се! Сърбите сѣ страшливи; ние ще ги победимъ, макаръ и да сѣ много повече“¹⁾.

По поводъ поставянето доброволческата чета на най-важното мѣсто въ бойния редъ, командирътъ на Радомирската опълченска дружина подпоручикъ Митовъ, а по късно генералщабенъ генералъ, пише:

„Дали отъ насърчения на отца Костандия, или по други нѣкои причини, но началникътъ на отряда имаше голѣма вѣра въ доброволците, затова имъ даде и най-важното назначение въ боя — на дѣсния флангъ въ бойната частъ, като въ походната колона ги постави начело. Обаче тия доброволци не стоеха ни по духъ, ни по обучение, ни

¹⁾ Поручикъ Нишковъ, 2-и Струмски полкъ и пр.

по дисциплина по-горе отъ Радомирското опълчение, защото не захъснѣха да окажатъ това на дѣло, като първи очисти́ха бойното поле и то съ първия неприятелски куршумъ. Може би тѣ щѣха да се държатъ по-друго яче въ боя, ако бѣха командувани отъ офицеръ¹⁾.

Въ своитѣ възпоминания началникътъ на отряда капитанъ Кисовъ обяснява защо е поставилъ доброволцитѣ на най-важното мѣсто съ следващата бележка:

„Тая чета се състоеше отъ тѣй нареченитѣ у насъ харамии, които не веднажъ сж мирисали барутъ въ биткитѣ съ турцитѣ за освобождението на Македония и които по вънкашния си изгледъ донѣкъде ми напомнюваха българскитѣ опълченци въ освободителната руско-турска война. За туй като бѣхъ увѣренъ, че тѣ сж хора съ войнишка опитност, назначихъ ги въ първа линия“.

Поручикъ Нишковъ, който командуваше първа дружина отъ Струмския полкъ, пише:

„Отпосле, когато Костандий бѣ докладвалъ за участието на доброволческата дружина въ Брѣзнишкия бой на дѣда Иля, последниятъ спокойно го изслушалъ и попиталъ: „Кждето ви поставиха, имаше ли шума (гора)?“ — „Нѣмаше“ отговорилъ му Костандий. — „Е, па, ако нѣмаше, що търсихте тамъ?“ — „Така и стана!“ — допълнилъ Костандий. Увѣренъ съмъ, че дѣдо Илю нѣмаше да постѣпи като замѣстника си, но той, може би, не щѣше да приеме подобно назначение на дружината си, а щѣше да действа въ тсва дѣло по своеобразенъ начинъ“.

Относително духътъ на доброволцитѣ Кисовъ много основателно е назначилъ доброволцитѣ на най-важното мѣсто. Кисовъ поведе отъ Кюстендилъ 2-а дружина и четата, и доведе въ Радомиръ отъ дружината само 339 отъ 1000 бойци, а четата пристигна почти въ цѣлия си съставъ. Отъ първа дружина отъ полка му пъкъ следъ сражението при Колуница едва се събраха 216 души. Изворското опълчение просто се разотиде по домоветѣ си. Така че Митовъ съвсемъ не е правъ като казва, че доброволцитѣ не стоели нито по духъ, нито по дисциплина по-горе отъ опълчението. Доброволцитѣ и следъ боя останаха най-събраната частъ отъ отряда, а опълческата дружина на Митова се прѣсна и самиятъ Митовъ пое командата на остаткитѣ отъ една струмска рота.

Обаче не е само духътъ, отъ който зависи мѣстото на единъ видъ войска въ бойния редъ. За тая целъ трѣбва да се вземе въ съображение и подготовката ѝ и стѣкмяването. Четата се състоеше отъ македонски хайдутѣ, наречени

харамии. Тѣхниятъ начинъ на действие е чисто партизански; съ други думи тѣ използватъ пресѣчена и обрасла мѣстност или нощта за внезапни нападения и грижливо избѣгватъ да се биятъ на равна и открита мѣстност, особено дена, както постѣпи Кисовъ.

Постѣпката на Кисова се показва още по-невежествена или по-машченска, като се вземе предъ видъ стѣкмяването и въоръжението. Четата нѣмаше окопенъ инструментъ, следователно нѣмаше никаква възможност да се прикрие отъ сръбскитѣ куршуми и снаряди.

Най-голтмото нещастие, обаче, бѣше въ въоръжението съ кринка, която имаше мѣрникъ и стреляше на 600 крачки — разстояние, на което сръбитѣ рѣдко достигаха. Съ тая пушка, на съвършено открито землище, доброволцитѣ безъ никакво закрите и безъ артилерийска помощъ трѣбваше да се биятъ противъ сръбитѣ, въоръжени съ пушка, която стреляше съ мѣрникъ 2000 метра (2500 крачки) и противъ полска артилерия. Изобщо по-злополучно употребление на войскава частъ едва ли е възможно. Нещастнитѣ доброволци, като че сж предчувствували какао ще ги сполети, когато на 1-и ноемврий се бунтуваха противъ кринкитѣ, съ които ги въоръжи самиятъ Кисовъ.

И така около 10 ч. пр. пл. отряда се дигна отъ бивака при Яржеловци. Въ колоната се наредиха споредъ душевното състояние на частитѣ: най-напредъ доброволцитѣ, после невлизалитѣ въ боя бдинци (4-а дружина и 11-а рота), 1-а и 2-а Струмски дружини и най-последъ опълченската дружина. Като достигна на равно съ селото Слаковци, колоната се отби въ дѣсно, пое възъ долината на рѣка Цвилба и се разви въ боенъ редъ съгласно дадената заповѣдь¹⁾.

Къмъ обѣдъ отрядътъ наближи билото на височината Бърдо южно отъ Брѣзникъ, дето бѣ разположена сръбската стражева верига. Първата линия бѣше стигнала и се катереше по върхъ Св. Никола, а отъ къмъ Брѣзникъ бързаха къмъ сжция върхъ дветѣ сръбски роти. Въ това време ротата, изпратена отъ Топаловичъ отъ по-рано, като видѣ българитѣ, спусна се да заеме върха Св. Троица. Отъ първата българска линия не можеха да забележатъ движението на тази рота. Тя бѣ забелязана отъ втора линия, и затова частъ отъ последната се спусна на среща ѝ, но бѣ късно. Сръбитѣ заеха върха и откриха огънь. Българитѣ имъ отговориха. Оставаха още 250 крачки до върха Св. Никола, когато отъ дѣсния български флангъ забелязаха, че сръбитѣ сжщо така бързаха къмъ тая позиция. Центърътъ (15-а рота отъ 3-и полкъ) напѣгна и последнитѣ си усилия, за да изкачи стръмната урва, но и тукъ българитѣ бидоха предупредени:

¹⁾ Майоръ Митовъ, спомени — архива на Военно-историческата комисия.

само една част успяха да се изкачат на върха, и тѣ, посрещнати отъ силенъ огънь, не можаха да се задържатъ, повърнаха назадъ и се закриха въ едно мъртво пространство.

Скоро и планинската сръбска батарея зае позиция за падно отъ Брѣзникъ и откри огънь. Българитѣ нѣмаха артилерия.

Да видимъ сега какво стана съ доброволцитѣ.

Навѣрно още съ настѣпването на българския отрядъ главнитѣ сили на Моравската дивизия сж били предупредени за това. При първитѣ гърмежи, когато началникътъ на Моравската дивизия напустна обѣда, вече баталионитѣ се връщаха бѣгомъ. Баталионътъ отъ опашката на колоната, тичайки, успѣ да се изкачи на Св. Никола и да подкрепи разположения тамъ баталионъ. Отъ останалитѣ баталиони три се разгънаха срещу доброволцитѣ и съ разгъването си постепенно откриваха огънь, а баталионътъ, който бѣ въ авангардъ, се събра въ резервъ задъ тѣхъ. Моравскиятъ ескадронъ така сжщо настѣпи на голѣмъ алюръ на лѣвия флангъ на тия баталиони къмъ с. Бабица. Дветѣ полски батареи (12 орджия) въ карьеръ заеха позиция на височината източно отъ Брѣзникъ и отъ тамъ откриха огънь най-напредъ по доброволцитѣ. При това сѣрбитѣ се ограничиха съ строга отбрана на Св. Никола, а съ енергично настѣпление източно отъ него противъ доброволцитѣ.

Нѣма сведения за онова, което сж преживѣли доброволцитѣ, изложени въ съвършенно открита мѣстност на пехотния и артилерийски огънь на 50 пжти по-многочисленъ противникъ, безъ тѣ да могатъ да хвърлятъ до него поне единъ куршумъ. Първото нѣщо, което тѣ направиха, бѣше, въпрѣки заповѣдта на капитанъ Кисова, да оставятъ два взвода въ поддръжка, да се прѣснатъ всички въ верига, навѣрно за да намалятъ загубитѣ, за което Кисовъ ги упрѣква въ възпоменанията си. Второто нѣщо, което направиха, бѣше да се отстранятъ отъ поражаемото пространство; но тѣ не хукнаха назадъ. Имайки предвидъ изричната заповѣдъ на началникъ щаба на армията и на началника на отряда, и че задачата имъ е да охраняватъ фланга, тѣ се отклониха въ дѣсно къмъ с. Бабица, дето мѣстността е по-пресечена и обрасла. Отъ тамъ тѣ откриха огънь по сѣрбитѣ, които тепърва пристигаха.

Относително конната чета капитанъ Кисовъ пише. „Още преди боя, при настѣпването, на 1 и 1/2 до 2 километра въ тилътъ ни се появя конница приблизително половинъ ескадронъ. Чия можеше да бжде тая кавалерия? При отрядътъ ни такава нѣмаше, освенъ изпратената на дѣсното му крило на възвишеността. Затуй, догдето се разясни работата, дадохъ заповѣдъ на отряда да се спре. Сжщевременно изпратихъ щаба гарниста въ карьеръ да види що за кавалерия е

тавъ. Стана явно, че подпоручикъ Н., вмѣсто да изпълни заповѣдта ми — да иде на дѣсното крило на отряда, задъ възвишеността — отишълъ въ тила, дето се е спрѣлъ. Повторно пратихъ тоя пжтъ подпоручикъ Бошнякова да предаде най-строгата ми заповѣдъ на подпоручикъ Н. точно да изпълни моята заповѣдъ и ми донесе акуратно както за нѣстонахождението на противника, тъй и за неговото движение. Но види се че при рождението на Изворския, а после прекръстенъ Брѣзнички отрядъ, орисницата да го бѣ орисала да нѣма при себе си кавалерия и ако такава се яви, то да изчезне тъкмо тогава, когато е най-необходима. Затуй, види се, съ последната импровизирана кавалерия се случи сжщото, каквото бѣ се случило и съ оная, която бѣше при Божица, и която събрахъ по-после при Трекляно.

Азъ повече не видѣхъ началника на тая импровизирана кавалерия не само тоя день — деня на битката — но и въ продължение на нѣколко дня следъ нея. Оказа се, че щомъ се започнала битката нашата кавалерия отстѣпила, безъ да съобщи комуто трѣбваше за появяването на противника на нашето дѣсно крило. Но началникътъ на отряда напълно увѣренъ, че дѣсното крило се наблюдава отъ нашата кавалерия, продължаваше движението на отряда напредъ“.

Какво ли можеше да направятъ нашитѣ нещастни конни доброволци при вида на настѣпващата Моравска дивизия и бойния ескадронъ, който настѣпи тъкмо къмъ тила имъ! Пъкъ и вината имъ не е много голѣма, че не сж донесли за онова, което и самъ Кисовъ видѣ съ собственитѣ си очи.

Ние нѣмаме никакви други сведения, за да оборимъ или потвърдимъ съобщението на Кисова, обаче длъжни сме да предупредимъ читателя, че Кисовъ въобще се стреми да стовари кривитѣ дърва върху гърба на доброволцитѣ.

Съ оттеглянето на доброволцитѣ въ дѣсно къмъ Бабица между тѣхъ и бойния редъ остана голѣмо незаето пространство. Въ него се разгъна 1-а Струмска дружина, която веднага откри огънь, спрѣ напора на сѣрбитѣ и ги принуди да залегнатъ. Въ това положение дветѣ страни прекараха въ усилена огнена борба, около 20—30 минути. Но тъй като сѣрбитѣ обхванаха двата фланга, а конницата имъ стигна южно отъ Бабица и заплаши пжтя на отстѣплението имъ за София, то Кисовъ заповѣда на отряда да отстѣпи¹⁾.

Отрядътъ захвана да отстѣпва въ редъ, но опълченската дружина, още въ началото на отстѣплението по-

¹⁾ Между причинитѣ за отстѣпление, освенъ обхвата на двата фланга, Кисовъ посочва и това, че „вече не се чувало пушеченъ сѣрменъ отъ дѣсния флангъ — следователно доброволцитѣ напустали и тоя постъ“.

падна под арtilерийски огън и обхваната от панически страх се разбѣга кой къде види. Паниката се предаде и на войниците, които така също побегнаха.

Поради страх от сръбска конница Кисовъ отстъпи съ ядрото на отряда по на запад и излѣзе на шосето Радомиръ — София при с. Бѣла вода. От тука той не посмѣ да отстъпи за София, както му бѣ заповѣдано, но реши да отстъпи въ Самоковъ. Поради това той се оттегли въ Радомиръ, дето събра всичко около 500 войници от отряда и през нощта замина за Самоковъ. Отстъплението за Самоковъ бѣ съвсемъ неоправдано, защото началникът на Моравската дивизия не преследва и не заплашваше пѣтя на отстъплението за София. Той получи нѣколко заповѣди да бѣрза за Сливница. Поради това той разпореди бѣрзо да се събере дивизията, но това едва стана до вечерята, та дивизията не можа да трѣгне и остана да ношува въ Брѣзникъ.

За отстъплението на доброволцитѣ нѣма положително никакви сведения. Възможно е под натиска на сръбската пехота и заплашването на тѣхната конница, доброволцитѣ, както предполага Кисовъ, да сж отстъпили преди отряда. Обаче от десетината участници, които сж ни оставили описание на боя, никой не говори, че ги е видѣл да отстъпват по-рано. Едно не може да се откаже: докато опълченската дружина се прѣсна и не се събра повече, докато Кисовъ от 1405 войници едва успѣ да събере 500, доброволската чета на дѣдо Илю и конната чета на Храновъ се събраха цѣли и следъ нещастното бѣрзо отстъпление на Кисова къмъ Самоковъ останаха единичката българска въоръжена сила въ Радомирско. Само нѣколко души от четата отстъпиха съ отряда на Кисова за Самоковъ и една малка част за София. Ядрата на пешата и конната чети на другия денъ — 7-и ноемврий — се присъединиха къмъ новата чета, която дѣдо Илю и Д. п. Георгиевъ доведоха отъ Кюстендилъ.

Загубитѣ на българитѣ при Брѣзникъ надминаватъ 300 убити, ранени и плѣнени. Тѣ сж причинени главно отъ артилерията и то при отстъплението. Какви сж загубитѣ на доброволцитѣ, не се знае; плѣнени, обаче, отъ тѣхъ нѣма.

Загубитѣ сж тежки, но тѣ се изкупватъ съ това, че се попрѣчи на Моравската дивизия да стигне на Сливница, и „общиятъ нападъ“ не можа да се сбъдне.

Загубитѣ на сѣрбитѣ сж нищожни — 3 убити и 13 ранени, но послѣдствията: тежки — загубата на сражението при Сливница.

7-и ноемврий — третиятъ денъ.

Разпореждания. Участието на доброволцитѣ въ отбиване на обхвата на лѣвия флангъ на Сливница. Боятъ при Гургулята. Атаката на Три уши. Контра атаката на Дринската и Шумадийската дивизии. Поражението на сѣрбитѣ при Ръжана и второто бѣгство на сръбския кралъ. Случката съ поручикъ Бацета. Дѣдо Илювата чета.

И така на 6-и ноемврий на Сливница не можа да се даде решително сражение, което бѣше целъ на българитѣ. Но затова пъкъ произлѣзоха решителни боеве на стратегическитѣ флангове. Българитѣ разбиха сръбския отрядъ при Комщица, а сѣрбитѣ — българския отрядъ при Брѣзникъ.

Видѣхме, че поради поражението при Комщица кралъ Миланъ разпореди да се взематъ мѣрки противъ обходъ на сръбския лѣвъ флангъ, а следъ това замина съ щаба си за Пиротъ. Мѣрките, които се взеха, се състоеха въ това, че Дунавската дивизия, засилена съ единъ полкъ отъ Шумадийската дивизия, се събра по на северъ, като изпрати три баталиона на Чепанъ, а конната бригада съ придатъния ѝ баталионъ бѣ изпратена по Калотинската тѣснина да разузнава на северъ; къмъ сръдъ нощъ тя стигна въ Калотина и тамъ остана да ношува.

Разбиването на Кисова при Брѣзникъ бѣ предвидено отъ Щаба на българската армия, и то задържа Моравската дивизия. Обаче съ отстъплението на отряда къмъ Самоковъ пѣтятъ Брѣзникъ — София остана незащитенъ. При това ескадронътъ отъ лѣвия флангъ на Сливнишката позиция, който бѣ натоваренъ да разузнава къмъ Брѣзникъ, донесе невѣрно, че Моравската дивизия трѣгнала отъ Брѣзникъ за София. Предположи се, че тая дивизия ще се насочи или къмъ София, или ще прѣсѣче пѣтя Сливница — София. Положението бѣ крайно сериозно. Вечерята на 6-и въ Сливница при княза се събра воененъ съветъ, въ който се взе решение и на 7-и на Сливница да се действува отбранително, а срещу Моравската дивизия да се състави единъ отрядъ отъ частитѣ, които бѣха въ резервъ, отъ други части, оттеглени отъ бойната линия, а така също отъ 4-а Пловдивска дружина, която току що бѣ пристигнала отъ Южна България. Освенъ това решиха следващата сутринъ князътъ да отиде въ София и да организира отбраната ѝ.

Въ сѣщото време началникъ щаба на армията въ София взимаше мѣрки за защита на столицата отъ къмъ Брѣзникъ. Той събра една опълченска дружина отъ София, въоръжи ѝ и сутринта на 7-и ноемврий я изпрати въ Владая да брани Владайския проходъ. Съ войницитѣ и конетѣ отъ

изоставената въ Глоговица батарея стъкми нова батарея и изпрати 4 орджия отъ нея при опълченската дружина. Въ сжщото време изпрати току що пристигналата отъ Южна България 4-а Пещерска дружина съ другитѣ 4 орджия къмъ Баня, за да брани тила на Сливнишката позиция.

Българитѣ успѣха да съсредоточатъ на Сливница на 7-и ноемврий пехота 26 и ³/₄ дружини, отъ които 2 дружини опълчение и 2 доброволци, конница 8 ескадрона, и артилерия 48 орджия.

Сърбитѣ — 32 баталиона, 4 ескадрона и 102 орджия.

Българитѣ бѣха разположени: въ дѣсния участъкъ 7 дружини, полуескадронъ и 8 орджия; въ централния участъкъ 5 дружини, 2 чети доброволци, 2 чети опълченци и 16 орджия; въ лѣвия участъкъ 5 дружини, 1 и ¹/₂ дружини доброволци и 12 орджия. Останалитѣ войски бѣха въ резервъ, конницата — на лѣвия флангъ.

Съгласно решението на военния съветъ сутринята на 7-и се състави особенъ отрядъ, въ който влѣзоха 1-а и 3-а дружини отъ първи полкъ, 4-а Пловдивска дружина, единъ ескадронъ и една полубатарея. За началникъ на отряда бѣ назначенъ коминдирътъ на 1-и полкъ капитанъ Поповъ. Заповѣда му се да настѣпи къмъ Раковица, и ако Моравската дивизия настѣпи къмъ София да я атакува и да пресѣче съобщенията ѝ, ако ли се насочва къмъ лѣвия флангъ на Сливница, да прикрие тоя флангъ. Въ 8 и ¹/₂ ч. сутринята отрядътъ тръгна по пѣтя Гължовци — Златуша.

Капитанъ Поповъ

Между това началникътъ на Моравската дивизия остави въ Брѣзникъ 2 баталиона и една батарея, а съ 4 баталиона, 2 батареи и единъ ескадронъ и пр. тръгна въ 7 часа сутринята отъ Брѣзникъ къмъ лѣвия български флангъ на Сливница.

Въ 9 и ¹/₂ часа сутринята авангардътъ, настѣпвайки по пѣтя Криви Колникъ—Жежница, се опита да заеме последната височина и съседнитѣ ней върхове.

Напорътъ на авангарда бѣ спрѣнъ отъ дветѣ доброволски чети на капитанъ Кавалова

и на съседнитѣ роти. Обаче сърбитѣ се насочиха къмъ височинитѣ при Гургулята. Тука тѣ на първо време бѣха изпреварени отъ 1-а Софийска (9-а Опълченска) доброволска дружина.

Капитанъ Караджовъ

Подпоручикъ Малинковъ

Подпоручикъ Топаловъ

Както се каза, дружината на 6-и вечерта се оттегли. Наощува въ нивите на Братушково. 5-а чета, обаче, ношува напредъ при бойната линия.

Сутринта на 7-и ноемврий, когато Шумадийският батальон от Радулковци и авангардът на Моравската дивизия заплашваха лъвия български фланг, дружината получи заповедъ бързо да настъпи и заеме една височина южно от Вишай и северно от Гургулята. Дружината¹⁾ безъ 5-а чета (17-а рота) напустна окопите, които бѣ построила презъ нощта, пое пътя много бързо, на мѣста бѣгомъ, стигна гребена на билото и зае посочената ѝ височина. Четите бързо се разгънаха въ гъсти вериги по билото, залѣгнаха и откриха огънь. По билото въ лѣво отъ дружината се спсиха и откриха огънь три наши ескадрона и посрещнаха така сжщо сърбитѣ съ честъ огънь. Огънятъ на доброволците и конниците принуди Моравската дивизия да разгъне въ боенъ редъ не само авангарда, но и главнитѣ сили на Моравската дивизия и задържа дивизията докато пристигна отряда на капитанъ Попова и поведе атака.

Въ атаката взе участие и 1-а Софийска (9-а Опълченска), доброволческа дружина. Когато се подаде сигнала за атака дружинниятъ командиръ капитанъ Караджовъ пръвъ се спусна, възседналъ на конъ и поведе дружината. „Съ своя подвигъ и самоотверженъ примѣръ — пише доброволецътъ Ив. Поповъ — той повдигна още повече духа на безстрашнитѣ борци, които като лъвове полетѣха съ викъ „ура“ следъ него и сполучихме да превземемъ Гургулята и да овладѣемъ всички околни неприятелски позиции“²⁾.

Отъ доброволската дружина на капитанъ Караджова (9-а Опълченска) само лѣвофланговата 3-а чета се смѣси съ отряда на капитанъ Поповъ и влѣзе въ Гургулята. Останалитѣ чети се спрѣха на сръбскитѣ позиции северно отъ това село.

Вижда се, че сж взели участие въ удара на щикъ и другитѣ части отъ лъвия флангъ; между тѣхъ сж и дветѣ чети на капитанъ Кавалова, но за тѣхнитѣ действия нѣма никакви сведения.

¹⁾ Началникътъ на отряда, капитанъ Поповъ въ съчинението си „Трънско-Бръзничкиятъ отрядъ“ споменава въ своя отрядъ само 3-а чета отъ дружината, която на 8-и ноемврий настѣпи съ отряда. Обаче доброволецътъ Ив. Поповъ въ В. Ист. сборникъ, год. 3, кн. 5 и 6 пише, че е настѣпила и взела участие въ боя цѣлата дружина, разбира се безъ 5-а чета (17-а рота).

²⁾ Капитанъ Поповъ, като не могълъ да си обясни какъ е дошла 3-а чета въ отряда му, допустналъ, че му е била изпратена на помощъ, и въ бойния редъ я поставя въ поддръжка на своя дѣсенъ флангъ, когато тя е била въ първа линия на дѣсния флангъ на отряда. Участието на доброволците въ щиковия ударъ е удостоверено отъ Иванъ Поповъ и отъ началника на крайното лѣво крило капитанъ Диковъ. Отъ думитѣ на последния се вижда, че сж взели участие въ удара на щикъ и другитѣ части отъ крайния лѣвъ флангъ; между тѣхъ сж и дветѣ чети на капитанъ Кавалова.

Моравската дивизия отстъпи чакъ на гребена Криви Колникъ.

Въ тая атака отрядътъ на капитанъ Поповъ изгуби 43 убити, 71 ранени и 11 безъ вестъ.

Какви сж загубитѣ на доброволците не се знае.

Сърбитѣ оставиха на бойното поле убити 1 офицеръ и 81 войника, ранени 1 офицеръ и 45 войника и пленени 1 офицеръ и 88 войника. По-леко раненитѣ сж изтеглени назадъ.

Подпоручикъ Вълковъ

5-та чета (17-а рота отъ 9-а Опълченска дружина) сутринта на 7-и ноемврий бѣ назначена прикрытие на една батарея, която зае позиция на височината Градище, южно отъ Братушково. Четата прѣсна два взвода въ верига, а два взвода останаха въ поддръжка на 100 крачки въ лѣво отъ батареята. Сърбитѣ не предприеха нищо въ тая посока, и четата ношува въ това положение.

* * *

Както се каза, българитѣ отъ дѣсния участъкъ на 6-и следъ пладне атакуваха и превзеха Мека Цревъ. На превзетата височина българитѣ оставиха 10 роти и 4 орждия. Останалитѣ войски оттеглиха въ укрепленията.

Сърбитѣ бѣха струпали на Три Уши срещу Мека Цревъ и цѣлия нашъ дѣсенъ участъкъ 9 баталиона, по три въ първа, втора и третя линия и три батареи. Освенъ това два баталиона на Чепанъ и единъ при Драгоманъ.

Нощта бѣше заварила дветѣ страни твърде близо една до друга. Поради това щомъ съмна започна се престрелка между стражевитѣ вериги. Единъ залпъ отъ 7-а Бдинска рота по сръбскитѣ окопни работи на Три Уши срещу Мека Цревъ предизвика енергиченъ пехотенъ и артилерийски огънь. Стрелбата на сърбитѣ по Мека Цревъ се взе отъ българитѣ за подготовка на контраатаката съ целъ да си отнематъ загубената позиция. Поради това началникътъ на участъка ротмистъръ Бендеревъ засили защитниците на Мека Цревъ, и числото на ротите достигна до 17. Освенъ това Бендеревъ привлече почти всичкитѣ си резерви задъ тая височина.

И сърбитѣ взеха силния пехотенъ и артилерийски огънь отъ българска страна за подготовка на атака, а пъкъ засилването на българската бойна линия и привличането на резервите къмъ нея още повече ги утвърди въ това убеждение. Поради това началникътъ на Дунавската дивизия сгъсти частитѣ къмъ Три Уши и помоли началника на Дринската дивизия да вземе мѣрки за отбрана на шосето и полето южно отъ Три Уши.

И наистина българитѣ настѣпиха. На Мека Цревъ бѣха се събрали голѣма маса войски. Самата позиция Мека Цревъ е по-ниска отъ Три Уши и се поражава идеално отъ тѣхъ. Поради това българитѣ търпѣха голѣми загуби, и за да се избавятъ отъ това положение, трѣбваше да вървятъ или напредъ или назадъ. Българитѣ предпочетоха първото. Съ една удивителна храбростъ тѣ къмъ обѣдъ атакуваха и превзеха юго-източния връхъ на Три Уши, а следъ него и северо-източния връхъ. Въ сѣщото време началникътъ на участъка съ една дружина атакува и превзе височината Чепанъ. Дунавската дивизия, съвършено разстроена, едва се задържа при своя резервъ на западния връхъ на Три Уши.

Още едно малко усилие отъ българитѣ и Драгоманския проходъ би падналъ на тѣхни рѣце, а това щѣше да бѣде катастрофа за сръбската армия. Предъ видъ на това противъ българския дѣсенъ флангъ се насочи и сръбскиятъ центъръ — Дринската дивизия.

* * *

Частитѣ отъ Дринската дивизия бѣха разположени: 4-и полкъ съ 1 батарея между връхъ Забѣлъ и Софийското шосе; 6-и полкъ съ 3 батареи, пионерната и санитарната роти на в. Забѣлъ, а 5-и полкъ съ другитѣ батареи при с. Драготинци. Когато българитѣ атакуваха източнитѣ върхове на Три Уши, 4-и полкъ зае съ единъ баталионъ последното западно възвишение на Три Уши, а два баталиона съ две батареи се разгнаха южно отъ шосето и откриха огънь по частитѣ отъ българския дѣсенъ участъкъ.

Въ сѣщото време два баталиона отъ 6-и полкъ съ една батарея излѣзоха напредъ и се окопаха южно отъ 4-и полкъ и така сѣщо откриха огънь.

Това даде възможностъ на разстроената Дунавска дивизия да се задържи.

Между това частитѣ на дѣсния български участъкъ бѣха излѣзли много напредъ и се намираха по-близо до позицията на Дринската дивизия, отколкото до българския центъръ. Къмъ 2 ч. сл. пладне тѣ отново настѣпиха да атакуватъ западния връхъ Три Уши и още повече се отдалячиха. Тогава началникътъ на Дринската дивизия заповѣда на своя 4-и полкъ да подкрепи Дунавската дивизия и да

удари лѣвия флангъ на българитѣ отъ дѣсния участъкъ. Това заплашително обръщане на сръбския 4-и полкъ къмъ дѣсния български участъкъ съгледа началникътъ на българскиятъ центъръ капитанъ Петровъ. Той веднага поиска отъ щаба на корпуса да му наредатъ да настѣпи за да подкрепи дѣсния флангъ.

Но центърътъ бѣ най-яката частъ на позицията, загубата на която непременно би повлѣкла падането на позицията. Резерви, освенъ две Хасковски роти и Дупнишката опълченска дружина, нѣмаше. Ако частитѣ отъ центъра настѣпятъ и неприятелътъ атакува отъ друга посока, той можеше да заеме центъра и да спечели сражението. Поради това отъ щаба на корпуса не смѣха на своя глава да заповѣдатъ на центъра да настѣпи, та поискаха позволение отъ София. Военниятъ министъръ телеграфира на центъра да не настѣпва, но началникъ щаба телеграфира да настѣпи. Тогава центърътъ — 2 Дунавски и 2 Плѣвенски дружини — настѣпи право предъ себе си. Въ окопитѣ на центъра останаха две чети Царибродско опълчение и 1-а и 3-а чети отъ 2-а Софийска доброволска дружина.

При настѣплението на българитѣ, дѣснофланговитѣ три дружини — дветѣ Дунавски и 3-а Плѣвенска, бѣха по-напредъ. Когато стигнаха тѣпата височина предъ центъра, тѣ бѣха срещнати съ пехотенъ и артилерийски огънь. Противъ 3-а Плѣвенска дружина, която бѣ тъкмо срещу тѣпата височина, настѣпи баталионътъ на 6-и полкъ, който бѣ на Забѣлъ, докато другитѣ два баталиона отъ сѣщия полкъ и батарея я обстрелваха. Въ това време пристигаше 5-и сръбски полкъ отъ Драготинци. Началникътъ на Дринската дивизия насочи челния баталионъ въ флангъ на 3-а дружина, но баталионътъ бѣ атакуванъ отъ 4-а Плѣвенска дружина и бѣ отхвърленъ назадъ. Въ сѣщото време 6-и сръбски полкъ се опита да обхване дѣсния флангъ на 3-а дружина, но и той бѣ отбитъ отъ части отъ Дунавскитѣ дружини и отъ две роти отъ 3-а Хасковска дружина, пристигнали отъ резерва.

Между това докато центърътъ — 4 и $1\frac{1}{2}$ дружини и 2 батареи — се борѣше противъ Дринската дивизия — 9 баталиона и 7 батареи и едва издържаше огъня, нова опасностъ се появи отъ къмъ югъ.

Лѣвиятъ български участъкъ премина до 3 ч. сл. пл. спокойно. Поради това той подкрепи съ всичко, което можеше да отдѣли, центъра и дѣсния флангъ и особено крайния лѣвъ флангъ противъ Моравската дивизия. Той бѣ останалъ една тънка бойна линия, почти безъ поддръжки. Отъ това се възползува началникътъ на Шумадийската дивизия. Той остави срещу лѣвия български участъкъ 2 баталиона, 2 ескадрона, пионерната и санитарната роти и две

батарей, а съ останалите 3 баталиона и 2 батареи настъпиха от Бреложница и заплаши въ едно и също време и фланга на излъзлите напредъ части отъ центъра, и самия центъръ. Понеже освенъ Дупнишката опълченска дружина други части въ резерв нѣмаше, то началникъ щаба на корпуса отиде при доброволците на поручикъ Шиварова и най-напредъ изпрати 1-а чета, а после и другата срещу настъпващите Шумадиийски баталиони. Частъ отъ 4-а Плевненска дружина се бѣ обърнала съ фронтъ на юго-западъ срещу казаните баталиони. На лѣвия флангъ на тая частъ се разгънаха дветѣ чети въ една линия. Тука пристигна и се разгъна и 3-а Бдинска рота.

Въ сжщото време докато 1-а и 3-а чети съ съседните ни роти се разгънаха отъ северо-изтокъ противъ тритѣ сръбски баталиони, капитанъ Савовъ изпрати отъ юго-изтокъ 4 и $1\frac{1}{2}$ роти, които се разгънаха срещу дѣсниия имъ флангъ. Освенъ това всички началници отъ щаба на корпуса събираха отъ тила музиканти, нестроени ординарци и пр., въоръжаваха ги съ пушките на убитите и ранените и ги поставяха въ окопите на центъра.

Въ тоя моментъ на най-възвишени усилия яви се и една неочаквана помощъ. Една група отъ 40—50 млади италиански работници пристигна на бойната линия, грабна пушките, изоставени отъ убитите и ранените и зае мѣсто въ бойната линия противъ неприятеля, който съ последни усилия се опитваше да направи пробивъ.¹⁾

По тоя начинъ сръбските баталиони, обхванати отъ три страни съ огънь, бидоха спрѣни.

Докато ставаше това сръбскиятъ дѣсенъ флангъ (Дунавската дивизия) и центърътъ (Дринската дивизия) бѣха

¹⁾ Въ тоя време се строеше желѣзопътната линия Сарамбей — София — Цариградъ отъ инженери и работници италианци, които бѣха образували дружество за взаимна помощъ (Mutuo Soccorso). 70 души отъ тия работници пожелаха да помогнатъ на България, която бѣха обичали. За да отстранятъ всѣка пречка и за да покажатъ своето безкористие, тѣ се отказваха отъ всѣко обезщетение въ случай на смъртъ или из инвалидность, както за себе си, така и за семействата си. Снабдени съ 20 коли и съ изобилни санитаренъ материалъ, тѣ още на 3-и ноемврий отидоха отъ София въ Сливница. Тамъ тѣ вършеха своята благотелна санитарна служба. Както се каза младите отъ тѣхъ, съчувствайки на нашата кауза, не можаха да се въздържатъ и въ най-критическия моментъ се притекоха на помощъ. Нека споменемъ съ благодарностъ онези отъ тѣхъ, имената на които съдбата ни е съхранила: председателъ на дружеството Рикларо Тоскани, Франческо Рива, знаменосецъ, опълченецъ отъ „Шинка“, награденъ за храбростъ, съ Георговския кръстъ IV и III степени, Андреа Форамити, Елжени Романо, Пьетро Мелиа, Винченцо Мисано, Антонио Поламе, Луччи Нусси, Дженомо Пантомери, Антонио Маркони, Андреа Делла Скиади, Микеле Телази, Орсати Батиста, Карло Ганна, Паскале Станино, Анжелио Фаджинели, Конти Франческо, Морини Джузепе, Делла Петра Лунджи, Никола Примавера и др.

Медальтъ, съ който Н. В. Игнатовскиятъ Кръгъ е награждалъ участото на Игнатовското дружество въ София за участието му въ сраженията на Сливница и Пиротъ.

окончателно разбити и отхвърлени на Драгоманският височини, поради което на следващата сутринь крал Миланъ заповѣда общо отстъпление.

Така славно се свърши тридневното сражение на Сливница. Въ него, както и въ всичките важни действия около Сливница, взема участие 1-а (9-а Опълченска), 2-а и 3-а Софийски доброволчески дружини, харамитѣ на Бабаджана, Ропчето, Шумановъ и четитѣ на дѣдо Илю и на Храновъ. На тѣхъ бѣха възлагани важни тактически и стратегически задачи и навсѣкжде тѣ ги изпълниха съ успѣхъ, който далечъ не отговаряше на тѣхната малочисленостъ и въоръжение.

* * *

Като гениаленъ завършекъ на блѣскавата победа при Сливница на 7-и ноемврий бѣ малката, но още по-блѣскава победа на капитанъ Паница при Изатовци и Ръжана.

Сутриньта на 7-и ноемврий шпионитѣ съобщиха на капитанъ Паница, че на сърбитѣ при Изатовци дошла подкрепа две роти втори позивъ, изпратени отъ Пиротъ. Изпратениятъ разездъ бѣ срещнатъ съ изстрели при Каменица и потвърди известието. Тогава капитанъ Паница построи отряда, поздравилъ го и го прегледа, и въ 10 ч. сутриньта настѣпи отъ Комшица въ следния редъ:

Една чета опълченци и единъ взводъ войници подъ началството на юнкера Желѣзовъ — по шосето Комшица — Бребевница — Протопотинци, съ цель да заблуди противника.

Една чета доброволци подъ началството на четника Николаевъ — по пѣтя Бърля — Горни Криводолъ и Болиевъ долъ, да нападне неприятелската позиция на височината между Каменица и Изатовци¹⁾.

Самъ капитанъ Паница съ всички конници на лице (войници, жандарми и доброволци, между които и енергичния и храбрив доброволецъ харватинъ Крониславъ Херуцъ), тръгна презъ Вълковия право за Изатовци. Останалата частъ отъ отряда тръгна неизвестно въ какъвъ редъ по шосето за Изатовци.

Доброволческата чета на Николаева при Г. Криводолъ се натъкна на малки сръбски части, залегнали при Болиевъ долъ. Четата се разсипа въ верига и откри огънь. Следъ едновременно престрелка сърбитѣ отстъпиха на позицията при Изатовци, дето бѣха заели позиция около баталионъ сърби. Отрядътъ се разгъна въ боенъ редъ: на дѣсния флангъ дветѣ чети доброволци, на лѣвия — дветѣ запасни роти; а пъкъ опълченскитѣ чети въ поддръжка. Завърза се усилена борба, която трая до 2 ч. сл. обѣдъ. Лѣвофланговата запасна рота

успѣ да заеме селото Изатовци и да заплаши фланга и тила на сърбитѣ. Това ги принуди да отстъпятъ. 2-а доброволска чета първа се спусна да ги преследва въ падина задъ позицията. Обаче на другия склонъ на позицията сърбитѣ бѣха се окопали задъ дебели дървета, които бѣха изсѣчени. Отъ тамъ откриха залповъ огънь по четата, която се принуди да залегне и да открие огънь. Сърбитѣ се държаха, докато 1-а доброволска чета, която настѣпваше по въ дѣсно, обхвана фланга имъ и ги обстреля странично. Въ сѣщото време конницата на капитанъ Паница заплаши другия имъ флангъ отъ югъ. Сърбитѣ отстъпиха презъ Славиня отъ татъкъ границата.

Командирътъ на баталиона майоръ Милошевичъ изпрати два конника въ Пиротъ съ донесение, че е нападнатъ и потиснатъ отъ четири български баталиона и единъ ескадронъ.

Отрядътъ на капитанъ Паница остана при Изатовци. Само 1-а доброволска чета на четника Николаевъ и конниците отидоха въ Славиня. Отъ четата Паница изпрати на височинитѣ къмъ Росомачъ и на Видличъ планина по 30 души съ нѣколко конници. Бѣше разпратилъ отъ сѣщитѣ и по други мѣста, та при него въ Славиня бѣха останали всичко 56 доброволци и 17 конника.

Между това въ 7 и $\frac{1}{2}$ ч. вечерьта нѣкои Славинчани увѣриха капитанъ Паница, че сърбитѣ докарали въ Ръжана пушки и събирали третия призивъ (народното опълчение) да го въоръжатъ. Тѣй като Ръжана е само на 4 клм. отъ Славиня капитанъ Паница изпрати вторично шпиони да узнаятъ мѣстата, дето сж стоварени пушките, силата и разположението на неприятеля и духътъ имъ. Въ 9 и $\frac{1}{2}$ часа шпионитѣ се върнаха и дадоха всички потребни сведения. Тѣ бѣха отъ такъвъ характеръ, че трѣбваше да се действа веднага. Поради това капитанъ Паница реши безъ да чака подкрепление да действа съ бойцитѣ, които имаше въ Славиня. Следъ като изпрати заповѣдъ на поручикъ Зафировъ да му изпрати и другата чета доброволци, веднага разпреди 20 души отъ доброволцитѣ да останатъ въ Славиня като поддръжка, а съ другитѣ 17 конници и 36 доброволци атакува сърбитѣ, които бѣха заели позиция при границата. Конниците подъ командата на подофицера Христовъ излѣзоха срещу дѣсния флангъ и откриха най-напредъ огънь отъ конетѣ. 10 души доброволци пъкъ откриха огънь срещу лѣвия флангъ. Останалитѣ 26 доброволци отидоха при конниците, които се спешиха, и заедно съ тѣхъ откриха честъ огънь и настѣпиха съ голѣмъ шумъ. Борбата трая доста време, презъ което пристигнаха и 30-тѣ души отъ Росомачъ и се присъединиха къмъ нападателитѣ. „Както ординарцитѣ ми Дюстабановъ и Херуцъ, тѣй и всички вой-

¹⁾ Приложение № 6.

ници и доброволци безусловно бяха герои, особено четникът Лука Николаевъ и кавалерийският подофицеръ Христовъ — пише капитанъ Паница въ реляцията си. Най-после следъ 2 и 1/2 часа съ трѣскотия, виковете и натискъ, сърбитѣ избѣгаха въ най-голѣмо безредие къмъ Пиротъ. Самъ командирътъ на баталиона, майоръ Милошевичъ, едва се спаси. Той изпрати веднага кавалерийския офицеръ, който бѣ при него да съобщи на краля, че е нападнатъ отъ четири български дружини, единъ ескадронъ и нѣколко топа, че е разбитъ и че българитѣ настѣпватъ къмъ Пиротъ.

Капитанъ Паница съ шепата конници и доброволци влѣзе въ Ръжана, дето уловиха 30 плѣнника. Като излѣзоха на северо-западната страна на селото, намѣриха неприятелски бивакъ и по него разхвърлени котелки съ ядене, хлѣбъ, галети, раници и пр. Паница остави частъ отъ доброволцитѣ да охраняватъ западно отъ селото, а съ другата частъ реквизира кола, натовари на тѣхъ складиранитѣ въ Общинското управление пушки, сухари, оризъ и пр. за третия призивъ и ги закара въ Славия. Следъ това отрядътъ се оттегли още сѣщата вечеръ въ Славия.

* * *

Както се каза, кралъ Миланъ поради поражението на сърбитѣ при Ропотъ—Комщица и Туденъ, уплашенъ отъ това, че българитѣ презъ Калотинската тѣснина ще нападнатъ Царибродъ, на 6-и ноемврий по обѣдъ избѣга съ щаба си въ Пиротъ. При Сливница той бѣ оставилъ началникътъ на Оперативното отдѣление подполковникъ Атанацковичъ, а въ Царибродъ — офицера за поръчки капитанъ Нешичъ, като пратеници отъ Щаба на армията.

Капитанъ Нешичъ още на 5-и ноемврий бѣше предупредилъ краля за опасността отъ обходъ на лѣвия флангъ, и на краля се стори, като че ли думитѣ му се сбждватъ; за това на 7-и ноемврий той го повика въ Пиротъ и му каза: „повикахъ те като кралъ и главнокомандуващъ да те похваля, загдето така искрено ми служишъ и ми говоришъ откровенно, съ разбиране на положението и нашитѣ операции. Сега виждамъ колко сгрѣшихъ, че на 5-и и 6-и не нападнахъ решително. Тогава почти всички ми казаха, че има доста време, а сега, следъ два дни, казватъ ми, че вече е късно. Ще те задържа като воененъ секретаръ и ще те назнача ординарецъ“.

Нешичъ окуражи краля и го посѣветва да свика по-скоро останалитѣ въ страната запасни отъ 1-и и 2-и позивъ. — „Азъ съмъ взелъ нуждитѣ мѣрки, каза кралътъ, да се вдигне на военна нога колкото се може по-скоро всичката ни военна сила. Утре пристига 2-и полкъ 2-и призивъ“.

Въ тоя моментъ влѣзе началникътъ на Върховния щабъ и докладва телеграфическия разговоръ, който има съ началника на Оперативното отдѣление въ Драгоманъ. Последниятъ донасяше, че българитѣ подновили атаката, (касае се за западния върхъ на Три Уши) и Дунавската дивизия съобщава, че не ще може да удържи позицията, на която се е съсредоточила и че иска да отстъпи по дѣсния брѣгъ на Драгоманската рѣка (тамъ дето по-рано се бори 9-и полкъ съ доброволцитѣ на поручикъ Шиварова); че началникътъ на Дунавската дивизия, полковникъ Хорстигъ, се съмнява въ това, дали Дринската и Моравската дивизии ще могатъ да стигнатъ на опредѣленитѣ мѣста. По-нататкъ началникътъ на Оперативното отдѣление телеграфираше: „Хорстигъ сега дойде и съобщава, че неприятелътъ е заелъ и Чепанъ и че сме обходени и обиколени. Изпратена е заповѣдъ на Дринската дивизия да отстъпи на височината южно отъ Драгоманската тѣснина. За конната бригада не знаемъ нищо. По-край телеграфа минаватъ войски, и това мѣсто ще напуснемъ. По-добре елате въ Царибродъ, отдето ще издаваме по-лесно заповѣди“.

Началникъ щаба бѣше отговорилъ вече, че отива въ Царибродъ.

Кралътъ забеляза, че началникъ щаба е много угриженъ и го попита да не би да крие нѣщо отъ него. Последниятъ му отговори: „Какво по-лошо, Ваше Величество, бихъ могълъ да ви докладвамъ отъ това положение? ... Но, моля ви се, не се отчайвайте, на война всичко може да се обърне на добре. Мисля преди всичко да заповѣдамъ всички дивизии да отстъпятъ наредъ съ Дунавската, а после ще отида въ Царибродъ и отъ тамъ, като се запозная съ положението, ще наредя каквото трѣбва, като се съветвамъ предварително съ Ваше Величество“.

Следъ това началникъ щаба издаде заповѣдъ на дивизиитѣ да отстъпятъ наредъ съ Дунавската и като бѣше угриженъ, че Моравската дивизия е при с. Габеръ, възложи на нея да брани лѣвия брѣгъ на рѣка Лукавица.

Преди тръгването си за Царибродъ, обаче, той повика пиротския окръженъ управителъ, запасния майоръ Поповичъ и му каза: Майоръ Милошевичъ ми съобщи, че се намира въ голѣма опасност; отъ вчера нѣма никакво известие отъ него, нито можемъ да го намѣримъ. ... Предполагаме да е плененъ, защото узнахме, че 15 български дружини сж отишли по посока на Ръжана, но поради мъглата сме изгубили следитѣ на тая българска колона, така че не знаемъ нито намѣрението ѝ, нито до къде е стигнала. Опасността е голѣма“.

Началникъ щаба замина за Царибродъ, а кралътъ остана въ Пиротъ. Презъ нощта той изпрати да повикатъ начал-

ника на санитарната част д-ръ Владанъ Джорджевичъ, оплака му се, че нѣколко нощи не е мигналъ и че тая нощъ не смѣе да заспи, защото всѣки мигъ очаква депеши отъ най-голѣма важностъ. Той поиска нѣщо успокоително, но не морфиумъ, защото не иска да спи. Докторътъ му даде бромкалий.

— Страшно положение — каза кралътъ — Дунавската дивизия разстроена. Българитѣ могатъ лесно да пробиятъ и на Царибродъ и на Ръжана, кждето онзи малъкъ отрядъ отъ резервисти не е могълъ да даде достатъченъ отпоръ. Тѣ сж сега на *три нещи* часа отъ Пиротъ. Тука нѣма нищо друго освенъ една рота—моята дворцова стража. Всички наблѣгатъ да се махна. Кжде да се дена, да оставя ли войската въ такъвъ моментъ?

— Господарю, — каза му Вл. Джорджевичъ, — щомъ до тамъ е дошла работата, да идемъ при войската и нека съ нея загинемъ.

— Кжде? — отговори кралътъ — при разбититѣ и деморализирани части на Дунавската дивизия?

— При която и да е.

— Ама, докторе, знаете ли вие, че моятъ щабъ вече 24 часа не знае, кжде му сж тритѣ дивизии!¹⁾

И наистина началникъ щаба следъ като стигна въ Царибродъ донесе, че Дунавската дивизия съ 4-и и 10-и полкове е отстѣпила надъ Драгоманъ и Драгоилъ, а Дринската дивизия привечеръ е отсечена отъ Дунавската. Колкото се отнася до Шумадийската и Моравската дивизии, началникъ щаба още нищо не е могълъ да узнае.

Следъ това кралътъ взе още единъ прахъ бромкалий, успокои се и пожела да спи. Обаче малко следъ това пристигнаха двамата конници отъ Ръжана и донесоха рапорта отъ майоръ Милошевичъ, че е нападнатъ и „потиснатъ“ отъ голѣмата българска сила—4 баталиона и единъ ескадронъ—и че води борба при Ръжана, която е на 4 часа отъ Пиротъ. Това повлия твърде много на краля. Той веднага заповѣда телеграфически до началникъ щаба да разпорежи Дунавската дивизия, единичката, за която бѣ известно кжде е, съ усиленъ маршъ да отстѣпи и заеме съ главнитѣ си сили позиция на лѣвия брѣгъ на р. Нишава, югоизточно отъ Пиротъ при Суковския мостъ. Всичкиятъ обозъ да се прехвърли задъ Суковския мостъ. Конната бригада отъ с. Станянци да отстѣпи на с. Крупецъ и отъ тамъ въ Пиротъ. Отстѣпленieto на Дунавската дивизия, обаче, кралътъ постави въ зависимостъ отъ обстановката.

Въ това време началникъ щаба телеграфира отъ Царибродъ, че Дринската дивизия била на мѣстото, на което

¹⁾ Владанъ Джорджевичъ, Српско-бугерски рат, т. II.

вчера се била: с. Баалинъ и с. Ярловци. Но Кралътъ нѣмаше време да се успокои отъ това известие, защото тъкмо тогава пристигна офицерътъ, изпратенъ отъ майоръ Милошевичъ, който донесе, че българитѣ разбили отряда му въ Ръжана и напредватъ къмъ Пиротъ.

Вече никой не можеше да удържи краля въ Пиротъ. Той съобщи на началникъ щаба въ Царибродъ тая вестъ и му заповѣда да изпрати единъ полкъ и една батарея отъ Дринската дивизия въ Пиротъ, отдето да тръгнатъ за Ръжана, а въ 5 часа сутринята на 8-и телеграфира на сжщия, че отива да се срещне съ министъръ-председателя въ Нишъ, та той, началникъ щаба, да го замѣства и отъ негово име да издава заповѣди. „Моето мнение е, добави кралътъ, че ще трѣбва да наредите постепенно отстѣпление на три дивизии къмъ Нишъ, а една да запази отъ пробивъ къмъ Трънъ или отъ Своге“.

Призори кралътъ повика пиротския окръженъ управителъ, запасния майоръ Поповичъ и му каза; „Тодоре отъ тебе нѣма да крия; ние се намираме въ голѣма опасностъ, неприятелътъ ще проникне въ Пиротъ или отъ Ръжана, или отъ Царибродъ. Моето оставане тукъ е невъзможно. На тая линия нѣма вече нито една сигурна частъ, при която бихъ могълъ да остана, което бихъ най-много желалъ. Тоя частъ азъ напускамъ Пиротъ, а тебе назначавамъ комендантъ на Пиротската отбрана. Оставямъ подъ твоя команда ротата, която служи за дворцова стража. Пригответи всичко, що е потребно, за да се подпалятъ и унищожатъ магазинитѣ, ако неприятелътъ пробие отъ Царибродъ; ако ли дойде отъ Ръжана, тогава не, защото работата може да се поправи. По тоя въпросъ допитайте се до началникъ щаба въ Царибродъ“.

Майоръ Поповичъ, наистина, се разпорежи, и когато кралътъ съ частъ отъ върховната команда замина за Бѣла Паланка, пиротскиятъ глашатай удряше барабана и свикваше пиротскитѣ граждани, които могатъ да носятъ оржжие да се събератъ, за да отбраняватъ града противъ нѣкои български негодници, които се промъкнали презъ сръбската войска, за да нападнатъ Пиротъ.

Между това майоръ Поповичъ постави ротата — дворцовата стража — на позиция на Ръжанския пѣтъ. Въ сжщото време събранитѣ 300 граждани, раздѣлени на две чети, се въоръжиха. Стигна и една батарея отъ Дунавската дивизия. Но тъй като неприятелътъ не се показваше, то майоръ Поповичъ изпрати ротата съ два топа по пѣтя за Ръжана; следъ тѣхъ изпрати и два планински топа, които стѣмни въ Пиротъ съ прислуга отъ граждани. Всички тия частички стигнаха въ Ръжана и влѣзоха въ отряда на майоръ Милошевичъ. Последниятъ донесе, че е събралъ 220

отъ пръснатитъ си войници и заелъ пакъ Ръжана и че българитъ опустошили и отнесли всички пушки и муниции приготвени за 3 и призивъ.

Въ Пиротъ майоръ Поповичъ извади пиротскитъ „опълченци“ заедно съ останалитъ топове отъ батареята на върха Провалия. Тамъ изпрати и 2-и баталионъ отъ 2-и полкъ 2-и позивъ, който току що бѣ стигналъ. Най-после докато изтегляха батареята на върха Провалия, пристигна и конната бригада, разположи се на бивакъ и изпрати разезди къмъ с. Ръжана, Петерлашъ и Царибродъ.

Такава честъ направиха кралътъ, началникъ щаба и пиротскитъ окръженъ управителъ на капитанъ Паница и на неговитъ 17 конника и 56 доброволци.

Между това началникъ щаба на армията, както се каза, бѣ отишълъ въ Царибродъ. Тамъ пристигна отъ Драгоманъ и началникътъ на Оперативното отдѣление, който го ориентира въ положението. Началникъ щаба се убеди, че има слаба надежда да се задържи на българска земя. Въ 3 часа презъ нощта той получи отъ краля известието, че българитъ настъпватъ отъ Ръжана за Пиротъ и заповѣдъ да изпрати въ Пиротъ поне единъ полкъ пехота. Тогава той реши общо отстъпление на границата и даде заповѣдъ за това.

* * *

Изглежда, че сърбитъ сж се опитали и по дипломатически пътъ да се отърватъ отъ доброволцитъ, които имъ зададохъ такъвъ страхъ и които първи навлѣзоха въ Сърбия, както на южния, така и на северния воененъ театъръ. Когато на Сливница гърмѣха топоветъ, дипломатическитъ агенти на великитъ сили въ София бѣха се събрали въ Юнионъ клубъ и по предложението на представителитъ на приятелскитъ на Сърбия сили искали да се направятъ постъпки предъ княза да отстрани милиционеритъ и доброволцитъ отъ войската. По тоя поводъ българското правителство е подало следващата нота до поменатитъ агенти.

„Княжеското правителство се уведоми косвено, че господата представителитъ на великитъ сили въ София се събрали вчера съ целъ да отправятъ колективна нота до княжеското правителство. Като не получи тая нота, княжеското министерство на Външнитъ дѣла събра сведения, отъ които излиза, че господата дипломатическитъ агенти на великитъ сили, побудени отъ човѣколюбиви чувства, пожелали да направятъ постъпки предъ княжеското правителство, за да спре въ дадения случай българскитъ милиционери и доброволци отъ да защищаватъ София, за да се не даде по тоя поводъ на сърбитъ да употребятъ крайни мѣрки въ столицата. Княжеското министерство на Външнитъ дѣла счита за

длъжностъ да уведоми господата дипломатическитъ агенти на великитъ сили, че сръбската войска така сжщо има въ редоветъ си доброволци и милиционери и ги моли въ следствие на това да благоволятъ да проверятъ тоя фактъ, като изпитатъ още днесъ сръбскитъ пленници, преди да се отправятъ за мѣстата, кждето сж интернирани.¹⁾

* * *

Отъ българска страна щаботъ на Западния корпусъ прекара на 7-и ноември много угрижено. Споредъ него боятъ бѣше и преждевремененъ и рискуванъ. Той очакваше да пристигнатъ въ 2—3 дни 15—20 дружини отъ Южна България и победата щеше да бжде и по-сигурна и по-реши телна. Но при първитъ успѣхи на лѣвия и дѣсниятъ флангове манията да вървятъ напредъ обхвана всички. Всѣки може да си представи положението на щаба на корпуса къмъ 4 ч. сл. пл. при последния напоръ на сърбитъ, когато всичкитъ резерви се състоеше отъ една музикантска команда и други нестроеви, въоръжени отъ коменданта на Сливница.

Бѣше ясенъ тихъ день. Въ София гърмежитъ на топоветъ отъ Сливница се чуваха, като че боятъ се водѣше на 2—3 километра предъ столицата и се сливаха въ непрекъснатъ тънжежъ. Голѣмъ страхъ владѣеше. Хазната и държавната архива се изнасяха за Орхание. Пристигна и князътъ. Това усили още повече страхътъ. Князътъ се срещна съ току що пристигналия отъ Южна България командиръ на Източния корпусъ подполковникъ Николаевъ, двамата взеха решение за по-нататъшнитъ действия. Князътъ следъ това, като се убеди, че отъ кжде Брѣзникъ нѣма опасностъ, заминува пакъ за Сливница. Получиха се и първитъ благоприятни известия отъ бойното поле и населението се успокои.

* * *

Следъ победата на Сливница войскитъ отъ Западния корпусъ трѣбваше да се устроятъ и да дочакатъ подкрепленията, които идѣха отъ Южна България. Освенъ това частитъ, които бѣха пристигнали отъ Южна България, въ бързитъ походи бѣха изоставили обозитъ, а нѣкои и раницитъ и трѣбваше да ги дочакатъ. Трѣбваше да се снабдятъ и съ муниции. Поради това всички части по заповѣдъ се прибраха въ укрепената Сливнишка позиция. Изключение направи само отрядътъ на капитанъ Поповъ. Тоя отрядъ следъ разбиването на Моравската дивизия ношува въ и около

¹⁾ Зелената книга, 1896 г. стр. 23.

Гургулята и настъпи по следите на отстъпващата Моравска дивизия. Авангардът и главните сили настъпиха по пътя Арзанъ и Госъ за Бръзникъ; въ лѣво отъ него настъпи лѣво странично прикритие, а въ дѣсно — дѣсно странично прикритие по пътя Кошарица — Арзанъ — Романица — гр. Бръзникъ.

Къмъ отряда на Попова се бѣха присъединили и нѣкои части, съ които отрядътъ бѣ подкрепенъ миналия день. Между тия части бѣ и 3-а чета отъ 1-а Софийска (9-а Опълченска) доброволческа дружина. Обаче докато всички други части личатъ въ заповѣдта за настъплението, казаната чета съвсемъ не се споменава. Не само това, но тя се движи съвсемъ самостоятелно въ дѣсно и отъ дѣсното странично прикритие. Тя преследваше отстъпващия сърби съвсемъ отъ близу, но безъ да открива огънь. И вечерта, докато всички части отъ отряда се събраха да нощуватъ въ Бръзникъ, 3-а чета отмина Бръзникъ и се спрѣ да нощува въ с. Гърло на 7—8 километра отъ своите въ Бръзникъ и 7—800 крачки отъ сръбските постове. Разбира се доброволците се радваха на смѣлостта на своя командиръ и не подозираха, че ги заплашва едно наистина сръбско коварство. Тѣхниятъ командиръ поручикъ Бацета бѣше руски офицеръ, но сърбинъ по народност. Неговата смѣлостъ и енергия съвсемъ не бѣха отъ благородно побуждение.

„Поручикъ Бацета¹⁾ — пише въ споменитѣ си доброволеца Ив. Поповъ — заповѣда да свалимъ раниците и да съставимъ пушките. Той нареди да запалимъ огньовете и да донесатъ за четата ракия. Подиръ малко нѣколко селяни донесоха буре съ ракия, отъ което почнаха да пълнятъ матерките, които самъ Бацета поднасяше на момчетата и ги насилваше да пиятъ. Мнозина отъ нашите другари го прекалиха; езикътъ имъ почна да се преплита, нѣкои отъ тѣхъ почнаха да проявяватъ лудории: да крѣскаятъ, да пѣятъ и да играятъ — нѣщо недопустимо и ненормално при положението, въ което се намирахме. А презъ това време поручикъ Бацета обикаляше по баирите и отъ време на време, съ една бѣла носна кърпичка правѣше знаци на неприятелските части. Това бѣ забелязано не само отъ менъ, но и отъ мнозина наши другари, между които: Ив. Блѣсковъ, Ат. Дойчевъ, А. Аврамовъ, Александъръ Сахаровъ и още нѣколко души, имената на които не си спомнямъ. Поведението на ротния ни се видѣ доста подозрително, затова решихме да вземемъ тайно нѣкои предохранителни мѣрки. Следъ кратко съвещание между поменатите другари Ал. Сахаровъ бѣ натоваренъ да помоли ротния да се оттегли ротата отъ

¹⁾ Поручикъ Бацета по командването на 3-а чета отъ подпоручикъ П. Цвѣтковъ при тръгването отъ Пловдивъ.

селото и да се настани на нѣкое по-закрито и по-безопасно мѣсто. Когато Сахаровъ — наблюдаванъ въ тъмнината отъ насъ — говорѣше на пор. Бацета, последниятъ го изруга на руски по най-циниченъ начинъ, като го заплашваше съ строго наказание и дори и съ застрелване за тази негова дързостъ. Положението стана много критическо и не се знаеше какъвъ печаленъ край щеше да вземе работата, ако бѣхме останали още на това мѣсто. Презъ нощта, обаче, се получи заповѣдъ ротата да се оттегли незабавно назадъ къмъ Бръзникъ. Тази заповѣдъ Бацета нѣкакъ намръщено и съ явно недоволство я посрещна. Заповѣдта бѣ предадена отъ единъ артилерийски подпоручикъ. Оттеглянето на ротата стана по следния начинъ: тритѣ взвода съ поручикъ Бацета се измъкнаха по течението на рѣката изъ дефилето, а първиятъ взводъ подъ началството на старшия подофицеръ Ал. Сахаровъ, който следъ раняването на фелдфебела ни Ив. Тачевъ на 7-и ноемврий при Гургулята бѣ замѣстенъ отъ него, служеше за прикритие на другите взводове отъ ротата. Следъ дълги уморителни лутания въ мрачината сутринта на 7-и ноемврий нашиятъ взводъ пристигна въ Бръзникъ, и се присъедини къмъ останалите части отъ ротата. Още сѣщия день, безъ да ни се даде почивка, по заповѣдъ на Бацета, ротата въ пълния си съставъ се отправи къмъ Гургулята, дето нашата дружина и други войсковы части се намираха на бивакъ на около единъ километъръ северозападно отъ селото²⁾.

* * *

Въ Радомиръ, както се каза, на 7-и ноемврий пристигнаха отъ Кюстендилъ Дѣдо Ильо и Д. п. Георгиевъ съ 300 души доброволци. Къмъ тѣхъ се присъедини Дѣдо Илювата чета, която взе участие въ боя при Бръзникъ. Така че четата достигна 400 души; отъ тѣхъ стотина души бѣха конници: 30 командувани отъ Храновъ и останалите отъ Хаджиевъ. Тая чета, разрастнала се въ дружина, влѣзе въ състава на новосформирания Изворски отрядъ и взе участие въ боевете, които се водиха на 15-и и 16-и ноемврий при Изворъ. За съжаление нѣмаме никакви сведения за действията ѝ.

²⁾ Тоя пътъ на поручикъ Бацета не е наложено наказание, само четата му е отнета; но една година по-късно за предателство въ полза на Сърбия бѣ осъденъ на 12 години затворъ.

Настѣпление на българитѣ южно отъ Балкана.

Настѣплението на капитанъ Паница и на авангарда на Западния корпусъ

Действията на Паница. Отстѣпление на сърбитѣ отъ Сливница и връщането имъ. Боятъ при Драгоманъ на 10-и и при Царибродъ на 11-и и 12-и ноемврий. Сръбското искане примирие. Вторично разбиване на сърбитѣ при Ръжана.

На северния стратегиченъ флангъ предприемчивиятъ капитанъ Паница не остана миренъ. Въ два часа презъ нощта срещу 8-и ноемврий следъ набѣга въ Ръжана той прибра доброволцитѣ съ трофеитѣ въ Славиня. Сутринта на 8-и, следъ като разгледа позицитѣ, той остави въ Славиня дветѣ чети доброволци подъ началството на четника Николаевъ съ заповѣдь да не настѣпва, а да брани позицитѣ при Славиня и Изатовци, като му даде и инструкции за това. Съ останалитѣ части той се върна въ Смолча.

Между това още на 8-и септемврий отъ Сливница заповѣдаха на ротмистъръ Бендеревъ съ отрядъ отъ една дружина, единъ ескадронъ и една батарея да разузнае за силата и разположението на сърбитѣ и да поддържа връзка съ капитанъ Паница.

Още на 8-и вечерта Бендеревъ изпрати конници до Паница съ предложение да действуватъ заедно противъ фланга на сръбската армия, а за потѣсна връзка между двата отряда капитанъ Бендеревъ помоли капитанъ Паница да изпрати въ Бребевница промеждутъченъ отрядъ. На 9-и сутринта отрядътъ на Бендеревъ тръгна отъ Малово и вечерта стигна въ с. с. Врѣбница и Букоровци.

Навѣрно въ Смолча на 8-и вечерта капитанъ Паница е получилъ заповѣдь да действа така, както е казано въ предложението на Бендеревъ. Пореди това той остави 2-а запасна рота на поручикъ Зафировъ и 80 македонски доброволци, които току що бѣха пристигнали отъ турската граница, като резервъ на доброволцитѣ при Славиня, а самъ той съ 5-а запасна рота и три чети опълчение замина да изпълни заповѣдта на началникъ щаба на армията, да направи набѣгъ презъ Туденъ къмъ Царибродъ въ тилъ на

неприятеля, да нападне и унищожи обозитѣ му, та по тоя начинъ да отвлече вниманието му отъ Сливница.

По срѣдъ нощъ той тръгна отъ Смолча съ 5-а запасна рота и третѣ чети опълчение, но близо до Ропотъ единъ конникъ го срещна и му предаде телеграма отъ военния министъръ, съ която му съобщаваше, че сръбски войски се движатъ отъ Неготинъ и Зайчаръ къмъ Пиротъ и Царибродъ и го съветваше да настѣпва по първата посока Ръжана—Пиротъ. Той, като остави единъ взводъ войници съ заповѣдь да действуватъ къмъ Протопопинци, се върна съ останалитѣ въ Смолча.

Рано сутринта на 9-и ноемврий съ всички части, които се намираха въ Смолча, отиде въ Изатовци. Тамъ остави частитѣ да подтегнатъ позицията, а самъ замина за Славиня. Къмъ 4 часа следъ пладне на северъ къмъ Росомачъ се показаха нѣколко сръбски войника, водени отъ селяни. Завърза се престрелка съ единъ постъ отъ доброволската чета. Следъ като изгубиха двама войника и единъ конъ сърбитѣ отстѣлиха. Като се притече къмъ мѣстото на престрелката, капитанъ Паница видѣ, че се движи цѣлъ сръбски баталионъ къмъ близкия манастиръ св. Богородица ¹⁾ въ обхватъ на дѣсния му флангъ. Тогава той изпрати шпиони къмъ Ръжана, Росомачъ и манастира и разузнавачи по Видличъ планина, остави въ Славиня една чета доброволци и се върна въ Изатовци. Още същата вечеръ шпионитѣ му съобщиха, че на сърбитѣ идѣли на помощъ два баталиона „стояча войска“, отъ които единия заминалъ за манастира отдето изпратилъ отдѣления къмъ Росомачъ, Яловица и др. крайгранични села²⁾.

Въ 3 часа сутринта на 10-и ноемврий, той изпрати подъ общата команда на четника Николаева четата доброволци на Петкова и харамитѣ на Вълко Войвода презъ Сѣнокосъ къмъ с. Росомачъ и манастира съ заповѣдь 10 души да вардятъ височинитѣ надъ Росомачъ, а другитѣ, „като се раздѣлятъ на 2 части“ да нападнатъ „не силно“ на неприятелското разположение³⁾.

Докато правѣше тия разпореждания той трети пътъ получи писмо отъ ротмистъръ Бендеревъ да му осигури дѣсния флангъ. Поради това капитанъ Паница въ 5 ч. сутринта на 10-и изпрати къмъ Бребевница 2-а запасна рота.

За да подкрепи Николаева, щомъ съмна, капитанъ Паница пусна рѣдка верига и настѣпи по фронта. Следъ като влѣзе въ сферата на огъня веригата залегна и откри огънь.

¹⁾ Паница погрѣшно го нарича св. Архангелъ.

²⁾ Подкреплението, както се каза, бѣ изпратено отъ Пиротъ и се състои отъ 1 баталионъ 2-и призивъ, една рота 1-и призивъ и две орджия.

³⁾ Мѣстността се вижда на приложение № 6.

Следъ тричасова стрелба сѣрбитѣ прекратиха огъня. Прекратиха го и българитѣ. Тогава капитанъ Паница остави въ Славиня за началникъ на авангарда поручикъ Зафировъ, а той се върна въ Изатовци.

Скоро следъ това сѣрбитѣ отстъпиха къмъ Ръжана, и четника Николаевъ следъ малка престрелка зае Росомачъ. и донесе, че сѣрбитѣ се сѣсрѣдоточватъ при манастира. Капитанъ Паница му изпрати помощъ четата на Райчева съ заповѣдь, щомъ чуятъ бой кжде Славиня или Ръжана да нападнатъ силно на сѣрбитѣ при манастира. Вмѣсто Зафирова, който се бѣ прибралъ въ Изатовци, той изпрати въ Славиня учителя Дюстабановъ да следи за движението на сѣрбитѣ.

Не се бѣ минало нито четвъртъ часъ и се зачу силна престрелка отъ къмъ Славиня. Скоро следъ това пристигна и Дюстабановъ и съобщи, че сѣрбитѣ съ превъзходни сили нападнатъ силно на лѣвия флангъ, южно отъ Славиня. Капитанъ Паница подаде тревога и събра частитѣ си на позицията при Изатовци. Следъ това изпрати поручикъ Зафировъ съ 5-а рота да подкрепи лѣвия флангъ, а съ останалитѣ части зае Изатовската позиция.

Щомъ поручикъ Зафировъ се показа съ ротата си задъ лѣвия флангъ на веригата, сѣрбитѣ откриха артилерийски огънь. „Войниците ми, (така нарича Паница доброволцитѣ) трепнаха отъ писъка на гранатитѣ—пише самиятъ той—положението бѣ критическо, обаче лѣвиятъ ми флангъ, дето бѣ ротата, командувана отъ поручикъ Зафировъ, юнашки се борѣше“. За да подкрепи центъра и дѣсния флангъ, Паница прѣсна въ верига всичкия си резервъ, и самъ той пое управлението на дѣсния флангъ. Положението все пакъ си оставаше критическо. За да се заблудатъ сѣрбитѣ относително слабостта на силитѣ въ отряда, следъ като получи одобрение отъ Паница, Дюстабановъ извади всички селяни и селянки отъ Изатовци и Каменица, построи ги въ резервъ редъ и така следваха задъ веригата. „За честь на Изатовчани и Каменчани — пише Паница въ реляцията си — ще кажа, че тѣ съ готовность приеха това предложение, като извадиха въ най-скоро време даже и децата си, за да помогнатъ на дѣлото и не се уплашиха отъ куршумитѣ, а спокойно следваха следъ веригата и съ възхищение всичкото време викаха „ура“ по диктовката на Дюстабанова“.

Между това по заповѣдь на поручикъ Зафирова 10 отборъ стрелци отъ 5-а рота се покатериха по скалистия склонъ на Видличъ, залѣгнаха задъ канаритѣ и отъ тамъ обстрелваха изключително артилерийската прислуга. Капитанъ Паница пъкъ прати заповѣдь на харамийския войвода Вълко да остави другитѣ доброволци около Росомачъ, срещу манастира, а той съ своитѣ харамии, около 20 души,

да нападне отъ височинитѣ дѣсния флангъ на настѣпващитѣ сѣрби.

Сѣрбитѣ настѣпваха упорно въ гъсти вериги, но щомъ се появи Вълко на дѣсния имъ флангъ видимо трепнаха и спрѣха напредването. Капитанъ Паница ловко се възползува отъ тоя моментъ на колебание. Той заповѣда на всички енергично да настѣпватъ. Тѣй като опълчението се боеше да напредва, той прѣсна конницитѣ задъ опълченскитѣ вериги, и тѣ съ голи саби ги караха да вървятъ напредъ. Лѣвиятъ флангъ, засиленъ съ 5-а рота, следъ като отби нѣколко атаки, спустна се почти бѣгомъ да преследва отстъпващия неприятель. Дветѣ сръбски орждия млѣкнаха и така сжщо съ бѣгъ се спасиха.

Паница преследва сѣрбитѣ до височинитѣ на Ръжана, дето зае позиция. Но въ това време отъ западъ на Ръсовскитѣ височини се показаха нови сръбски войски. Това бѣха току що пристигналитѣ останали два баталиона отъ 2-и полкъ 2-и призивъ, водени отъ командира на полка майоръ Ивановичъ.

Тѣй като момчетата не бѣха яли цѣлъ день, патронитѣ бѣха останали много малко, окопи нѣмаше, па нѣмаше и съ какво да се направятъ, и най-после предъ видъ малочисленността на отряда капитанъ Паница напустна тия височини и се върна въ Славиня. „Тука — пише капитанъ Паница — ми се представи картина още по-убийствена за положението на отряда ми. Макаръ да бѣхъ телеграфиралъ нѣколко пѣти за лѣкаръ, фелдшери и лѣкарства, отрядътъ ми оставаше съ единъ фелдшеръ, у когото, следъ като свърши и моя тифтикъ, не оставаха и медицински сръдства. Раненитѣ вече бѣха въ ужасно положение безъ медицинска помощъ“.

Следъ това капитанъ Паница евакуира отъ Славиня раненитѣ и населението заедно съ хранитѣ и ги изпрати въ Каменица и Изатовци: остави въ Славиня само една чета доброволци, а съ останалитѣ части зае позицията при Изатовци като най-удобна и най-добре изработена.

За тоя бой началникътъ на Ръжанския отрядъ майоръ Милошевичъ донесе: „Тая сутринъ въ 9 и 1/2 ч. българитѣ настѣпиха, но следъ дълга и упорита борба сж отбити, та отрядътъ ми пакъ остана въ Ръжана; при свършека на боя пристигна майоръ Ивановичъ съ два баталиона“.

* * *

Както се каза, въ следствие заплашването на капитанъ Паница, сръбскитѣ началникъ щаба презъ нощта срещу 8-и ноемврий разпореди цѣлата армия да отстъпи на границата. И наистина на 8-и ноемврий всички дивизии отстъ-

пиха към границата, освен Дунавската, която остана да прикрива Драгоманската тѣснина докато другите отстъпят.

Обаче скоро друг вѣтър завѣя. Кралѣтъ, пътувайки за Нишъ, стигна въ Бѣла Паланка. Тамъ получи окуражителни новини, че отъ Рѣжана българите не само не настѣпватъ, но даже се върнали отатѣкъ границата. Получиха се донесения и отъ дивизиите за мѣстонахождението имъ и за това, че българите така сжщо не настѣпватъ отъ Сливница и се прибрали въ укрепленията си. Докато той четѣше тия донесения, въ телеграфната станция въ Бѣла Паланка пристигна министъръ-председателѣтъ Гарашининъ. Той, бидейки запасенъ майоръ, бързо се увѣри, че само страхътъ на кралевия вуйчо Генералъ Катърджи, физическата умора и нервността на краля сж причини за неговото бѣгство дори въ Бѣла Паланка при появяването на Паница въ Рѣжана.

Гарашининъ успѣ да докаже на краля, че положението далечъ не е така лошо, както му е представено; че напротивъ, състоянието на работите е релативно добро; че една изгубена битка не е достатъченъ поводъ да се напуска „читава“ (сигурна) война, предприета за най-висшите интереси на сръбството и най-после, че мѣстото на единъ върховенъ комендантъ не е въ Бѣла Паланка, а при войската¹⁾.

Най-после кралѣтъ повика въ цариградската телеграфна станция началника на Върховния щабъ, който се яви около 4 и 1/2 ч. сл. пл. Заведе се дълъгъ разговоръ по телеграфа между двамата. Кралѣтъ, като се научи, че всичките дивизии сж въ отстъпление, заповѣда на началникъ щабъ веднага да изпрати ординарци, които да съобщатъ неговата заповѣдъ по никой начинъ да не отстъпватъ.

Тая заповѣдъ бѣ дадена отъ краля на 8-и вечерята и началникъ щабъ едва въ 9 ч. сжщата вечеръ заповѣда на дивизиите да се върнатъ назадъ на мѣстата си.

Между това Дринската, Шумадийската и Моравската дивизии отъ бойното поле съ усиленъ походъ късно презъ нощта срещу 9-и ноемврий бѣха стигнали първите две на границата, а третата презъ Брѣзникъ на Врабча, когато получили заповѣдъ да се върнатъ на позициите срещу Сливница. На 9-и дивизиите пътуваха обратно и капнали отъ умора стигнаха на 9-и вечерята Дринската и Шумадийската дивизии при Дунавската дивизия на височините при Драгоманъ и Владиславци, а Моравската дивизия се спрѣ при Филиповци предъ отряда на капитанъ Поповъ, който бѣ въ Брѣзникъ.

¹⁾ Вл. Джорджевичъ, Срб. б. рат. стр. 1255.

* * *

Докато сърбите бѣха заети съ тия безполезни маневри, българите на Сливница на 9-и и 10-и ноемврий се устрѣйваха и чакаха подкрепленията. На 8-и и 9-и ноемврий пристигнаха отъ Южна България 6-и и 8-и полкове, 1-и артилерийски полкъ, нѣколко южно-български дружини и пр. Всичко се събраха въ Западния корпусъ около 40,000 души. Частите на корпуса се устроиха и подтегнаха. За командиръ на корпуса бѣ назначенъ подполковникъ Николаевъ, който до тогава командуваше Източния корпусъ.

Въ сжщото време, на 9-и и 10-и, българите предприеха разузнаване на двата фланга: отъ Брѣзникъ къмъ Филиповци и отъ Сливница къмъ Беренде. Отъ тѣзи разузнавания българите се убедиха, че отъ къмъ фланговете не ги застрашава никаква опасностъ. Обаче сведенията за сърбите предъ фронта поради тѣхните отстъпления и настѣпления бѣха много неясни, та преди да настѣпятъ съ всички сили князъ Александъръ реши да произведе усилено разузнаване въ голѣмъ размѣръ.

За тая цель бѣ съставенъ авангардъ отъ 5-и и 6-и полкове, една батарея и единъ ескадронъ. На авангарда се възложи да направи усилено разузнаване съ цель да заеме Драгоманската тѣснина, ако тя е оставена отъ сърбите или заета съ незначителни сили и да прати преденъ отрядъ къмъ Цариградъ.

Началникътъ на авангарда като предполагаше, че при Драгоманъ сърбите сж оставили само ариергардъ, построи боенъ редъ и атакува. Разигра се бой, на който присѣствуваха, както князъ Александъръ, така и кралъ Миланъ съ министъръ председателя Гарашининъ. Българите съ развѣти знамена и подъ звуковете на „Шуми Марица“, предъ очите на краля атакуваха на щикъ и взеха позициите на Шумадийската и Дринската дивизии. Кралѣтъ и министъръ председателятъ му се върнаха съкрушени и заповѣдаха на войската да отстъпи и да се спре на границата при Цариградъ.

Следъ поражението при Драгоманъ, на което бѣ очевидно, кралъ Миланъ се завърна въ Цариградъ. Тамъ той събра съветъ, въ който възложи командването на Нишавската армия на началника на Моравската дивизия полковникъ Топаловичъ, а военниятъ съветъ одобри отстъплението на границата. Всички началници безъ изключение съветваха да се склочи миръ. Следъ това кралѣтъ се върна въ Пиротъ, отдето телеграфира на кралицата да направи постѣпки предъ австроунгарския пълномощенъ министъръ, та да се застѣпятъ великите сили за прекратяване на войната.

На 11-и ноемврий армията — Дунавската, Дринската, Моравската и Шумадийската дивизии — се спрѣ и зае по-

зиция на самата граница по височините северозападно от Царибродъ. Сжция денъ авангардътъ на Западния корпусъ, засиленъ съ пехота, артилерия и конница, атакува позицията на Дунавската дивизия и я превзе.

На 12-и ноемврий авангардътъ атакува позицията на Шумадийската дивизия, която бѣ задъ тая на Дунавската дивизия и превзе и нея. По тоя начинъ българите осигуриха изхода отъ Драгоманския прѣходъ и дадоха възможностъ на главните сили на Западния корпусъ да настѣпятъ.

Презъ всичкото това време 1-а (9-а Опълченска) и 2-а Софийски доброволчески дружини, следъ като събраха четите, си почиваха и се устройваха въ главните сили на Западния корпусъ: първата бѣ на бивакъ при с. Гургулята, а втората — задъ центъра на Сливнишката позиция.

* * *

Въ 1 ч. презъ нощта на 10-и срещу 11-и пристигнаха въ Изатовци, идещи отъ Южна България, македонските войводи Кременлията, Иванчо Пороилията, Богданчалията, Тодоръ Тетимовъ и др., съ около 250—300 харамии. Навѣрно тѣ бѣха тръгнали заедно съ капитанъ Паница отъ Пловдивъ и понеже бѣха вървѣли пеша, едва сега пристигнаха.

Окураженъ отъ пристигналата помощ капитанъ Паница намисли да навлѣзе въ Сърбия, но преди това трѣбваше да устрои правилното снабдяване съ храна и патрони. Поради това той, следъ като разпореши 2 чети македонци на разсѣмване да подкрепятъ четите въ Славия, заповѣда на поручикъ Зафировъ да му съобщи щомъ като неприятелътъ започне да настѣпва, и да брани позицията при Изатовци до последна крайностъ. Самъ Паница замина за Смолча и Комшица да уреди снабдяването и да донесе въ Щаба на армията за положението на отряда и на неприятеля, срещу който действува, а така сжщо и да подбутне телеграфистите по-скоро да свършатъ телеграфната линия съ София.

Сутринтъ — 11-и ноемврий — на разсѣмване сѣрбитѣ нападнаха Славия, но бидоха отбити.

Паница получи донесение за това въ 11 ч. пр. пл. въ Комшица. Той ускори дейността си и въ 4 и 1/2 ч. сл. пл. тръгна за Изатовци. Още по пѣтя той чу силни гърмежи къмъ границата. Срещна го конникъ съ донесение, че неприятелътъ следъ една ненадейна и силна атака заелъ височините надъ Славия. По-нататкъ срещна да отстъпва и частъ отъ обоза. Въ Изатовци не намѣри никого; всички, въ това число и поручикъ Зафировъ, бѣха на позицията. Селяните бѣха уплашенъ. Той повика поручикъ Зафирова и отъ него узна, че сѣрбитѣ заели околните височини, дори и тия при съседното село Брайковци.

При това положение капитанъ Паница реши да прибѣгне до нощна атака. Той заповѣда на войводите Бабаджана, Юрука, Кременлията и Ропчето да се промѣкнатъ скрито на височините южно отъ Брайковци и точно въ 12 ч. да нападнатъ сѣрбитѣ „ненадейно и отчаяно“.

Следъ това той събра всички свободни отъ служба и като ги насърди съ подходяща речъ, поиска съгласието имъ за навлизането въ Сърбия. Громки и продължителни „ура“ бѣха отговорътъ на предложението му. После за демонстрация предъ неприятеля и за насърчение на момчетата по негова заповѣдъ накладоха огньове, подѣха пѣсни, игри и хора.

До като бойците се веселѣха капитанъ Паница получи отъ Щаба на армията телеграма:

„Бждете внимателни. Царибродъ е нашъ и тази нощъ Негово Височество ношува тамъ. Превземането стана въ 4 ч. днесъ¹⁾. Между васъ и Маринова трѣбва да съществуватъ взаимна поддръжка непременно, а свъръ само по себе си се разбира. Вѣроятно утре ще ви изпроводимъ подкрепления. — Капитанъ Антикаровъ.“

На тая телеграма капитанъ Паница отговори:

„Днесъ бѣхъ заминалъ за Комшица да влѣза въ споразумение съ васъ и да уреди съобщенията: телеграфни, отрядни и задните линии; бѣхъ оставилъ на мое мѣсто единствения си офицеръ, поручика Зафировъ, който, не зная защо, допустналъ неприятелътъ да заеме скалите на лѣвия ни флангъ.“

Азъ ви съобщихъ вече подробности за вчерашното сражение, силите на неприятеля и моите крайни нужди. Най-последните известия, които добихъ тая минута сж, че отъ правия флангъ неприятелътъ е прекаралъ два батальона презъ гората Видличъ; азъ отъ рано съмъ зелъ мѣрки, за да вардя нея височина, но по нѣмане на войска редовна у менъ съмъ изпратилъ доброволци, които работятъ положително по своему и безъ да съобщаватъ за положението и действията си. Освенъ това се боя, че тѣ нѣма да работятъ по вършината, а ще се впуснатъ по Одоровското корито.

Азъ, като искамъ да действувамъ съобразно съ отряда Царибродски, решавамъ положително да се държа противъ тѣхъ и не отстъпвамъ тукашните позиции, но все таки съмъ длъженъ да ви напомня, че помощ ми е повече отъ необходима и по-скоро.

Телеграфирахъ, че моя пѣтя за отстъпление е Петроханъ; пращайте помощъ. Часътъ е 9, и сега, понеже ме нападатъ, прекъсвамъ телеграмата и отивамъ за бойното поле“.

¹⁾ Телеграмата е подадена на 11-и вечеръта, но е получена късно, понеже не бѣ възстановенъ телеграфъ.

²⁾ Поручикъ Мариновъ съ една запасна рота се намираше на Петроханъ.

Изглежда, че сърбитъ не сж нападнали сериозно, защото подиръ малко капитанъ Паница изпрати друга телеграма:

„Неприятелътъ спрѣ нападението си. По-напредъ казахъ, че пжтътъ за отстъплението е Петроханъ. Намѣсто да стои войската на Маринова тамъ, не е ли по-добре да слѣзе долу и земе височинитѣ на Ропотъ и лѣвото корито? Тази войска заедно съ насъ тогава ще бжде и за запазване Балканитѣ около Петроханъ и за дълбокъ резервъ на моитѣ действия.

Всички новодошли баталиони сж регулярна сръбска войска — за това положително зная отъ очевидецъ.

Напоследъкъ пакъ Ви моля, изпълнете просбата ми, защото тя не е безоснователна, а най-после, като человекъ, съжалявамъ раненитѣ си, които нещастно пропадатъ.

Азъ до втора заровѣдъ ще държа тия позиции до крайностъ, понеже намирамъ, че това съмъ длъженъ да направя. Ако не можете да ми изпратите друго подкрепление, върнете ми ротата на Караиванова, която ми отнехте.“¹⁾

Въ следствие на молбата на капитанъ Паница началникъ щаба на армията телеграфира на поручикъ Мариновъ въ Петроханъ да помогне на капитанъ Паница, но да внимава да не бжде „сбитъ и той“.

Самъ капитанъ Паница изпрати на поручикъ Маринова следната записка:

„Главниятъ щабъ ми предписва да влѣза въ споразумение съ васъ относително вашитѣ войски. Понеже азъ съмъ лишенъ отъ резервъ, то моля ви, слѣзте съ постояннитѣ си войски въ село Комшица, отдето ще подържате действията ми. — Началникъ на Бучинския отрядъ капитанъ Паница“.

Поручикъ Мариновъ отговори, че на другия денъ ще слѣзе въ Комшица. Въ сжщото време колоната на майоръ Гуджева осигуряваше отряда отъ къмъ Одоровската долина. По тоя начинъ ржцетѣ на капитанъ Паница се „развързаха“ и той реши да свърши онова непрестанно сражение, което се разиграваше около Ръжана.

Къмъ 11 ч. момчетата се успокоиха и заеха мѣстата си.

Тъкмо въ 12 ч. презъ нощта отъ лѣвия флангъ се зачуха „отчаяни“ викове, а следъ това страшна гърмотевина, която се поде отъ цѣлата линия. „Македонскитѣ войводи — пише капитанъ Паница въ реляцията си — направиха повече, отколкото се мислѣше. По Видличкитѣ канаритѣ се промъкнали задъ неприятелскитѣ предни постове и нападнали на заставитѣ имъ, когато тѣ спокойно спѣли около

¹⁾ Нито Щабътъ на армията, нито Западниятъ корпусъ бѣха заповѣдали отнемането на тая рота. Тя бѣ изпратена по искането на Бендерова и бѣ задържана отъ него.

огньоветѣ си. Преднитѣ постове се разбѣгаха кой къде види. Но въ центъра и лѣвия флангъ се държеха добре, обаче и тѣ по-после пострадаха“.

Времето бѣше дъждовно и тъмно. Паница се възползува отъ това и съ други 20 души македонци нападнали височинитѣ противоположния — лѣвия флангъ на сърбитѣ, който се принуди да обърне фронта въ северъ. Въ това време се промъкнаха задъ фланга друга група 15—20 македонци начело съ Ропчето и изгърмѣха нѣколко пжти въ лѣвия флангъ на сръбския центъръ и въ тилъ на лѣвия имъ флангъ и после безъ да гърмятъ, незабелязано се оттеглиха назадъ на позицията. Центърътъ на сърбитѣ обърна фронта си на северъ противъ своя лѣвъ флангъ, а лѣвиятѣ имъ флангъ — на югъ противъ своя центъръ. Сърбитѣ отъ центъра и фланга се взеха едни други за неприятел и между еднитѣ и другитѣ се започна ожесточена огнена борба. Лѣвиятѣ флангъ, продължавайки стрелбата, приемаше на западъ къмъ Славиня. Сжщо правѣше по тоя начинъ и центърътъ. Сърбитѣ напустиха височинитѣ при Славиня, а българитѣ ги заеха. На помощъ на сръбския центъръ дойде и резервътъ и като взе своя лѣвъ флангъ за българи, които обхващатъ, откри противъ него залповъ огънь. Нещастниятъ флангъ, нападнатъ отъ две страни отъ своитѣ, бързо захвана да отстъпва на северъ. Едва тогава нападащитѣ се сетиха, че поразяватъ свои и прекратиха стрелбата. Боятъ трая 2 и $\frac{3}{4}$ часа. „Резултатътъ отъ това сражение бѣ благодатъ за мене — пише капитанъ Паница — още повече, че на другия денъ предполагамъ да настѣпвамъ. Височинитѣ надъ Славиня останаха въ наши ржце“.

* * *

Доброволцитѣ следъ бой и побѣда се прѣскаха по селата, за да се нахранятъ и починатъ. Като знаеше тоя имъ обичай, капитанъ Паница въ 5 ч. сутринята на 12-и ноемврий, щомъ се събуди, слѣзе отъ позицията въ селата, за да ги събира. Той разпорежи по-скоро да се нахранятъ войници, доброволци и опълченци, и на всички да се раздадатъ по 120 патрона. Следъ това капитанъ Паница се върна на позицията и тъкмо бѣ започналъ да разпорежда за нападението, когато сърбитѣ започнаха да настѣпватъ, но следъ кратковременна но силна престрелка отстъпиха.

Въ това време шпионитѣ съобщиха на Паница, че въ помощъ на неприятеля дошълъ нѣкой си партизанинъ арнаутиновъ съ единъ баталионъ. Арнаутиновъ ималъ извънредни права да управлява цѣлия неприятелски отрядъ, който действувалъ противъ Паница. Той се заканвалъ и увѣрявалъ, че ще улови живъ капитанъ Паница и живъ ще го изгори.

Шпионитѣ съобщиха, че арнаутинѣтъ разположилъ своя батальонъ по планината Видличъ.

Съобщението на шпионитѣ бѣше вѣрно. Капитанъ Паница твърде много наблѣгаше на слабия лѣвъ сръбски стратегически флангъ, та сръбитѣ потърсиха нѣкой партизанинъ, достоенъ неговъ противникъ и го намѣриха въ лицето на нѣкой си капаонички усташъ (възстаникъ) Славия. Той е билъ изпратенъ отъ пиротския окръженъ управителъ на планината Видличъ съ две чети опълчение отъ Пиротъ. Но тъй като Паница чрезъ шпионитѣ влѣзълъ въ сношение съ Пиротското опълчение, и то проявило симпатии къмъ България, то опълчението било смѣнено съ една рота редовна войска.

За по-нататъшното описание на боя ние привеждаме разказа на самия Паница, така както е изложенъ въ реляцията му¹⁾:

„За противодействие на тоя арнаутинъ азъ изпратихъ незабавно на Видличъ всички харамии, въ центъра оставихъ една чета доброволци, на дѣсния флангъ — опълченци, а на Вълко войвода, който съ своитѣ харамии действуваше около Росомачъ и Яловица, пратихъ заповѣдъ отчаяно да настѣпва къмъ манастира св. Богородица, а после да се спушне въ Ръжана, като нападне въ флангъ неприятеля. Останалитѣ части задържахъ при себе си въ резервъ. Въ 9 и $\frac{1}{2}$ ч. неприятелъ отново нападна. Следъ единъ часъ сражение центърътъ ми захвана да отстъпва. Тогава азъ оставихъ поручикъ Зафировъ да командува резерва като му обяснихъ, че настѣпваме до крайностъ. Съ една чета доброволци влѣзохъ въ веригата. Сражението отъ минута на минута ставаше по-упорно. На харамииѣтъ предложихъ да се биятъ като пѣятъ турски пѣсни, което тѣ изпълниха. Неприятелъ упорито се държеше, Дюстабанова и Херуца оттавихъ да сдържатъ и въодушевляватъ центъра, а азъ преминахъ на лѣвия флангъ противъ арнаутина. Неприятелъ на нѣколко пѣти се опита да спре настѣплението ни съ атака, но биваше всѣкога отблъсванъ. Тоя день всѣкой отъ войницитѣ ми бѣше герой. Сражението отиваше весело. По едно време самитѣ доброволци ми показаха на двама свои другари, които се криеха, и ме молиха, или да ги застрелямъ или да имъ позволя сами да ги разстрелятъ. Щабъ тръбачътъ ми бѣ забравилъ, че е човѣкъ — приличаше на звѣръ. Той излѣзе предъ веригата и съ тръбене водѣше веригата. Неприятелъ захвана да се подава. Решихъ да му нанеса решителенъ ударъ. Отрядниятъ свещеникъ съ кръста въ една ръка и сабя на другата вървѣше подире ми. Поведохъ въ атака момчетата; тѣ весело и съ

викове се хвърлиха подире ми. Въодушевлението бѣ общо. Неприятелъ не удържа натиска и отстъпи. Заловихме първитѣ му позиции, но отъ вторитѣ захвана да ни поражава съ силенъ огънь. Посѣбрахъ частитѣ си; дадохъ имъ нѣколко минути отдохъ, и следъ като пристигна една частъ отъ резерва, която бѣхъ повикалъ, захванахъ отново настѣпление. Момчетата ми юнашки настѣпваха, но и неприятелъ упорствуваше. Силниятъ натискъ и отчаянитѣ атаки на дѣсния ми флангъ (Вълко войвода д. к.), обаче, накараха неприятеля да отстъпи и вторитѣ позиции, но вече не въ такъвъ порядъкъ както първитѣ. Азъ продължихъ настѣплението. Въ това време пристигна и последниятъ ми резервъ подъ командата на поручикъ Зафировъ. Селото Ръжана неприятелъ остави почти безъ бой. Оставихъ поручика въ селото, а въ веригата продължихъ настѣплението. Моста и рѣката минахъ лесно, понеже македонцитѣ бѣха успѣли да заематъ височината въ лѣво. Оставаше да се взематъ Ръсовскитѣ височини, дето предполагамъ да се спра. Почти се съмваше, когато се хвърлихъ съ харамииѣтъ противъ окопитѣ, но въ това време мнозина захванаха да викатъ „давайте патрони, патрони нѣмаме“. Патрони подъ ръка нѣмаше, а да се отстъпи бѣ толкова опасно, колкото и ако се настѣпваше. Македонцитѣ нѣмаха щикове, и на заповѣдта ми да тичатъ напредъ и съ прикладитѣ да биятъ сръбитѣ тѣ извадиха палитѣ си и дружно се хвърлиха напредъ. Почти бѣ се стъмнило. Сръбитѣ съ бѣгъ отстъпиха като не успѣха да прибератъ и окопния си инструментъ и раницитѣ си, които въ време на битката бѣха снели“.

На читателя ще се види измислица и басни онова, което е изложено за действията на Паница, и което самъ пише за отряда си. Особено като се вземе предъ видъ, че Паница е разполагалъ съ една 5-а запасна рота — 200 души, 3-а Софийска доброволска дружина — 330 души, македонскитѣ харамии — 400 души, 5 чети опълчение — 550 души и 17 конници — всичко около 1500 бойци съ единъ офицеръ, а сръбитѣ — съ 4 и $\frac{1}{4}$ батальона, 2 чети опълчение, 2 топа и взводъ конница, които броеха най-малко двойно повече. Съмнението се усилва още повече отъ това, че сръбитѣ не изнасятъ никакви данни върху тия боеве. Обаче донесението отъ началника на сръбския Ръжански отрядъ, изпратено до краля следъ разбиването на частитѣ, красноречиво потвърждава всичко казано. То гласи:

„Днесъ е трети день отъ какъ се на Ръжана бой бие. Българитѣ съ голѣма сила удариха. Ръжана превзеха и запалиха. Иматъ голѣма сила — отъ 6—8 батальона (?! б.н.). Моятъ войска отстъпва къмъ Пиротъ; не мога да я задържа. Моля бързи указания и помощъ, ако има такава. Войската отстъпва бързо. Моралътъ упадналъ“.

¹⁾ Приложение № 7.

* * *

Докато се водеше боята на 12-и при Цариград и при Ръжана, крал Милан, щабът му и министър-председателят бяха в Пирот. „Изглеждаше ми — пише адютанта, капитан Нешич — че душевното състояние на краля става все по-лошо . . . Падането на Нешков връх¹⁾ го възбуди много, защото увърнението от страна на началника на Нишавската армия, че войската ще брани упорно границата, остана само увърнение. Кралът се поколеба в надеждите да попречи на българите да минат границата и да навлезат в Сърбия. Когато пък получи известието от началника на Ръжанския отряд, че българите настъпват, а сърбите отстъпват, то се сломи неговата морална твърдост и той стана съвсем апатичен“.

Възвръщането дойде на помощ на краля интервенцията на великите сили. Великите сили подадоха колективна нота до правителствата на България и Сърбия да прекратят военните действия.

Към полунощ нотата се получи в Главната квартира на краля. Веднага се телеграфира до началниците на Нишавската и Тимошката армии и до Тепошкия и Ръжанския отряди да прекратят военните действия и да изпратят парламентъри при най-високия началник на българската войска на среща им и да предадат писмо с съдържание:

„Имам чест да известя началниците на княжеско-българските войски, които се намират срещу войските, които аз командвам, че получих заповед да прекъсна неприятелствата. Сжщата заповед е дадена на всички други началници. Това е предизвикано в следствие колективната постъпка на великите сили пред кралското правителство“.

След тая телеграма кралът разпреди телеграфически Нишавската армия, като остави една малка част да брани границата, да отстъпи и заеме позиция на височините западно от Пирот, а на Ръжанския отряд изпратиха заповед да не отстъпва към Пирот, а по на север към Добри-дол.

След това кралът и щабът му поради страха от към Ръжана, почувствуваха се несигурни в Пирот и преди да съмне избягаха втори път за Ниш.

Колективната нота на великите сили бѣ връчена на българското правителство в 1 ч. сл. пл. на 12-и ноември. Тя бѣ съобщена веднага на княз Александра в София. Правителството и князът решиха да забавят отговора, до-

¹⁾ На тоя връх бѣше позицията на Шумадийската дивизия.

като българската войска навлезе в Сърбия. Министърът на външните работи, за да избѣгне отговора, замина за бойното поле под предлог да съобщи нотата на княза и да вземе мнѣнието му по отговора.

През нощта срещу 13-и ноември сръбски парламентъор се яви в Цариград с писмото за прекратяване военните действия.

По заповѣд на княза подполковник Николаев отговори, че не е получил от Негово Височество заповѣд за прекратяване военните действия и съжалява, че не може да приеме предложението.

При Ръжана сутринта на 13-и, когато капитан Паница правеше разпореждания за настъпление, явиха се парламентъори двама сръбски офицери, придружени от трѣбач. Те донесоха предложение да се прекратят военните действия съгласно желанието и нотата на великите сили. На това предложение капитан Паница им отговори, че относително примирието той ще пита началството, но докато получи отговор, той с бой или без бой трѣбва да заеме височината пред р. Възганица, защото иначе положението му не е обезпечено. След дълги препирни и протести капитан Паница отиде на въпросните височини заедно с сръбските офицери и въпреки протестите на последните, зае ги. След това Паница телеграфира в Шаба на армията да пита за примирието. Отговор получи едва на следния ден.

Сражението при Пирот.¹⁾

14-и ноемврий — първият ден.

Настъпването на главните български сили и боята на 14-и ноемврий. Настъпването на капитанъ Паница. Настъпването на третия ешалонъ отъ резерва.

На 13-и ноемврий българитъ привлѣкоха въ Царибродъ частъ отъ войскитъ въ Сливница и се устрои. Вечерята князътъ заповѣда на командира на Западния корпусъ на другия денъ да настѣпи къмъ Пиротъ и да заеме позициитъ западно отъ града.

Въз основа на тая заповѣдъ, командирътъ на корпуса подполковникъ Николаевъ отдаде диспозиция за боя, споредъ която корпусътъ настѣпи както следва:

1) Лѣва колона — 4 дружини и 1 батарея — настѣпва по шосето Царибродъ — Пиротъ; следъ нея настѣпва и отрядътъ на капитанъ Попова, който идѣше отъ Брѣзникъ презъ Врабча.

2) Централна колона — 3 дружини и 1 батарея — настѣпва отъ с. Паскашия успоредно съ шосето.

3) Дѣсна колона — 6 дружини и 1 батарея — настѣпва отъ Петрелашъ северно отъ централната колона.

4) Колоната на майоръ Гуджева — 11 дружини и 1 и $\frac{1}{2}$ батареи — настѣпва отъ Радейна по шосето Крупецъ — Пиротъ. Колоната ще изпрати една дружина дѣсно странично прикрытие, което ще държи връзка съ отряда на капитанъ Паница.

5) Партизанскиятъ отрядъ на капитанъ Паница — 2 доброволчески чети, 3 редовни запасни роти, 1 доброволчески ескадронъ и около 400 доброволци харамии — настѣпва отъ Изатовци за Ръжана, като съобразява своитѣ действия съ действията на майоръ Гуджева.

6) Резервъ — първи ешалонъ — 6 дружини, 2 батареи и 7 ескадрона — разположенъ при Царибродъ; втори ешалонъ — 6 и $\frac{1}{2}$ дружини и 3 батареи — идѣше отъ Сливница, и трети ешалонъ — 8 и $\frac{1}{2}$ дружини — бѣше въ Сливница и на 14-и сутринята трѣбваше да тръгне за Царибродъ. Въ третия ешалонъ бѣха 1-а (9-а Опълченска) и 2-а Софийски доброволчески дружини.

¹⁾ Приложение № 8.

Сърбитъ бѣха оставили за охрана на границата срещу всички колони 7 баталиона и 6 ескадрона.

Партизанскиятъ отрядъ на Паница бѣ миналъ границата, и отрядътъ срещу него бѣ се оттеглилъ при Добри-долъ.

Сутринята на 14-и ноемврий лѣвата, централната и дѣсната колони настѣпиха и лесно отблъснаха сръбскитѣ баталиони, оставени на границата предъ тѣхъ. Частъ отъ тѣхъ се прѣснаха.

Колоната на Майоръ Гуджева захъснѣ съ 1 и $\frac{1}{2}$ часа; освенъ това сръбскиятъ отрядъ, който бранѣше прохода Тепошъ предъ нея, указа упорно съпротивление, та това я забави още повече.

Отблъснатитѣ сръбски баталиони се оттеглиха при главнитѣ сръбски сили, които бѣха заели една подковообразна позиция, центърътъ на която бѣ градъ Пиротъ. Тѣ бѣха разположени: на крайния северенъ флангъ при Добри-долъ — два резервни полка. На югъ отъ тѣхъ, около Градешница — Шумадийската дивизия; единъ баталионъ отъ нея заемаше Черния връхъ, който надвишаваше цѣлия северенъ флангъ. На югъ отъ Шумадийската дивизия около града и предъ него бѣ заела позиция Дунавската дивизия; а още по на югъ, около височината Бошурате, Дринската дивизия. Единъ баталионъ отъ нея заемаше на южния флангъ най-високата височина, която така сѣщо се нарича Черни връхъ. Задъ Дринската дивизия бѣ разположена въ резервъ Моравската дивизия.

Преминаването на границата бѣ истинско тържество за младата българска войска; то стана съ музика, съ пѣсни и възгласи. Всички бързаха концентрически къмъ Пиротъ. Първиятъ ешалонъ отъ резерва даже се изравни съ лѣвата колона, изпревари сръбската колона и зае мѣстото ѝ въ първата линия. Конницата така сѣщо бѣ излѣзла напредъ да преследва отстъпващитѣ отъ границата сърби. Почти цѣлиятъ корпусъ безъ колоната на майоръ Гуджева и резерва отъ 2-и и 3-и ешалони бѣ влѣзълъ въ подковообразната сръбска позиция, когато въ 3 и $\frac{1}{4}$ ч. сл. пл. сръбската пехота и артилерия откриха огънь. Настана голѣмо смущение, отъ което българитѣ скоро се съвзеха. Дѣсната колона даже успѣ да превземе града, при което сръбитѣ подпалиха муниципалния складъ въ крепостта. Поради заплашителното положение на фланговетѣ колоната напусна града и ношува източно отъ него.

Българитѣ разбраха, че докато не се завладѣятъ фланговетѣ, градътъ не може да се задържи. Поради това отрядътъ на капитанъ Поповъ, който вървѣше следъ лѣвата колона, атакува презъ нощта и превзе южния Черенъ връхъ, а колоната на майоръ Гуджева атакува и превзе северния Черенъ връхъ.

Тоя денъ доброволци не взеха участие въ боя.

* * *

Сутринята на 14-и капитанъ Паница получи заповѣдта за настѣпление. Първата му работа бѣше да изпрати деятелния хърватинъ Кронисловъ Херуцъ да устрои прехраната при настѣплението. Следъ това той изпрати двама жандарми съ писмо до майоръ Йовановичъ; въ писмото съобщаваше на последния, че не е получилъ отъ началството си известие относително примирието, и понеже има бой въ лѣво, той — капитанъ Паница — ще настѣпни. Освенъ това той предлагаше на сръбския началникъ да се предаде като гарантираше честта, живота и имота нему и на отряда му. Следъ това капитанъ Паница чака единъ часъ отговоръ, но парламентъоритъ не се върнаха. Въ това време пристигнаха отъ Южна България 50 конници доброволци отъ Македонския баталионъ подъ командата на поручикъ Караула-ова, и отъ Петроханъ поручикъ Мариновъ С. съ една запасна рота отъ Плѣвения полкъ и 4 опълченски чети. Следъ това капитанъ Паница настѣпни и по пѣтя срещна единия отъ изпратенитѣ жандарми, който обясни, че сърбитѣ ги обезоръжили и обявили за пленници. Обаче той успѣлъ да избѣга. Сърбитѣ отстъпваха предъ отряда безъ бой. На 3 км. отъ Градище капитанъ Паница спрѣ настѣплението, понеже забеляза, че по планината Видличъ се движи нѣкаква частъ; едва когато узна, че това е 2-а запасна рота, която бѣ изпратена отъ капитанъ Паница въ отряда на Бендерова и сега се връщаше въ отряда, той продължи настѣплението. На Градище сръбскитѣ предни постове дадоха 7—8 гърмежа и отстъпиха. Въ 5 и 1/2 ч. отрядътъ стигна при Градище и понеже нѣмаше никакви известия за движението на другитѣ колони, остана да ношува тамъ.

Едва въ 7 часа вечерята капитанъ Паница получи по единъ селянинъ съобщение отъ капитанъ Кръстевъ, командиръ на 2-а дружина отъ Дунавския полкъ, че се движи съ дружината си по Видличъ, за да държи връзка между неговия отрядъ и колоната на Майоръ Гуджевъ. Разездитѣ и патрулитѣ, прашани отъ капитанъ Паница, обаче, не можаха да намѣрятъ дружината на капитанъ Кръстевъ, защото тя бѣше свърнала къмъ Крупецъ.

Командирътъ на 2-а запасна рота, който се върна отъ отряда на Бендерова, така също донесе, че до едно време той следилъ дружината на Кръстевъ и колоната на майоръ Гуджева, а после ги изгубилъ и не знае къде сж. Капитанъ Паница, който трѣбваше да съобразява действията си съ действията на Гуджевата колони, се почувствува въ неизвестност и остана да ношува въ Градище.

Въ 11 ч. презъ ноцта дойде известие отъ капитанъ Соколовъ, че той съ Македонския баталионъ пристигналъ въ Славия. Капитанъ Паница му прати заповѣдъ веднага да трѣгне за Градище, дето непременно да стигне рано сутринята на 15-и ноемврий.

* * *

Въ третия ешалонъ отъ резерва на Западния корпусъ влизаха и доброволческитѣ части: Ученическиятъ легионъ и 1-а (9-а Опълческа) и 2-а Софийски доброволчески дружини.

Капитанъ Тепавски.

Предъ видъ на това, че по онова време се чувствуваше голѣма нужда отъ интелигенция, бѣ решено легионътъ, понеже бѣ съставенъ отъ интелигентни младежи ученици, да остане въ София. Легионеритѣ, обаче, се счетоха онеправдани. Следъ толкова манифестации на патриотизъмъ и тържества на всѣкъде, кждето минаха, следъ като бѣха пренесли всички тегла, за да стигнатъ бойното поле, тѣмъ се отказа участието въ славата и се излагатъ на присмѣхъ на ония, на които тѣ искаха да служатъ за примѣръ. Легионеритѣ направиха всичко възможно, за да заминатъ. Настояха предъ началството, домог-

ваха се чрезъ видни граждани, и даже една депутация отиде да изпроси ходатайство отъ министъръ председателя. Най-после легионеритѣ получиха удовлетворение. На 13-и ноемврий сутринята легионътъ трѣгна отъ София за Царибродъ и вечерята стигна въ Сливница.

На 14-и сутринята легионътъ и дветѣ поменати Софийски доброволчески дружини влѣзоха въ състава на 3-ия ешалонъ отъ резерва на Западния корпусъ и подъ ехото на гърмежитѣ отъ сражението при Пиротъ пѣтуваха на опашката на колоната. Замръкнаха и ношуваха на бивакъ по пѣтя между Драгоманската тѣснина и Царибродъ.

Презъ ноцта въ тъмнината две необикновени събития смутиха бойното настроение на доброволцитѣ и на онѣзи, които се сражаваха. Дъждъ отъ падащи звезди обсипа не-

бето и не престана цѣлата нощъ, и всрѣдъ тоя дъждъ на западъ отъ къмъ бойното поле се показва грамаденъ огненъ стълбъ, и следъ малко — буботевица, като че ли се събаря цѣла планина. Дъждътъ отъ звезди бѣ феноменъ, който се повтаряше ежегодно по това време, но никой не бѣ обърналъ внимание точно кога. Въ тоя случай съвпадението му съ сражението при Пиротъ навѣшаваше тайнственостъ и суевѣрие, даже и у интеллигентнитѣ доброволци. Последното се усиляваше още повече отъ второто събитие, което никой не можеше да си обясни. Едва на другия день къмъ обѣдъ доброволцитѣ узнаха, че това бѣше взрива на муниционния складъ въ Пиротъ, който сѣрбитѣ бѣха подпалили, за да не падне въ български ржце.

Подпоручикъ Илиевъ

15-и ноемврий — вториятъ день.

Боятъ на 15-и ноемврий до обѣдъ. Настѣплението на капитанъ Паница. Настѣплението на резерва.

Сутринтъ на 15-и ноемврий сѣрбската Дринска дивизия контраатакува да си възвърне южния Черенъ връхъ, но не успѣ. Капитанъ Поповъ настѣпи съ лѣвофланговитѣ български части и принуди дивизията да напусне позицията си. Поради загубата на северния Черенъ връхъ двата полка 2-и призивъ отъ Добри долъ и Шумадийската дивизия, южно отъ тѣхъ, отстѣпиха на височинитѣ западно отъ Градешница. Колоната на Майоръ Гуджева настѣпи следъ тѣхъ. Южно отъ тая колона настѣпи дѣсната колона — 8-и Приморски полкъ — подкрепена съ други части. Приморци изтикаха сѣрбитѣ отъ Пиротъ, минаха презъ него и заеха височината Хасарлъкъ, западно отъ града. Командуващиятъ Нишавската армия полковникъ Топаловичъ заповѣда цѣлата сѣрбска армия да отстѣпи. Обаче въ тоя моментъ надеждата се усмихна на сѣрбитѣ. 8-и Приморски полкъ бѣ се врѣзалъ като клинъ въ центъра на сѣрбския боенъ редъ. Преди да стигне заповѣдта за отстѣплението на сѣрбитѣ, части отъ дѣсния флангъ на Шумадийската дивизия обърнаха фронтъ на югъ и откриха огънь въ флангъ и въ тилъ на 8-и полкъ.

Въ сѣщото време цѣлата Дунавска дивизия, подкрепена съ частъ отъ Моравската дивизия контраатакува 8-и Приморски полкъ и следъ голѣми усилия го принуди да напусне Хисарлъка и града и да отстѣпи въ безредице. Сѣрбитѣ заеха източния край на града, а батареитѣ имъ — Хисарлъка и отъ тамъ откриха огънь.

Подпоручикъ Петевъ

* * *

Капитанъ Паница съ отряда си пренощува южно отъ в. Градище. Сутринтъ на 15-и ноемврий на разсъмване пристигна капиталъ Соколовъ съ Македонския баталионъ. Отрядътъ веднага настѣпи къмъ височината южно отъ Добри долъ. Доброволскиятъ ескадронъ на поручикъ Карауланова разузнаваше напредъ. Тѣй като при Добри долъ миналия день бѣха разположени сѣрбскитѣ полкове 1-и и 2-и призивъ, то Паница остави да прикрива отъ тая страна четника Цонковъ съ една доброволческа и една опълченска

Тоя успѣхъ окуражи сѣрбитѣ, и полковникъ Топаловичъ отмѣни заповѣдта за отстѣпление. Но въ това време пристигнаха отъ българския резервъ 1-а и 4-а дружини отъ 2-и Струмски полкъ, 5-а и 6-а батареи отъ 1-и артилерийски полкъ, и тѣзи части заедно съ 3-а дружина отъ 3-и Бдински полкъ, не само не допуснаха сѣрбитѣ да настѣпятъ източно отъ града, но ги принудиха да се оттеглятъ въ западната частъ на града. Въ това положение тѣ останаха до 3 ч. сл. пл., презъ което време пристигна и поведе бой доброволческиятъ отрядъ на капитанъ Паница.

чети, а съ останалитѣ продължи настѣплението. Отъ артилерийскитѣ гърмежи Паница разбра, че при Пиротъ се води сражение. Той реши да настѣпва по посока на гърмежитѣ. Но тъй като Караулановъ не можеше да му съобщи нищо за положението, нито за мѣстонахождението на нашитѣ войски, то за да осигури пѣтя на отстѣплението си, той за всѣки случай остави на южнитѣ поли на Добри-долскитѣ височини още една чета. Съ същата целъ заповѣда на поручикъ Мариновъ съ ротата си да настѣпи на северозападъ къмъ Нишоръ, тамъ дето бѣха отстѣпили двата сръбски полка отъ Добри долъ. Самъ Паница съ капитанъ Соколова и съ доброволческия ескадронъ на Карауланова продължи настѣплението къмъ Пиротъ, като заповѣда на поручикъ Зафировъ да води следъ него останалитѣ части, но за влизане въ действие да чака заповѣдъ.

Щомъ се спушна въ Пиротското поле, капитанъ Паница забеляза верига, залегнала съ фронтъ къмъ неговия отрядъ. Той взе мѣрки противъ нея, но въ същото време строго заповѣда никой да не стреля. Скоро следъ това по облъклото позна, че веригата е българска, изпрати двама конници да откриятъ връзки и потегли наредъ. Указа се, че веригата е отъ Конарския полкъ, отъ ротата на подпоручикъ Мъглова. Отъ желание да влѣзе въ бой подпоручикътъ заедно съ ротата се присѣдини къмъ отряда.

Въ това време, около 1 ч. сл. пл., боятъ при Пиротъ бѣше въ пълния си разгаръ. Сърбитѣ току що бѣха отблъснали 8-ия полкъ отъ Пиротъ. Капитанъ Паница не знаеше кжде и къмъ кого да се обърне за заповѣдъ, и за да не губи време въ търсене началството, следъ като се запозна съ развитието на сражението, реши да атакува неприятелскитѣ окопи, разположени северно и западно отъ града, окопи, които владѣятъ града. За да постигне това, обаче, трѣбваше да осигури фланговетѣ си. За да осигури дѣсния си флангъ, той изпрати една чета доброволци отъ македонския баталионъ подъ началството на подпоручикъ Спиро Костовъ и Ангелъ войвода и още 50 души македонски харамии подъ началството на Бабаджана и Богданцалията съ заповѣдъ да настѣпятъ противъ окопитѣ на северъ отъ града, но да се съобразаватъ съ действията на лѣвия флангъ, който командуваше самъ капитанъ Паница. Съ тѣхъ отиде по желание и подпоручикъ Мъгловъ съ ротата си. Останалитѣ части — 2-а и 3-а запасни роти, доброволскиятъ ескадронъ, 5 доброволски (отъ тѣхъ 4 харамийски) чети и 4 опълченски чети съставиха лѣвото крило, което самъ Паница поведе право къмъ града. Преди да тръгне той си осигури артилерийската поддръжка на 5-а батарея отъ 1-и артилерийски полкъ, край която мина. Батареиниятъ командиръ обеща, че ще открие огънь противъ сръбскитѣ батареи, разполо-

жени западно отъ града, на Хисарлъка и противъ пехотнитѣ имъ окопи на височината северно отъ града. Тия окопи бѣха разположени по билото, което се спуща отъ Нишоръ. Флангътъ на окопитѣ бѣ възвитъ право къмъ града, и докато не се превземе тая частъ отъ окопитѣ, градътъ не можеше да се превземе.

Като наближи града, Паница построи боенъ редъ. Въ първа линия тури 2-а и 3-а запасни роти отъ 1-и Софийски на Н. В. полкъ, а въ поддръжка — доброволцитѣ и опълченцитѣ.

Щомъ ротитѣ прѣснаха вериги, сръбитѣ отъ окопитѣ ги обсипаха съ куршуми. За да осигури лѣвия си флангъ Капитанъ Паница изпрати Карауланова съ ескадрона доброволци да маневрира предъ града и при първа възможностъ да влѣзе въ самия градъ, отдето да разузнава и охранява фланга. Тъй като изпратенитѣ подъ началството на Спиро Костовъ части по заповѣдъ на нѣкой си старши началникъ отъ колоната на майоръ Гуджева се отклониха на северозападъ къмъ Нишоръ, то капитанъ Паница прати капитанъ Соколова при една дружина, която бѣше по въ дѣсно да помоли дружиниятъ командиръ да заеме височината, която бѣ предъ него и отъ тамъ да подкрепи съ стрелба настѣплението на отряда. За същата целъ той изпрати и Дюстабанова, но дружиниятъ командиръ не се съгласи, понеже нѣмаше заповѣдъ за настѣпление.

Капитанъ Паница реши да действува самъ и продължи настѣплението, като насочи противъ казанитѣ окопи северно отъ града силитѣ, които имаше подъ ръка. Обаче лѣвиятъ флангъ на веригата му трѣбваше да захожда съ лѣвото рамо напредъ и да изложи не само фланга, но и тила си на нападение отъ къмъ града, а пъкъ Караулановъ, бидейки срещнатъ съ огънь, се принуди да се отклони по на югъ и влѣзе въ южната частъ на града; между него и лѣвия флангъ на отряда имаше голѣмо пространство, защото Пиротъ съ своитѣ широки дворове се простира отъ северъ на югъ цѣли три километра. За да обезпечи фланга капитанъ Паница взе конницитѣ отъ 2-и коненъ полкъ и нѣколко конници доброволци и съ тѣхъ кариеръ влѣзе въ града отъ северо-изтокъ, като заповѣда на войводата Иванчо Поройлията съ своитѣ харамии тичешкомъ и безъ гърмежи да настѣпва следъ него.

Отъ първитѣ пиротчани, които срещна, Паница узна, че една частъ сърби току що отстѣпили къмъ гробищата. Той се спушна незабавно въ тая посока и като излѣзе въ северния край на града, забеляза една сръбска рота да отстѣпва къмъ окопитѣ западно отъ града, на височината

Хисарлъка. Той заповѣда на частъ отъ харамитѣ да преследватъ съ огънь отстъпващитѣ сърби, а на капитанъ Соколовъ заповѣда да действува на северъ противъ сръбскитѣ окопи северно отъ града. Следъ това даде сигналъ на 2-а и 5-а запасни роти да атакуватъ; 5-а батарея, която до това време прикриваше настѣплението съ огънь противъ сръбскитѣ батареи на Хисарлъка, пренесе огъня по пехотнитѣ окопи. Ето какъ описва боя командирътъ на 5-а батарея, съ която капитанъ Паница бѣ се уговорилъ:

„Тогавъ батареята откри огънь противъ неприятелскитѣ ровчета и окопи, които се намираха по висотата предъ нашия дѣсенъ флангъ. Въ първо време стрелбата бѣше редка, но когато отрядътъ на капитанъ Паница се спустина отъ шосето да завземе града, то изъ окопитѣ откриха силенъ ружеенъ (пушеченъ) огънь, но бързата стрелба на батареята съ шрапнелъ на известната вече дистанция и накрайно дружниятъ напоръ на дѣсния нашъ отрядъ застави неприятелската пехота да очисти височината, която командуваше надъ града“.

Въ това време колоната на майоръ Гуджевъ бѣ заангажирала силно сръбската Шумадийска дивизия, та частитѣ северно отъ атакуванитѣ окопи не можаха да се притекатъ на помощъ на защитницитѣ на тия окопи.

„Смѣлостта на капитанъ Соколовъ и действията на поручикитѣ Зафировъ и Караулановъ бѣха за похвала — пише капитанъ Паница. — Сърбитѣ напустнаха окопитѣ и отстъпиха“. Въ това време пристигна една редовна рота и ротниятъ командиръ попита кжде да върви: капитанъ Паница му посочи отстъпващитѣ сърби, и той се спустина да ги преследва. „Следъ 2 и 1/2 ч. сражение — пише капитанъ Паница — стрелбата престана и азъ тръгнахъ въ града да вардя порядъка, като знаехъ, че отрядътъ ми се състои отъ доброволци“.

Въ това време 2-и Струмски полкъ атакува южно отъ града височината Келъ-ташъ и я превзе. Въобще цѣлиятъ български лѣвъ флангъ се подаде силно напредъ и отхвърли Дринската дивизия, която се връщаше да заеме позициитѣ си. Поради това, следъ като изгубиха позициитѣ северно отъ града, Дунавската дивизия напустна и височината западно отъ града — Хисарлъка и подполковникъ Муткуровъ къмъ 3 ч. сл. пл. заповѣда на своята колона да настѣпи. Тя влѣзе въ града и безъ съпротивление зае казаната височина. Когато капитанъ Паница се връщаше въ града, 4-а дружина отъ 2-и полкъ минаваше презъ него. При гостилницата „Код сръбскогъ краля“ той срещна дружинния командиръ, който му каза, че неговитѣ доброволци се предали на грабежъ и Паница веднага взе мѣрки. Даже и самъ дружинниятъ ко-

мандиръ видѣлъ какъ капитанъ Паница налагалъ тѣлесни наказания на единъ доброволецъ.¹⁾

Привечеръ колоната на майоръ Гуджевъ заедно съ части отъ отряда на капитанъ Паница обхванаха лѣвия флангъ на Шумадийската дивизия и я принудиха да отстъпи въ безредице. Въ действията на тия две части взеха участие и частитѣ, изпращани въ разное време отъ капитанъ Паница на северо-западъ. Но за тѣхнитѣ действия има само откъслечни сведения. Така майоръ Гуджевъ въ реляцията си пише:

„Баталионътъ, който прикриваше отстъплението фронтомъ къмъ Пиротъ и Градешница тоже повърна тилъ. Върху тоя нещастенъ баталионъ се хвърлиха въ преследване отъ центъра и нѣкои части отъ града Пиротъ, вѣроятно отъ капитанъ Паницовия отрядъ“ и пр.

Поручикъ Мариновъ съ ротата си и съ ония чети, които бѣха изпратени при него, взе участие при Нишоръ въ действията при обхвата на Шумадийската дивизия, а четникътъ Петковъ и Вълко войвода съ 70 души заеха нѣкои села северно отъ Нишоръ, достигнаха Бабинъ жбъ, и съ това, както пише Паница, обезпечиха и лѣвия флангъ на Северния (Видинския) отрядъ.

* * *

Сутринта на 15-и дветѣ доброволчески дружини, Ученическия легионъ, както и всички части отъ третия ешалонъ на резерва бѣха събудени отъ топовнитѣ гърмежи. Бивацитѣ се дигнаха и доброволцитѣ влѣзоха въ освободения Царибродъ, пѣйки „Шуми Морава окървавена“...

¹⁾ Капитанъ Бендеревъ въ съчинението си „Сръбско-българская война“ стр. 396 пише: „За 8-мъ полкомъ послѣ 4 часа въчера въ городъ ворвался и отрядъ капитанъ Паница предавшийся грабежу“.

Командирътъ на 4-а дружина отъ 2-и полкъ пъкъ пише: „когато дружината преминаваше презъ града, едновременно влѣзоха и доброволцитѣ македонци отъ отряда на капитанъ Паница, които се нахвърлиха на грабежъ“.

Въз основа на тия две известия въ официалното издание на Сръбско-българската война азъ не възприехъ описанието отъ реляцията на капитанъ Паница, като противоречиво на тѣзи два единствени източници. По-късно се намѣриха реляциитѣ на батареитѣ отъ втори артилерийски полкъ. Реляцията на командира на 5-а батарея, съ когото капитанъ Паница се бѣ уговорилъ, както се вижда отъ приведенія пасажъ, напълно потвърждава реляцията на капитанъ Паница, така че описанието на действията на капитанъ Паница, изложено тукъ, ще служи като допълнение на описанието въ изданието на Военното министерство отъ 1925 г.

Невѣрно е така също твърдението на Бендеревъ, че отрядътъ на капитанъ Паница се предалъ на грабежъ въ Пиротъ. Само отдѣлни лица се опитаха да грабятъ, но капитанъ Паница веднага ги излови, наказа, а по-късно ги предаде на съдъ.

Весело, тържествено доброволците и цѣлиятъ ешалонъ минаха презъ границата, прекарана неестествено презъ българскитѣ земи, спрѣха се при сръбската митница и се построиха въ резервенъ редъ. Първиятъ и вториятъ ешалони отъ резерва бѣха се влѣли въ първата линия, а третиятъ ешалонъ, въ който влизаха дветѣ доброволчески дружини и легионътъ, бѣше непосредствена поддръжка на първата линия. Поради това той се движеше въ резервенъ редъ съ патрули.

Къмъ залѣзъ сръбитѣ млъкнаха и отстъпиха. Цѣлиятъ боенъ редъ на българатѣ се подаде напредъ. Напредна и резервътъ, но вече въ походенъ редъ. При това на доброволците се падна честта да влѣзатъ въ Пиротъ. Макаръ и въ тъмно, тѣ влѣзоха тържествено съ пѣсни и се разположиха на квартири.

Действията на доброволците северно отъ Балкана.

Обсаждането на Видинъ.

Съставъ, численостъ и разположение на дветѣ страни.
Разпорежданията имъ. Настѣплението на сръбитѣ и боеветѣ при Кула на 3-и и 4-и ноемврий. Навли-
зането на Шуменскитѣ доброволци
въ Сърбия.

За действия северно отъ Балкана въ Видинската област сръбитѣ бѣха съсредоточили една малка армия, наречена Тимошка и командувана отъ генералъ Лешанинъ. Тя бѣ съставена отъ войски: 1-и призивъ — 7 баталиона, 2 полски и 1 планинска батареи, 18 обсадни орждия и единъ ескадронъ; 2-и призивъ — 16 баталиона и 2 ескадрона. Всичко армията броеше повече отъ 21,000 души, всички редовни войски, третата частъ отъ които бѣше действаща армия (1-и призивъ), останалитѣ бѣха запасни (2-и призивъ); опълчение (3-и призивъ) нѣмаше.

Когато се появи опасностъ отъ война съ сръби, войскитѣ отъ Северна България бѣха съсредоточени на турската граница. Поради това за защита на Видинската област бѣха изпратени пешитѣ запасни дружини, които се формираха направо отъ излишѣка запасни войници следъ заминаването на полковетѣ и доброволцитѣ отъ Северна България. Всички тия войски образуваха Северния отрядъ, началникъ на който бѣ капитанъ Узуновъ. Въ него влизаха 19 запасни роти, 32 полски и 5 крепостни орждия, 8 чети доброволци и 7 дружини опълчение, или всичко 14,861 души, отъ които само 247 души крепостни войници и пионери бѣха редовно действащи войници, и 8,000 души запасни войници (2-и призивъ). Останалитѣ бѣха опълчение, необучавано, на което всичкото стѣмняване се състоеше въ една ръждива кринка.

Сръбската Тимошка армия бѣ разположена въ две главни групи, една около Зайчаръ, съставена отъ действащитѣ войски, и друга около Неготинъ и Кладово, съставена отъ войскитѣ отъ 2-и призивъ и крепостната артилерия. Освенъ това при Княжевацъ имаше единъ пехотенъ полкъ и единъ ескадронъ втори призивъ.

Целта на сръбската Тимошка армия бѣ да излѣзе на Дунава източно отъ Видинъ, за да пресѣче подвоза на войски по Дунава, било къмъ Видинъ, било къмъ София, и следъ това да превземе Видинъ и да заплаши София.

Отъ казаното се вижда, че размѣрътъ на доброволците въ северния театъръ бѣше сравнително много по-голямъ отколкото на южния. Като се вземе предъ видъ, че доброволците бѣха добре въоръжени съ мартинови и берданови пушки и много добре стѣмени, то може да се каже, че тѣ по въоръжение и снаряжение не отстъпваха на запасните дружини. Тѣ отстъпваха на последните само по облъкло и обучение, и по това, че въ запасните дружини имаше поне по единъ офицеръ въ рота, а доброволските чети съ малки изключения се командуваха отъ четници. Но затова пъкъ доброволците далечъ надминаваха запасните дружини и опълчението по интелигентностъ, предприемчивостъ, храбростъ и пламененъ патриотизмъ. Тѣзи имъ качества ги правѣха да бждатъ най-добрата войска въ северния театъръ.

Капитанъ Узуновъ

Българскиятъ Северенъ отрядъ бѣ разположенъ: Бръговскиятъ участъкъ — две запасни роти, две чети опълченски, разположени около Бръгово, и две чети доброволци (2-а Свищовска и 3-а Варненска отъ Шуменската дружина) въ с.Раброво. Кулскиятъ участъкъ: — една запасна рота, една дружина опълченска и две чети доброволци (1-а Добричка, 4-а Балчишка отъ Шуменската доброволска дружина). Бѣлоградчишкиятъ участъкъ — една запасна рота; Плѣвенската и Русенската (Дворянова) доброволски чети и 1500 опълченци. Берковскиятъ участъкъ — една запасна рота и една опълченска дружина. Крепостта Видинъ — две запасни дружини, три доброволски чети (5-а Русенска и 6-а Шуменска отъ Шуменската доброволска дружина и Сандровската доброволческа чета), $\frac{1}{2}$ ескадронъ и 5 полски крепостни батареи. Главенъ резервъ на Северния отрядъ, разположенъ около Лагошевици — една запасна и три опълченски дружини. Летящъ отрядъ — една запасна дружина, единъ доброволчески ескадронъ и една батарея, разположени пакъ тамъ. Назначението на Летящия отрядъ бѣ да действува активно въ Сърбия, а на останалите — отбранително.

Целта на така разположените войски отъ Северния отрядъ бѣше да пречатъ на сръбското настѣпление и въ краенъ случай да се оттеглятъ въ крепостите Видинъ и Бѣлоградчикъ и да ги бранятъ.

Обявяването на войната бѣ посрещнато съ голѣмо въодушевление отъ частите въ Северния отрядъ. По тоя случай началникътъ на Северния отрядъ капитанъ Узуновъ донесе телеграфически:

„Днесъ на цѣлия гарзононъ войници, волонтиери и опълченци прочетохъ височайшия приказъ за обявяване на войната. Радостта и въодушевлението бѣха стигнали апогеа си: цѣлъ часъ не преставаше вика „ура! да живѣе князь Александъръ!“ и хвърляне калпаки нагоре. Сжиятъ възторгъ бѣше и между всичките войски на отряда. Смѣя да увѣря, че всички офицери, войници, опълченци и доброволци сж готови до единъ да се жертвуватъ за защита на отечеството и княжеския престолъ“.

* * *

На 2-и ноемврий сръбската Тимошка армия не настѣпи, понеже не бѣше готова; напротивъ сръбската Нишавска армия южно отъ Балкана настѣпи по цѣлия фронтъ. Тя успѣ да пробие слабата отбранителна линия, която българския Западенъ корпусъ бѣ устроилъ край границата. Командирътъ на корпуса реши да организира втора отбранителна линия Трънъ — Врабча — Драгоманъ. Сжия денъ капитанъ Узуновъ донесе, че въ северния театъръ сърбитѣ не настѣпватъ и телеграфира до Щаба на армията съ копие до военния министъръ: „Моля убедително разрешете ми най-скоро да навлѣза въ Сърбия; шансъ за успѣхъ най-голямъ“. Въ това време князътъ съ щаба си пжтуваше отъ Пловдивъ за София, та военниятъ министъръ му телеграфира да чака заповѣдь отъ Главната квартира, която се очаква да пристигне, и го съветва „да настѣпи предпазливо съ целъ да отвлече сръбските сили отъ южния театъръ и въ никой случай да не взима войските отъ гарнизона на Видинъ“.

Къмъ обѣдъ на 3-и ноемврий пристигна князътъ въ София, и веднага телеграфира на Узунова да настѣпи „енергично съ всички сили, които може да извади“. Единъ часъ по-късно пристигна въ София началникъ щаба и телеграфира на Узунова: „Негово Височество заповѣда да преминете съ една частъ отъ повѣрените Ви отрядъ въ настѣпление. Произведете усилену рекогносцировка на Зайчаръ. За тая целъ се възползувайте отъ Летящия отрядъ на капитанъ Тодорова“.

Капитанъ Узуновъ заповѣда на Летящия отрядъ да настѣпи презъ Кула за Зайчаръ въ Сърбия, а на главния резервъ — да се премести въ с. Голѣмъ Турчинъ. Освенъ това, за да отвлече вниманието на сърбитѣ отъ Зайчаръ, той заповѣда на Бръговския участъкъ да премине Тимокъ при Бракъовци и Бръгово и следъ като се заслони отъ къмъ Радугавацъ, да настѣпи на югъ къмъ Зайчаръ.

Споредъ разпорежданията на капитанъ Узуновъ, частитѣ, които щѣха да настѣпятъ въ Сърбия, трѣбваше на 3-и ноемврий да се приближатъ до границата и на 4-и ноемврий да я преминатъ.

Но и сръбската Тимошка армия бѣше вече готова и началникътъ ѝ разпреди на 3-и частитѣ отъ Княжевацъ да настѣпятъ за Бѣлоградчикъ и го превзематъ. Главнитѣ сили да настѣпятъ отъ Зайчаръ за Кула, съ цель да се разбие българскиятъ отрядъ при Кула, като се отсѣче пътя на настѣпленieto му за Видинъ. Частитѣ срещу Бръговския участъкъ да останатъ въ отбрана.

И така на 3-и ноемврий сръбитѣ отъ Княжевацъ настѣпиха за Бѣлоградчикъ, отблъснаха българскитѣ гранични постове и стигнаха Салашъ и Чупрене.

* * *

Срещу Кула сръбитѣ настѣпиха съ 7 дружини, 2 батареи и 3 ескадрона.¹⁾ Кула бѣ укрепенъ лагеръ още въ турско време. Българитѣ заемаха западнитѣ укрепления съ една запасна рота, а пъкъ отъ опълченската дружина — 800 души — частъ бѣха разположени задъ фланговетѣ, частъ въ поддръжка задъ центъра. Конница и артилерия българитѣ нѣмаха. Къмъ отряда се числѣха и доброволцитѣ отъ 1-а Добричка и 4-а Балчишка чети — всичко 212 души, които бѣха разположени въ с. Бойница, като секретъ, който ще нападне въ флангъ сръбитѣ, които настѣпватъ по шосето за Кула.

Сръбитѣ, като приближиха Кула, разгънаха се, извадиха батареитѣ на позиция, откриха огънь и настѣпиха. Съгласно заповѣдта тѣ трѣбваше да обхванатъ дѣсния флангъ на българитѣ и да имъ пресѣкатъ пътя за Видинъ. За тая цель тѣ насочиха цѣлия свой 13-и полкъ и два ескадрона въ обхватъ на тоя флангъ. Но тоя маневъръ на сръбитѣ бѣ парализиранъ отъ доброволцитѣ, разположени скрито въ с. Бойница.

Доброволцитѣ подъ командата на Д. Ковачевъ настѣпиха скрито и като приближиха Кула изпратиха едно отдѣление на западъ да охранява дѣсния флангъ и се спрѣха

¹⁾ Приложение № 9.

въ дола на р. Тополовица. Тамъ чакаха заповѣдъ и като не получиха, 1-а чета се прѣсна въ верига, а другата чета се изкачи по платото и откри огънь най-напредъ по двата сръбски ескадрона и после по пехотата. Тогава сръбитѣ насочиха огъня на батареитѣ противъ доброволцитѣ.

Ето какво пише за дейността на тия доброволци въ реляцията си самиятъ началникъ на Северния отрядъ капитанъ Узуновъ:

„При тая именно обстановка пристигна секретно разположениятъ въ село Бойница отрядъ доброволци, които удрятъ въ лѣвия неприятелски флангъ. Това е било за неприятеля неожиданостъ; неговото решително настѣпване е било спрѣно, и само когато той отдѣлилъ особени части противъ доброволцитѣ и насочилъ артилерийския си огънь къмъ тѣхъ, само тогава е подновилъ настѣпленieto си“.

Въ сжщностъ сръбитѣ се отказаха отъ обхвата на дѣсния български флангъ, обхванаха лѣвия и заплашиха тила. Българското опълчение, което бѣше въ поддръжка, се уплаши и разбѣга безъ да грѣмне. Тогава и запасната рота отстѣпи. 1-я ѝ взводъ, който бѣ въ срѣдата и най-много изтъкнатъ, следъ отчаяно съпротивление падна въ пленъ. Ротата отстѣпи въ Чечилъ.

Сръбитѣ, следъ като заеха позицията, изпратиха авангарда — две дружини — да преследва ротата. Авангардътъ настѣпи въ боенъ редъ, но отгатакъ Кула той бѣ посрещнатъ съ огънь отъ доброволцитѣ, които бѣха се премѣстили по на изтокъ, и бѣха заели края на корията Дубрава, северно-източно отъ Кула. Авангардътъ бѣ спрѣнъ. Тогава почти цѣлиятъ сръбски отрядъ — 7 баталиона, 2 батареи и 3 ескадрона — се разгъна противъ доброволческитѣ чети, поведе атака, и привечеръ, при захождане на слънцето, принуди доброволцитѣ да отстѣпятъ по долината на Тополовица за Буковецъ. Благодарение на това упорство на доброволцитѣ ротата отстѣпи благополучно къмъ Чечилъ.

„Спасяването на ротата — пише капитанъ Узуновъ въ реляцията си — се дължи донѣкжде на доброволцитѣ, тъй като до тѣхното появяване неприятелътъ заемалъ пътя на отстѣпленieto ѝ“.

Загубитѣ на сръбитѣ сж: 20 убити и 40 ранени. Загубитѣ на българитѣ сж: 50 души убити и ранени и 107 пленени. Въ 50-тѣ убити и ранени сж и тѣзи отъ доброволцитѣ, но колко сж, не се знае.

На другия день, 4-и ноемврий, дветѣ доброволски чети стигнаха въ Видинъ. Тамъ презъ нощта се нахраниха и починаха и на другия день капитанъ Узуновъ ги изпрати да подкрепятъ 2-а Свищовска и 3-а Варненска доброволски чети, които бѣха минали границата при Бракъевци.

Като донася въ Щаба на армията за действията на 3-и ноемврий, капитанъ Узуновъ казва за действията на Балчишката и Добричката чети:

„Забравихъ да Ви кажа, че въ време на боя при Кула сж действували на лѣвия флангъ на противника 300 доброволци, които после превземането на Кула отстъпиха, а сега се преправятъ презъ Тимокъ, дето ще се съединятъ съ доброволците на поручикъ Петрова“.

* * *

Между това главниятъ резервъ и Летящиятъ отрядъ съгласно дадената имъ заповѣдъ бѣха тръгнали отъ околността на Лагошевици и на 3-и вечерята стигнаха въ с. Грамада.¹⁾ Отъ хора, избѣгали следъ боя въ Кула, тѣ узнаха, че сърбитѣ сж разбили българския Кулски отрядъ и заели града Кула. Началниците на двата отряда решиха на другия день да атакуватъ сърбитѣ и да ги изгонятъ отъ Кула. И сутринята на 4-и ноемврий настѣпиха съ тая целъ. Капитанъ Узуновъ така сжщо, шомъ получи донесение за падането на Кула, изпрати 5-а Русенска и 6-а Шуменска чети отъ Шуменската доброволческа дружина по шосето за Кула съ заповѣдъ да атакува заедно съ Летящия отрядъ. Четитѣ тръгнаха още вечерята на 3-и ноемврий съ пѣсенята: „Съ радостъ, съ радостъ къмъ Сърбия, помогна ще ни Богъ за Македония“. Четата пжтува цѣла нощъ и осъмна въ гората северо-източно отъ Кула. Отъ две момчета доброволци узнаха подробности за поражението предидущия день и за това, че сърбитѣ сж въ Кула.

Сутринята на 4-и ноемврий сърбитѣ се окопаваха при Кула и се готвѣха да тръгнатъ за Видинъ, следъ като получатъ сведения отъ ескадрона, който бѣ изпратенъ да разузнава.

Въ 11 ч. пр. пл. единъ разездъ доведе трима българи селяни, които съобщиха, че българската войска настѣпва отъ Видинъ и че е близо, но колко — не могли да кажатъ. Тогава началникътъ на сръбската армия изпрати почти всичката си конница, като ѝ заповѣда да узнае за силата и положението на българитѣ въ тая посока. Между това откъмъ Видинъ, т. е. отъ северо-изтокъ настѣпваха само дветѣ доброволски чети, а главниятъ резервъ и Летящиятъ отрядъ нападаха съвсемъ неочаквано откъмъ юго-изтокъ отъ с. Грамада, атакуваха сърбитѣ отъ юго-изтокъ и отъ югъ, като заплашиха пжтя на отстъплението имъ. Още първитѣ грамати на батареята отъ Летящия отрядъ попаднаха въ ре-

¹⁾ Приложение № 10.

зерва на преднитѣ сръбски постове и произведеха голѣмо смущение.

Срещу доброволскитѣ чети бѣ заелъ позиция въ Кулскитѣ укрепления и се окопаваше вънъ отъ тѣхъ 13-и сръбски полкъ.

Доброволцитѣ подъ командата на опълченеца Върбанъ Димитровъ настѣпиха подъ прикритието на единъ взводъ авангардъ. На разсъмване авангардътъ наближи Кула и забеляза сръбски постове. Четитѣ се спрѣха. Тукъ дойде офицеръ и каза, че ще пристигнатъ две роти въ лѣво и заедно съ тѣхъ ще настѣпятъ и доброволцитѣ. Скоро ротитѣ дойдоха и настѣплението почна. Четитѣ се прѣснаха по два взвода въ верига и достигнаха линията на сръбскитѣ постове. Тамъ веригата бѣ усилена съ останалитѣ взводове и продължи настѣплението докато зае протѣгащата се отъ дветѣ страни на шосето кория. Но поради силния огънь не можа да напредне повече.

Атаката, обаче, не успѣ, защото сърбитѣ бѣха много по-силни и разположени въ укрепена позиция, и защото българскиятъ главенъ резервъ, който атакува и заплаши сръбския тилъ, се състоеше главно отъ необучено опълчение и бѣ почти лишенъ отъ началници (въ дружината по единъ офицеръ). Сърбитѣ контра-атакуваха резерва и го обърнаха въ бѣгство. Следъ резерва отстъпи и Летящиятъ отрядъ въ центъра, а заедно съ него и доброволцитѣ, преследвани отъ 1-и баталионъ отъ 13-и сръбски полкъ. Резервътъ се прѣсна, Летящиятъ отрядъ отстъпи къмъ Грамада, а доброволцитѣ отстъпиха къмъ Войница, дето завариха ротата, която предидущия день бѣ се сражавала при Кула.

Капитанъ Узуновъ въ реляцията си пише за тия действия:

„Съвмѣстно съ летящия отрядъ настѣпвала и една чета доброволци, която е имала сжщия успѣхъ, но пакъ лѣвиятъ нашъ флангъ побъркалъ на тѣхнитѣ успѣхи“.

Загубитѣ на българитѣ сж: отъ летящия отрядъ — 1 офицеръ плененъ и 132 войници убити, ранени и пленени; отъ главниятъ резервъ — 2 офицера ранени, отъ които 1 плененъ и 120 убити, ранени и безъ вѣстъ пропаднали; отъ доброволскитѣ чети — споредъ капитанъ Узуновъ — 18 души убити, ранени и безъ вѣстъ пропаднали.

На следващия день — 5-и ноемврий — дветѣ чети се прибраха въ Видинъ.

* * *

Както се каза, капитанъ Узуновъ, за да отвлѣче вниманието на сърбитѣ отъ Зайчаръ на северъ, заповѣда на Бръговския участъкъ да мине Тимокъ при Бръгово и Бра-

кьевци и следъ като се заслони отъ северъ, да настъпни на югъ. Макаръ че целта бѣ демонстративна — да се отвлече вниманието на сърбитѣ отъ Зайчаръ — той не каза това на

Поручикъ Петровъ

частитѣ и имъ заповѣда да атакуватъ Зайчаръ отъ северъ, докато въ сѣщото време летящиятъ отрядъ го атакува отъ изтокъ.

Презъ нощта срещу 4-и ноемврий българитѣ построиха мостъ на Тимокъ при Брѣгово, и сутринта минаха по него всички части отъ Брѣговския участъкъ, освенъ доброволцитѣ отъ Раброво. Българитѣ разбиха близкитѣ сръбски части, но сърбитѣ, които бѣха много пѣхоти — силни, се струпаха отвсѣкжде противъ тѣхъ. Поради това българитѣ заеха удобна позиция западно отъ Тимокъ и останаха на нея да чакатъ подкрепления и пристигането на два катери по Дунава, за да преминатъ отново въ настѣпление.

Доброволцитѣ въ Раброво — 2-а Свищовска и 3-а Варненска чети — подъ началството на дружинния командиръ поручикъ Петровъ на 3-и ноемврий чуваха гърмежитѣ отъ боя при Кула. Презъ нощта до тѣхъ стигнаха противоречиви слухове, ту че нашитѣ сж разбити и бѣгатъ къмъ Видинъ, ту че сърбитѣ разбити бѣгатъ отъ Кула. Сутринта на 4-и ноемврий се чуха топовни гърмежи отъ къмъ Брѣгово. Съгласно получената заповѣдъ доброволцитѣ настѣпиха, но какъ — нѣма сведения. При Браковци нагизаха Тимокъ, който бѣ граница между България и Сърбия. Когато половината отъ доброволцитѣ бѣха минали рѣката, сърбитѣ откриха огънь отъ близкия залесенъ ридъ. Нѣкои отъ доброволцитѣ сжщо започнаха да стрелятъ, но поручикъ Петровъ, който възседналъ на коня си още бѣше въ рѣката, забрани да се стреля докато мине цѣлата дружина. Оттатѣкъ рѣката дружината се събра въ единъ кукурузъ. Отъ тамъ едната чета се прѣсна въ верига и откри огънь. Сръбската рота, която охраняваше границата съ постове и имаше поддръжката си въ близкото село Темничъ, отстъпи следъ слабо съпротивление. Доброволцитѣ настѣпиха на западъ и наближиха селото Брусниковецъ. Край селото единъ голъ връхъ бѣше почернѣлъ отъ тѣлпа селяни. Отъ тѣлпата се отдѣли една грамадна брашовска талига, запрегната съ два голѣми маджарски коня. Като стигна при дружината отъ нея излѣзе депутация, състояща се отъ селския свещеникъ и трима селяни. Свещеникътъ каза на поручикъ Патрова, че тамъ горе на върха сж се събрали всички мирни селяни и моли да не имъ прави никаква пакостъ. Поручикътъ го увѣри, че никому нѣма да падне косъмъ отъ главата и заповѣда всички селяни да се прибератъ по домоветѣ си. Въ знакъ на благодарностъ свещеникътъ каза, че селото подарява на дружината колата съ конетѣ. Фелдшерътъ — единичкиятъ санитаренъ чинъ въ дружината — веднага гордо се настани въ нея.

Следъ това доброволцитѣ безъ да срещнатъ противникъ заминаха за Брусниковецъ и късно вечерта стигнаха

при Калиновецъ. Нощуваха въ една кория, въ която бѣха избѣгали отъ къмъ Брѣгово много сръбски семейства.

На 5-и сутринята бѣ хванатъ единъ сръбски патруль. Отъ него се узна, че наблизю имало два сръбски баталиона, кавалерия и артилерия¹⁾. Доброволците сами, безъ конница и артилерия и безъ поддръжка се почувствуваха въ опасностъ. Поради това, разказва доброволецътъ Кладчевъ, дружинниятъ командиръ решилъ да се върне. Двама старци имъ показали другъ бродъ на Тимокъ. При все това, разказва Р. Д. Кушевъ, преминаването било много трудно. Газили водата до шия, заловени единъ за другъ. При газенето отъ билото на с. Брусниковецъ сърбитѣ откриха огънь. Нашитѣ не имъ отговориха и тѣ млъкнаха. Доброволците стигнаха въ Бракъевци и се спрѣха да си починатъ и нахранятъ, защото тоя день не бѣха яли. Тамъ се тъкмѣха да нощуватъ. Обаче пристигнаха разезди, отъ които узнаха за поражението при Кула и получиха заповѣдь да отсѣпятъ въ Видинъ. Като предполагаша че сърбитѣ сж настѣпили и отъ Кула, което бѣ вѣрно, и отъ Брѣгово, което не бѣ вѣрно, доброволците помислиха, че сж заобиколени отвсѣкжде. Поради това дружинниятъ командиръ реши да използва тъмнината, за да се промъкне незабелязано въ крепостта. Ето защо четитѣ трѣгнаха веднага, мокри, непочинали и ненахранени, при иай-лошо време — снѣгъ съ поледица. Стигнаха въ Раброво, дето се надѣваха да си починатъ; но отъ селянитѣ узнаха, че въ селото има сръбска конница; тя, както ще видимъ, бѣ изпратена нарочно противъ тѣхъ. Конницата бѣ малко; появи се мисълта да я нападнатъ, но отъ една страна не знаеха какво има наблизю, отъ друга — така бѣха уморени, че нѣкои едва се държеха на крака. Поради това отминаха селото и продължиха пѣтя безъ почивка. Съ последни сили стигнаха въ Делейна и отъ селския караулъ узнаха, че въ селото има българска войска; това бѣха 1-а Добричка и 4-а Балчишка чети, изпратени отъ капитанъ Узуновъ съ заповѣдь най-напредъ да ги подкрепятъ. Следъ поражението при Кула на 4-и ноемврий, обаче, прати заповѣдь да намѣрятъ дветѣ чети и да имъ кажатъ да се прибератъ. Следъ малка почивка четиритѣ чети продължиха пѣтя и стигнаха въ Видинъ.

¹⁾ Споредъ Р. Д. Кушевъ видѣли и сръбска войска да се движи по Кулския пѣтъ; така че доброволците оставали въ тила ѝ.

Действията на доброволците около Бѣлоградчикъ.

Настѣплението на сърбитѣ къмъ Бѣлоградчикъ. Отсѣплението на Русенската (Дворянова) чета. Настѣплението на Дворянова съ Сандровската чета.

Отбиването сърбитѣ отъ „Столоветъ“. Поражението на сърбитѣ при Бѣлоградчикъ.

Срещу Бѣлоградчикъ сърбитѣ бѣха съсредоточили 14 и полкъ 2-и призивъ съ една планинска батарея и единъ ескадронъ. Отъ тѣхъ три баталиона съ батареята бѣха разположени въ прохода Каджбоазъ, а единъ баталионъ — въ прохода св. Никола. На 2-и ноемврий тѣ бѣха на мѣстата си и за 3-и ноемврий получиха заповѣдь да настѣпятъ противъ Бѣлоградчикъ, да го превзематъ и да се събератъ въ него.

Срещу тѣзи войски българитѣ полагаша една запасна рота, 150 пушки и около 1500 опълченци, Русенската доброволческа чета съ 1100 опълченци охраняваше св. Николския проходъ и границата между селата Стакевци и Превала, като имаше ядрото си въ Чупрене. Останалитѣ части охраняваха Каджбоазкия проходъ и границата отъ Стакевци до Раяновци.

Началникъ на Бѣлоградчишкия участъкъ бѣ поручикъ Чолаковъ, човѣкъ слабъ и боленъ отъ туберкулоза. Началникъ на Чупренския участъкъ бѣ командирътъ на Русенската доброволческа чета поручикъ Дворяновъ. Но тъй като въ крепостта Видинъ имаше само единъ артилерийски офицеръ, то началникътъ на крепостта поиска да му изпратятъ и други артилерийски офицери. Отъ Щаба на армията му заповѣдаха да вземе поручикъ Дворянова. Узуновъ извика последния въ Видинъ. Поради това на 29-и октомври поручикъ Дворяновъ, следъ като каза нѣколко похвални думи за отряда, предаде участъка на подчетника Недѣлчо Ненчовъ и замина за Видинъ. Така че въ Бѣлоградчишкия участъкъ имаше само единъ боленъ офицеръ, а при Чупрене нѣмаше нито единъ — бѣше безначалие.

При такова положение въ 12 ч. презъ деня на 3-и ноемврий сърбитѣ минаха границата въ Каджбоазкия и св. Николския проходи. Предъ грамадното числено превъзходство на сърбитѣ постоветѣ и заставитѣ, които пазѣха проходите и границата, отсѣпиха безъ да укажатъ съпротивление. Тѣзи отъ Бѣлоградчишкия участъкъ отсѣпиха постепенно. Постоветѣ отъ Каджбоазъ се спрѣха на линията на заставата въ Дубрава.

Въ Чупренския участъкъ ядрото на Русенската чета и на опълчението заеха позиция нѣкъде въ прохода св. Ни-

кола и, според доброволца Драганъ Манчевъ, се завързалъ бой, който траялъ 4—5 часа, докато единъ селянинъ съобщилъ, че ужъ сърбитъ превзели Бѣлоградчикъ. Тогава опълчението се разбѣгало, а четата побѣгнала, прѣсната по шосето, отминала Бѣлоградчикъ и се спрѣла при селата Ружинци и Риплина. За нея Ломскиятъ окръженъ управителъ презъ нощта на 4-и срещу 5-и ноемврий телеграфира въ Щаба на армията: „Неприятелътъ по Бѣлоградчишкото шосе се намира далечъ отъ Ломъ 40 километра. За сега срещу него се намира разбитата Русенска народна чета отъ 150 души, на която много не може да се разчита, въ случай че не пристигнатъ тукъ военни сили, и ако неприятелътъ продължи настѣплението си. По нѣмане тукъ никаква военна сила, силна защита на Ломъ отъ неприятеля ще бѣде невъзможна“.

Обаче четата бързо се съвзела и устрои, и войнскиятъ началникъ Берковски промѣнилъ мнението си за нея. Сѣщия день вечерта той донася телеграфически:

„Благодарение на извънредно лошото време и на останалата частъ отъ разбититъ отряди около Бѣлоградчикъ и другаде въ Видинския окръгъ, а именно Русенската доброволческа чета на брой 140 души юнаци, настѣплението на неприятеля закѣснѣ до сега. Тая чета оперира сама на шосето Ломъ—Бѣлоградчикъ между селата Чорлево и Ружинци. Следъ получаването каквато и да е военна помощ, ще имъ отида на помощ“.

Отъ събранитъ ми до сега сведения, нашитъ войски и опълченци сѣ били юнашки на всѣкѣде по границата, което прави честь и похвала на България, но благодарение на извънредно лошото въоръжение и нѣмането достатъчно офицери, нашитъ войски били зле разбити. Ломското опълчение е съвършено разбито.

Военниятъ лѣкарь на опълчението сега пристигна и казва, че Русенската чета отстъпвала по нѣмане подкрепление, а особено артилерия. Една отъ главнитъ причини на нашитъ военни загуби е нѣмането артилерия.

Паниката повече расте. Както виждате, положението ми тукъ като войнски началникъ е безизходно и позорно. Дано пристигне отъ нѣкѣде нѣкоя помощ“.

Но четата въобще бѣше крайно недоволна отъ това, че ѝ отнѣха командира поручикъ Дворяновъ, който я бѣ стѣкмилъ и обучилъ. Още веднага следъ заминаването на Дворянова за Видинъ, ковчежникътъ на четата Казанакли телеграфира на капитанъ Агура въ София:

„Опълномощенъ отъ четата, моля да се върне Дворяновъ, иначе четата ще се прѣсне“.

Въ следствие тая телеграма, военниятъ министъръ на 30-и октомврий телеграфира на капитанъ Узуновъ въ Видинъ:

„Има частни сведения, че по причина на заминаването на поручикъ Дворяновъ четата щѣла да се прѣсне. Назначете незабавно нѣкой енергиченъ офицеръ. Трѣбваше преди да извикате Дворянова да назначите офицеръ да приеме четата отъ него“.

Но горкиятъ Узуновъ отъ гдето да вземе офицеръ? Той си направи оглушки. Обаче когато на 3-и ноемврий следъ обѣдъ получи донесение, че частитъ отъ Бѣлоградчишкия участъкъ се оттеглили въ крепостта, и че доброволцитъ напуснали св. Николския проходъ и открили пътя за Ломъ, той навѣрно е почувствувалъ голѣмата отговорност, задето не е изпратилъ офицеръ тамъ. Поради това той веднага изпрати за Бѣлоградчикъ Сандровската доброволческа чета, която току-що бѣше въоръжена отъ поручикъ Дворяновъ и заклета отъ митрополитъ Антимъ.

Въ 8 ч. вечерта Узуновъ повика поручикъ Дворянова, обясни му положението и му заповѣда да замине сѣщата нощъ за Бѣлоградчикъ, като настигне и вземе съ себе си и Сандровската чета.

Въ 10 и $\frac{1}{2}$ часа вечерта поручикъ Дворяновъ трѣгна на конь. Въ Гурково отъ нощната стража узна, че Сандровската чета спи въ кръчмитъ. Той я събуди и поведе.

На следващия день, 4-и ноемврий, пристигна въ селото Калугеръ, което отстои 5 километра отъ Бѣлоградчикъ. Въ това време се зачуха изстрели на западъ отъ Бѣлоградчикъ. Поручикътъ се изкачи на близката височина и отъ тамъ ясно видѣ какъ заставата — около полурота — отстъпва отъ Дубрава, а сърбитъ я преследватъ съ пушеченъ и топовенъ огънь. Виждаха се сърби ескадронъ. Отъ тѣхъ една съгъстена частъ — около две роти — се насочва къмъ върха южно отъ селото, най-високия на планината Столоветъ (Мусинъ връхъ, 786 м.). Поручикъ Дворяновъ бързо схвана важното значение на този връхъ, заповѣда на четата да смене раницитъ и бѣгомъ да се изкачи на върха.

Като видѣха, че доброволцитъ заеха върха, сърбитъ прѣснаха верига и така продължиха да настѣпватъ. Доброволцитъ ги дочакаха на 800 крачки и откриха огънь. Сърбитъ спрѣха и повече не настѣпиха.

На върха къмъ четата се присъединиха и 12 запасни войници отъ граничните постове. Освенъ това южно, въ политъ на върха, бѣха се събрали 400 Кутловски опълченци, изпратени да усилятъ гарнизона на Бѣлоградчикъ. Сръбската батарея, като промѣни позицията си, откри огънь по тѣхъ, и тѣ се разбѣгаха къмъ върха. Частъ отъ тѣхъ, об-

зети от паника съ виковете премина предъ веригата на доброволците. Другитъ, около 120 души, Дворяновъ съ увещание и оржие въ ржка успѣ да задържи.

Поручикъ Дворяновъ

Докато стазаше това, мръкна. Поручикъ Дворяновъ, следъ като взе мѣрки противъ нощно нападение, прати донесение на капитанъ Узуновъ и го моли да изпрати поне две оржия и рота пехота. Изпрати записка въ Бѣлоградчикъ до поручикъ Чолаковъ съ молба да извести за положението и да повика Русенската доброволческа чета отъ Чупрене въ Бѣлоградчикъ. Обаче селянинътъ, изпратенъ съ записката, бѣ срѣщнатъ съ огънь и не можа

да влѣзе въ града. Презъ нощта Дворяновъ присѣдини къмъ четата още 30 души запасни войници и 10 опълченци, които бѣха отстѣпили отъ граничния районъ сколо Раяновци и не знаеха къде да отидатъ.

Предъ видъ на това, че Мусинъ врѣхъ владѣеше крепостта и града, което се видѣ на практика въ руско-турската война, поручикъ Дворяновъ остана на него до 2 часа сл. пл. на 5-и ноемврий. Презъ това време Дворяновъ раздѣли на две половини събранитѣ войници и опълченци. Отъ едната формира сборна рота, подъ командата на енергичния четникъ Влаховичъ. Отъ другата половина 60 души подъ началството на подофицеръ назначи да пазятъ върха, а останалитѣ присѣдини къмъ Сандровската доброволческа чета.

Въ 10 часа сутриньта на 5-и изпрати ординарецъ да съобщи на поручикъ Чолаковъ за положението и да повика Русенската доброволческа чета отъ Чупрене.

Тоя день валя снѣгъ до 2 ч. и нищо не се виждаше. Сърбитѣ само се доближиха и отъ време на време размѣняха съ гарнизона по нѣкой пехотенъ изстрелъ. Дворяновъ се възползува, та изпрати сборната рота по политѣ на планината въ града. Въ 2 часа снѣгътъ престана, и сърбитѣ откриха артилерийски огънь. Поради това на мръкване и той съ Сандровата чета по гребена на планината се спушна въ града.

Поручикъ Дворяновъ намѣри цѣлия гарнизонъ затворенъ въ крепостта безъ никакво охранение. Околийскиятъ началникъ още на 4-и заминалъ за Видинъ подъ предлогъ да моли за помощъ. Жителитѣ на града изплашени, нѣкои напушатъ града. Началникътъ на гарнизона, поручикъ Чолаковъ, се прибралъ въ една стая въ крепостта. При него се прибралъ и началникътъ на телеграфната станция заедно съ апарата. Доброволцитѣ отъ Плѣвненската чета, възползувани отъ отсъствието на полицията и нѣкои отъ стопанитѣ, бѣха се впуснали да грабятъ въ нѣкои отъ дюкянитѣ тютюнъ и покрай него и други стоки.

Поручикъ Дворяновъ бѣ посрещнатъ добре отъ гражданитѣ. Понеже гарнизонътъ страдаше за хлѣбъ, той веднага заповѣда на реквизиционната комисија да разпореда по къщитѣ да се приготви презъ нощта 1000 оки хлѣбъ. Запрети на гражданитѣ да напушатъ града, като постави постове отъ доброволци по изходитѣ на града. За охранение отъ къмъ неприятеля постави стражева застава отъ Сандровската чета презъ крепостта на пѣтя за Дубрава.

* * *

Следъ това двамата поручици седнаха да кроятъ планъ за отбраната на крепостта.

Понеже силите на противника не се знаеха, решиха да се отбраняват, като излѣзатъ всички отъ крепостта, и взематъ позицията предъ нея и въ страни.

Запасната рота — 150 щика — и Плѣвенската доброволска чета — 120 щика, подъ командата на поручикъ Чолаковъ ще отбраняватъ участъка отъ крепостта до пѣтя за Дубрава, затова ще излѣзатъ рано отъ крепостта.

Сандровската чета — 150 щика и четата отъ Кутловското опълчение — 150 щика подъ командата на поручикъ Дворяновъ ще брани отъ казания пѣтъ до рѣчичката северно отъ Бѣлоградчишката опълченска чета, 150 щика подъ началството на подофицера бѣлгаромохамеданинъ Мустафа на северъ отъ рѣчичката и заедно съ опълченците на Мусинъ връхъ ще отбранява веригата „Столоветъ“. Поради това трѣбва да отиде още въ зори. Всичко крепостта разполагаше съ 720 пушки, отъ които 300 кринки, останалите бердани и мартини. Срещу тяхъ сѣрбитѣ имаха 2 баталиона и половина или около 2,000 пушки, 4 планински орждия и 1 ескадронъ отъ 100 конника.

Крепостта Бѣлоградчикъ е разположена тамъ, дето пѣтятъ отъ прохода св. Никола за Видинъ се събира съ пѣтя Каджбоазъ — Видинъ. Освенъ това крепостта заема близко флангово положение относително пѣтя Св. Никола — Ломъ. Мѣстността около Бѣлоградчикъ е силно планиниста. Всичкото пространство наоколо е изпълнено съ веригите на Балкана. Отъ изтокъ се издига веригата „Столоветъ“, върховете на която надвишаватъ околността и владѣятъ града. Всичката мѣстност е обрасла съ шума. Само скалистите върхове близо около града сѣ голи.

Самата крепост е разположена на една възвишеност единъ километъръ западно отъ града. Отъ югъ възвишеността е отвесна съ отдѣлно стърчащи каменни стълпове. Останалите три страни представляватъ отлична позиция. Самата крепост представлява правилень четириъгълникъ. Дебелината на каменниятъ брустверъ позволява да се движатъ по него орждия на лафетъ. До 1877 г. въ нея имало скрити безопасни помѣщения, но били запустнати и до нѣкъде разрушени. На южната страна три отвесни скали се издигатъ по-високо; на тяхъ сѣ изсѣчени редюити.

На 6-и ноемврий при зазоряване поручикъ Дворяновъ отиде въ крепостта. Бѣлоградчишката опълченска чета бѣ се изтеглила и бързаше да заеме определеното ѝ мѣсто.¹⁾ Но Плѣвенската доброволска чета още бѣ въ крепостта. Четникътъ ѝ, нѣкой си Сава²⁾, бѣ отказалъ да я изведе, и поручикъ Чолаковъ, който лежеше боленъ, не смѣеше да

му се наложи. Не стига това, но и западната врата, презъ която четата трѣбваше да излѣзе, бѣше затрупана съ камѣни и подпрена съ дебели дървета. Дворяновъ заповѣда да отворятъ вратата; следъ това повика четника, заповѣда му да вземе двама доброволци и да отидатъ заедно, за да му покаже позицията, която ще заеме съ четата си и да му укаже какъ да действа. Четникътъ отказа да изпълни заповѣдта, като заяви, че той е началникъ на четата, че не признава друго началство и нѣма да изведе четата.

Въ отговоръ на това Дворяновъ изтегли сабята си, нанесе му нѣколко удара по главата и го затвори въ единъ блиндажъ.³⁾ Следъ това построи четата и назначи за четникъ подчетника Стефанъ Минчевъ. Той заведе новия четникъ, показа му позицията, която ще заеме, като я обозначи съ двама доброволци, които водѣха съ себе си. Всичко това ставаше предъ очите на сръбските постове, които се виждаха на 500 крачки отъ позицията. Следъ това четата и ротата заеха определените имъ позиции, а поручикъ Дворяновъ отиде въ града, за да заведе своите чети — Сандровската и опълченската — на позицията имъ. Тѣмъ когато построяваше четите пристигна бѣгомъ доброволецъ отъ заставата и събщи, че неприятелътъ настѣпва и че билъ вече край града. Дворяновъ поведе бързо четите къмъ определеното мѣсто. Когато главата на колоната дойде до крайната кѣща на града, Дворяновъ видѣ на най-близкия до града гребенъ на около 300 крачки едно орждие, което произведе изстрелъ. Гранатата падна на 10 метра въ дѣсно отъ Сандровската чета въ една градина и се прѣсна безъ да закачи нѣкого. Сандровската чета бѣгомъ се спусна напредъ въ дола, а опълченската по заповѣдъ на Дворянова остана на улицата въ походень редъ. Дворяновъ слѣзе отъ коня си, спусна се въ дола при доброволците, прѣсна верига отъ три взвода и настѣпи съ нея до шосето Бѣлоградчикъ — Видинъ. Тамъ веригата се прикри задъ камѣните, пригответи за поправка на пѣтя и струпани въ видъ на грдобранъ (брустверъ) и откри огънь. Сѣрбитѣ веднага напуснаха гребена и отстъпиха на по-задния. Тогава поручикъ Дворяновъ извика и опълченската чета, съ която удължи веригата на северъ, край шосето. Отъ двете чети само единъ взводъ отъ Сандровската чета остана въ поддържка, всичко друго бѣ въ веригата. Цѣлата бойна линия откри огънь. Стреляха редко; само Плѣвенската доброволска дружина стреляше повече залпове. Сръбската батарея стреля дълго време, и то повече въ дола, дето навѣрно предполагаше, че се намиратъ резервите на гарнизона.

¹⁾ Приложение № 11.

²⁾ Споредъ Къшевъ сѣрбинъ по народност.

³⁾ Следъ свършване на военните действия четникътъ Сава бѣ сжъденъ и осъденъ за тѣя му постѣпка.

Към обяд поручик Дворянов взви дѣсното крило на веригата напред и почти успоредно на пята, по който настѣпваха сърбитѣ. Освен това той изпрати 8 доброволци под началството на един ефрейтор да се промъкнат въ една горичка близу до казания път и въ случай на атака да дадат залп и да викат „ура“. След това, като се научи че поручик Чолаковъ отишълъ при телеграфиста въ крепостта, възседна коня и кариеръ отиде при него. След кратко съвѣщание двамата поручици решиха:

1. Въ случай че противникътъ не атакува, ще се поддържа редъкъ огънь, а през нощта поручикъ Дворяновъ съ Сандровската чета ще атакува бивака на противника.

2. Въ случай че противникътъ атакува, атаката ще се дочака и приеме.

3. Тъй като от бойния редъ на противника се вижда, че най-вѣроятно е да атакува центъра — Сандовската чета, която имаше поддръжка само 15 души, то поддръжката на Плѣвенската доброволческа чета се премѣсти веднага въ дѣсно, за да може на време да се притече на помощ.

Рѣдката стрелба продължава до 2 ч. сл. пл., когато сърбитѣ преминаха въ решителна атака. Гжста верига, която заемаше по фронта 150 крачки, настѣпи, а задъ нея по пята следваше колона въ редове. Когато веригата се спушна по склона, българската верига очисти стрелбата, а когато се зададе колоната, по нея се дадоха два залпа почти въ флангъ. Още при първия залпъ сръбската верига обърна гърбъ. Въ сжщото време се зачуха изстрели и виковете „ура“ нѣкъде въ опашката на колоната. Това бѣха 8-тѣ доброволци ученици, засилени съ още 7 опълченци и войници отъ Кутловската опълченска чета. Това „ура“ се поде отъ цѣлата верига, която следъ 2-и залпъ се спушна като единъ човѣкъ върху неприятеля, който обърна гърбъ. Плѣвенската доброволческа чета и запасната рота, настѣпвайки следъ бѣгащия противникъ, го преследваха съ огънь, докато се закри въ Джбрава, а поручикъ Дворяновъ съ Сандровската доброволческа и Кутловската опълченски чети ги гони цѣли 2 клм. отъ града.

Резултатитѣ отъ победата бѣха блѣскави: сърбитѣ още сжщата вечеръ отстѣпиха оттаткъ границата. Тѣ оставиха около 90 пленници, 46 убити, единъ лафетъ на планинско орджие и 10 тежко ранени. Между убититѣ бѣше и командирътъ на батареята. Освенъ това доброволцитѣ взеха 8 коня, между които и коня на началника на отряда, полковникъ Путникъ. По късно намѣриха и самото орджие, 200 пушки и нѣколко сандѣка патрони и гранати. Раненитѣ сж били много, но сърбитѣ ги отнесли оттаткъ границата. Отъ българска страна загубитѣ сж нищожни:

убитъ 1 доброволецъ отъ Плѣвенската чета и ранени двама войници и двамата отъ Кутловскитѣ опълченски чети.

Още преди боя въ 1 и 1/2 ч. сл. пл. въ отговоръ на записката, съ която бѣ искалъ подкрепление, поручикъ Дворяновъ получи отъ капитанъ Узуновъ следната записка:

„Господину поручику Дворянову.

„Най-добре ще направите ако отидете въ Ломъ паланка, отдето ще вземете просимото подкрепление; то е готово и васъ чака. Тука работитѣ не сж добри. Повече нищо не мога да Ви съобща.

5-и ноемврий 1885 г. 7 ч. пр. пл. Видинъ“.

Опълченецътъ, който донесе записката, добави, че когато запечатвалъ плика, капитанъ Узуновъ билъ бледенъ и загриженъ.

Въпрѣки песимизма, който вѣе отъ тая записка, Дворяновъ, както видѣхме, не се отчая, и завърши боя благополучно. Тая записка, обаче, показва, какво и било положението въ северния театъръ въ това време, и че тая първа решителна победа, спечелена въ северния театъръ, не само разстрои стратегическитѣ смѣтки на неприятеля, но и подигна извънредно много падналия духъ на българитѣ северно отъ Балкана.

Сутринта на 7-и ноемврий съдържателятъ на кръчмата, която е на 4-ия километъръ южно отъ Бѣлоградчикъ, дойде въ града и събщи на поручикъ Дворянова, че през нощта дохождали въ кръчмата сръбски офицери и го питали какво е станало вчера въ града. Той имъ отговорилъ, че сърбитѣ били бити и отблъснати. Следъ това офицеритѣ си отишли. Тая сутринъ когато тръгвалъ за Бѣлоградчикъ, видѣлъ горе на височината при с. Пролазница много сърби. Дворяновъ веднага изпрати подчетника на Русенската чета съ двама конника да отиде на усиленъ алюръ, да разузнае и провѣри казаното отъ кръчмаря. Следъ 1 ч. пристигна донесение отъ подчетника. Съобщаваше, че при Пролазница се вижда противникъ и моли да се изпрати по-скоро помощъ. Дворяновъ веднага подаде тревога за Сандровската и Русенската доброволски чети, които квартируваха въ града, събра ги и тръгна съ тѣхъ къмъ Пролазница. При излизането му отъ Бѣлоградчишката тѣснина на Ломското шосе сърбитѣ, като го забелязали, веднага напустнаха височината и отстѣпиха. Дворяновъ, за да имъ пресѣче пътя, поведе бързо четитѣ направо презъ Пролазница за Върбово. Но когато стигна въ последното село, съгледа сърбитѣ да отстѣпватъ далечъ въ планинитѣ на западъ отъ Чупрене. Дворяновъ доведе четитѣ въ Чупрене и като остави единъ

взводъ русенци въ охранение въ окопитѣ, които тѣ по-рано бѣха изкопали предъ селото, остана да ношува тамъ.

На другия день въ 7 ч. пристигна коненъ стражаръ, съ записка отъ поручикъ Чолаковъ, съ която съобщаваше, че сръбска войска съ 40 топа настѣпвала отъ Раковица за Бѣлоградчикъ, и че сж съвсемъ близу. Моли четитѣ веднага да се върнатъ. Следъ като взе 4 добри коня отъ Чупрене, Дворяновъ тръгна, на обѣдъ стигна въ Бѣлоградчикъ и отъ тамъ изпрати разездъ отъ 5 конника — трима доброволци и двама граждани — да разузнае посоката Дубрава — Струнинъ долъ — Ошане — Раяновци. Вечерята разездътъ се върна и донесе, че въ поменатитѣ села нѣма сърби. Само единъ ескадронъ миналъ презъ Раковица и пitalъ за Османие (Александрово). На следната сутринъ Дворяновъ изпрати разездъ къмъ последното село. Разездътъ донесе, че наистина въ селото има единъ сръбски ескадронъ.

Малкиятъ Бѣлоградчишки гарнизонъ както при преследването на 6-и и 7-и ноемврий, така и при разузнаването, чувствуваше голѣма нужда отъ конница. Поради това Дворяновъ се възползува отъ плененитѣ сръбски коне и реквизиранитѣ, фомира конна команда отъ 15 опитни ездачи — доброволци и граждани. Въ следващитѣ 4—5 спокойни дни ги обучавахе въ езда и разузнаване.

На 3-и ноемврий кметътъ на Чупрене извести, че сърби слѣзли отъ св. Никола и откарали отъ селото нѣколко добитѣка и моли да се даде охрана. Дворяновъ изпрати една получета отъ Плѣвенскитѣ доброволци и самъ отиде тамъ. Вечерята, когато се готвѣше да ношува въ Чупрене, получи отъ поручикъ Чолаковъ записка, съ която го моли да се върне въ Бѣлоградчикъ, понеже дошълъ сръбски парламентьоръ. Дворяновъ веднага замина и въ 10 и $\frac{1}{2}$ ч. веч. стигна въ Бѣлоградчикъ. Парламентьорътъ, единъ капитанъ, бѣ донесълъ писмо, адресирано до коменданта на Бѣлоградчикъ. Писмото имаше познатото намъ съдържание, стѣкмено отъ сръбската главна квартира следъ поражението при Сливница и Царибродъ. Двамата поручици изпратиха писмото до началника на Летящия отрядъ капитанъ Тодоровъ въ Ломъ съ молба да имъ даде инструкции, какъ да постѣпятъ, а парламентьора и трѣбача му задържаха, като поставиха часовой предъ вратата на стаята, въ която бѣха ги настанили.

Доброволцитѣ въ отбраната на Видинъ.

Приближаване на сърбитѣ къмъ крепостта. Боятъ на предната позиция.

Видинската крепостъ се бранѣше на изтокъ отъ Дунава, а на останалитѣ три страни отъ две огради, вътрешна и външна. Вътрешната е дълговременна каменна постройка

съ воденъ ровъ предъ нея. Едно време тя е била сѣщинска защита на града. Обаче откакъ градътъ се разрасте и излѣзе вънъ отъ нея, тя изгуби това си значение. Външната ограда бѣше земенъ насипъ, високъ 1 и $\frac{1}{2}$, и дебелъ 4 метра и предъ него воденъ ровъ, дълбокъ 3—4 метра. Насипътъ имаше 8 бастиона и свършваше на брѣга на Дунава съ два каменни форта, наречени Баба Вида и Бѣлоградчишки.

Къмъ тѣзи стари укрепления преди да стигнатъ сърбитѣ подъ Видинъ бѣлгаритѣ построиха предъ крепостта три нови лонети: Татарджишкия, Новоселския, Керимбегския и окопи отъ дветѣ страни на Кулското шосе.

Следъ разбиването на бѣлгаритѣ при Кула на 4-и ноемврий, главниятъ резервъ на Северния отрядъ се прѣсна по домоветѣ си, а Летящия отрядъ отстѣпи въ Ломъ. Отъ Щаба на действащата армия заповѣдаха на капитанъ Узуновъ да мине къмъ отбрана. Капитанъ Узуновъ разпреди войскитѣ отъ Брѣговския и Кулския участъци да се прибератъ въ Видинъ, а отъ Бѣлоградчишкия участъкъ — въ крепостта Бѣлоградчикъ.

Отстѣпленieto на Летящия отрядъ къмъ Ломъ и прѣсването на главния резервъ по селата озадачи командувания сръбската Тимошка армия; той не знаеше на къде да настѣпи. На 6-и той настѣпи предпазливо на изтокъ по слѣдитѣ на Летящия отрядъ съ половината отъ войскитѣ, а другата половина остави да се укрепява въ Кула.

Едва на 8-и ноемврий сърбитѣ настѣпиха къмъ Видинъ. „Въ Видинъ — пише доброволецътъ Клачевъ — разформируаха четитѣ и формируаха роти, като ги уравниха по сто човѣка¹⁾. Следъ това ни разквартируаха близо до укрепления и до 10-и ноемврий се редувахме да пазимъ последнитѣ“.

Коя чета къде е била разположена, не се знае; знае се само, че докато запасни роти съ опълчение сж заемали бастионитѣ, доброволци съ опълчение сж охранявали куртинитѣ.

Споредъ доброволеца П. Хр. Брайновъ дружината била разположена на куртината между двата бастиона, които се намиратъ между Кулската и Брѣговскитѣ градски врати. „Често пѣти тя служеше като совалка — пише Брайновъ. Колкото пѣти ставаше нужда да се подкрепи нѣкоя частъ, която е застрашена силно отъ напѣна на сърбитѣ, ние ѝ се притичахме на помощ. Нашитѣ мѣста никой не заемаше.

¹⁾ Уравненитѣ роти ще да сж имали повече отъ сто човѣка, защото дружината и следъ голѣмитѣ загуби въ боеветѣ пакъ е броела 449 души. Кои чети въ коя рота сж влѣзли, не се знае. За да не се смѣсватъ доброволцитѣ съ редовнитѣ части, ние ще наричаме доброволскитѣ роти чети.

Ако сърбитѣ биха узнали това, можеха лесно да проникнатъ въ града."

Още на 8-и ноемврий, щомъ се явиха сърбитѣ отъ Бръгово предъ Видинъ, капитанъ Узуновъ предприе разузнаване съ една запасна рота и Шуменската доброволческа чета подъ командата на поручикъ Петрова. Отрядътъ тръгна посредъ нощъ, мина презъ селата Капитановци, Негованци, Флорентинъ, отдето повърна назадъ и претърси селата Чонгурусъ, Гжзово и Халваджи. Претърси и височинитѣ при Гжзово, дето се предполагаше, че има сръбски орждия. Сърби никжде не срещнаха освенъ въ Чонгурусъ 24 души сръбски опълченци, които бидоха плѣнени. На връщане, като наближиха Видинъ, по недоразумение отъ крепостта откриха огънь по отряда, но той се прекрати скоро безъ да причини вреда.

На 9-и ноемврий сърбитѣ се приближиха до крепостта отъ югъ, западъ и северъ, а на 10-и ноемврий стѣсниха обръча около Видинъ и го обсадиха по сухо.¹⁾

Същия день пристигнаха въ Видинъ сръбски парламентъори съ писмено предложение до капитанъ Узуновъ, да предаде крепостта, въ противенъ случай ще направятъ на прахъ и пепелъ града. Въ отговоръ на това писмо капитанъ Узуновъ затвори парламентъоритѣ. Следъ това организира отрядъ отъ две чети доброволци и взводъ пионери подъ началството на дружинния командиръ поручикъ Петровъ и го изпрати да нападне Смърданъ, и ако му се удаде, да вземе разположенитѣ тамъ орждия, въ противенъ случай да ги разруши съ динамитъ. Отрядътъ тръгна въ 3 и 1/2 ч. презъ нощта, но поради гжстата мъгла и голѣмата тъмнина сбърка пътя и вмѣсто въ Смърданъ осѣмна въ Гомотарци на Дунава. Тамъ презъ деня прекара скритъ на острова Горна Ада, и вечерта на 11-и се върна.

* * *

Капитанъ Узуновъ бѣ убеденъ, че сърбитѣ ще атакуватъ юго-западната частъ на крепостта, защото тя е най-издадената и, следователно, най-слабата частъ. Предъ тая слаба частъ Узуновъ, както се каза, бѣше укрепилъ една предна позиция, съ цель: 1) да принуди сърбитѣ да атакуватъ другаде, и 2) ако сърбитѣ предприематъ инженерна атака противъ тая частъ, то тая предна позиция да му служи като база за контра апрошитѣ. Предната позиция се състоеше отъ Татарджишкия и Новоселския люнети, заети отъ 4-а запасна рота отъ 5-и Дунавски полкъ и отъ окопи отъ дветѣ страни на Кулското шосе при чифликъ Алибегово.

¹⁾ Приложение № 12.

Тѣ бѣха заети отъ една чета доброволци, но коя — не се знае положително и две орждия. Доброволцитѣ и орждията бѣха подъ командата на дружинния командиръ поручикъ Петровъ. Сутринта на 12-и ноемврий патрули и постове отъ ротата и отъ доброволцитѣ заемаха селата Татарджикъ, Новоселци и Алибегово и отъ тамъ съ огъня си безпокоеха сърбитѣ. Сръбското началство намираше, че позицитѣ източно отъ тия села, съ други думи предната позиция на българитѣ, сж твърде важни, и заповѣда на 3-и и 13-и полкове да настѣпватъ и прогонятъ българитѣ отъ селата. Отъ третия сръбски полкъ две роти настѣпиха къмъ източния край на Новоселци, съ цель да държатъ „въ шахъ“ българскитѣ доброволци, а 1 и 1/2 баталиона се насочиха противъ ротата въ люнетитѣ. Полкътъ настѣпи подъ прикритието на огъня отъ една батарея, разположена при Татарджикъ. Къмъ пладне и 13-и полкъ, поддържанъ отъ крепостната артилерия, настѣпи къмъ Новоселци.

Капитанъ Узуновъ, щомъ забеляза раздвижването на сърбитѣ, изпрати Страшимировата сотня да ги принуди да се развърнатъ. Сотнята се спрѣ въ Алибегово. Къмъ нея се присѣдини и една частъ отъ доброволцитѣ съ дветѣ орждия. Българскитѣ стражеви постове и патрули около Новоселци и Татарджикъ указаха таково съпротивление, че по думитѣ на сърбитѣ, дветѣ села къмъ 12 ч. по пладне били взети на щикъ. Стражевитѣ постове отстѣпиха подъ прикритието на огъня отъ дветѣ орждия и на крепостната артилерия. Сърбитѣ искаха само да завладѣятъ дветѣ села, но когато ги заеха, видѣха, че не могатъ да се задържатъ въ тѣхъ подъ правитѣ изстрели отъ българската предна позиция. Поради това 3-иятъ полкъ настѣпи срещу Татарджишкия, а 13-и полкъ срещу Новоселския люнети. Още въ началото на настѣплението лѣвиятъ сръбски флангъ бѣ обстрелванъ отъ доброволцитѣ, които подъ началството на подпоручикъ Тодоровъ заемаха Алибегово. Тогава командирътъ на сръбския своденъ полкъ засили дветѣ си роти, които имаше източно отъ Рупци, съ нови две роти и откри артилерийски огънь по чифлика Алибегово. Дветѣ български орждия така сжщо обстреляха сръбскитѣ роти. Отвориша огънь и доброволцитѣ и съ това откриха позицитѣ си. Тогава командирътъ на сръбския своденъ полкъ разгъна и тритѣ си баталиона и настѣпи. Дветѣ български орждия и орждията на крепостта отвориша най-силна стрелба по настѣпващитѣ по равната и открита мѣстность сърби, но тѣ издържаха и непрестанно настѣпваха къмъ чифлика, и като го наближиха, откриха и пехотенъ огънь. Тогава — 1 ч. сл. пл. — българитѣ напустаха Алибегово. Първа отстѣпи Страшимировата сотня, следъ нея дветѣ орждия и най-после доброволцитѣ. Всички се спрѣха въ

окопитът на доброволците до Кулското шосе. Единъ сръбски артилерийски взводъ успѣ да вземе позиция на 1000 метра предъ тия окопи и започна да ги бие.

И така по единъ сръбски полкъ настъпваше срещу Татарджишкия и Новоселския люнетъ, всѣки единъ отъ които се бранѣха отъ по една полурота. Единъ полкъ настъпваше противъ нашитѣ доброволци.

Още къмъ 12 ч. капитанъ Узуновъ бѣ изпратилъ по една полурота подкрепление на доброволците и на ротата, която бранѣше люнетитѣ, но то бѣ крайно недостатъчно.

Въ 3 ч. между войницитѣ въ люнетитѣ се яви безредна стрелба и смущение, та самъ поручикъ Петровъ и подпоручикъ Тодоровъ се затекоха и ги приведоха въ редъ. Къмъ 4 ч. сърбитѣ обхванаха лѣвия флангъ и полуротата отъ Татарджишкия люнетъ започна да отстъпва. Ротниятъ командиръ, който бѣ въ Новоселския люнетъ, се спусна да ги спрѣ, но падна тежко раненъ; ротата напуста люнетитѣ и се оттегли въ крепостта. Тогава на предната позиция останаха да се съпротивляватъ само доброволците, подкрепени съ полурота; на тѣхъ натискаше сводниятъ сръбски полкъ. Следъ падането на Новоселския люнетъ противъ тѣхъ се обърна и 13-и полкъ. За нещастие въ тоя моментъ падна раненъ командирътъ на доброволците поручикъ Петровъ. Едва тогава доброволците отстъпиха. Какво съпротивление сж указали запасната рота и доброволците може да се сжди по това, че сръбското начальство заповѣда на 8-ия полкъ да следва въ поддръжка на преднитѣ три и че, за да се облекчи положението („да облажи горчину боя“), заповѣда на лѣвия флангъ — Тимошкия отрядъ — да настъпни енергично предъ себе си, и най-после, че сърбитѣ смѣтатъ тоя день за най-щастливия за обсадния корпусъ.

Загубитѣ на българитѣ тоя день сж: на ротата 2 убити и 2 ранени. На доброволците 2 убити и около 10 ранени. Паднаха ранени и двамата командири на запасната рота и на доброволците.

Загубитѣ на сърбитѣ тоя день по цѣлата линия сж около 150 убити и ранени.

Но доброволците смѣтаха, че сж отстъпили твърде евтино окопитѣ си, та на другия день, възползувани отъ гжстата мъгла, още въ тъмно настъпиха отъ Хаджи Ибишъ капия (Кулската врата), доближиха се 200 крачки до сводния сръбски полкъ и нападнаха неговия центъръ. Въ мигъ най-честъ пехотенъ и топовенъ огънь започна отъ дветѣ страни и следъ 2 ч. най-отчаяна борба предъ грамадното численно превъзходство на сърбитѣ доброволците отстъпиха, като оставиха доста убити и ранени. Тоя день — 13-и — сърбитѣ, както предвиждаше капитанъ Узуновъ, атакуваха съ открита сила най-издадената частъ на Видинската крепостъ — 5-и и 6-и ба-

стиони. Тѣзи бастиони се бранѣха съ по една полурота отъ 1-а запасна рота отъ 5-и полкъ, отъ опълченци и отъ доброволци. Капитанъ Узуновъ, като видѣ, че сърбитѣ се насочватъ къмъ 6-и бастионъ и Кулската врата, събра отъ всѣкъде каквото можа и отби сърбитѣ, които бѣха стигнали до крепостния ровъ.

За участието на доброволците въ тоя бой нѣма сведения. Има една бележка, че у доброволците, които заемали горжевитѣ фасове, станало смущение, та ротниятъ командиръ ги успокоилъ. Отъ тая забележка се вижда, че тѣ заемали горжевитѣ фасове на атакувания бастионъ. Споредъ друго сведение сърбитѣ наближили крепостния валъ, влѣзли въ мъртво пространство и оставали още десетина крачки да стигнатъ контрескарпа. Отъ 6-и бастионъ прекратили стрелбата и настаналъ критически моментъ. Тогава пристига въ съседния 5-и бастионъ подпоручикъ Тодоровъ съ доброволците отъ 1-а рота, която състоеше отъ Шуменската и Русенската чети, открива страниченъ огънь по нападателитѣ, които се криеха задъ камънитѣ на гробищата и не имъ даде възможностъ да се дигнатъ напредъ, макаръ за тая целъ да бѣха 5 лжти подкрепвани съ прѣсни войски.

Въ това време пристигна параходътъ Голубчикъ и донесе новината за голѣмата победа на Сливница; това окуражи твърде много българитѣ.

Като видѣха, че не могатъ да превзематъ крепостта съ открита сила, сърбитѣ прибѣгнаха до окопна атака и презъ нощта срещу 14-и заложиха първата паралелъ отъ окопи, която се простираше отъ дветѣ страни на Кулското шосе, на 800 крачки отъ крепостния валъ.

Участието на доброволците въ усилията да се разкъса обсадата на Видинъ.

Настъплението на Лѣтящия отрядъ отъ Ломъ и на доброволците отъ Бѣлоградчикъ. Излазътъ на подпоручикъ Тодоровъ. Боятъ при Гайтанди.

Следъ като капитанъ Узуновъ не можа да попречи на сърбитѣ да обсадятъ Видинъ, надеждата му остана въ Лѣтящия отрядъ. Още на 10-и ноемврий, когато сърбитѣ обкръжиха града, той изпрати началникъ щаба си, ротмистъръ Дерманчевъ, съ заповѣдь до началника на Лѣтящия отрядъ да настъпни веднага въ тила на сърбитѣ, съ целъ да ги принуди да дигнатъ обсадата и да противодействува на сръбското настъпление къмъ Ломъ. Още сжция день вечерта Дерманчевъ предаде заповѣдта. Но началникътъ на Лѣтящия отрядъ капитанъ Тодоровъ по съветитѣ на воен-

ния министър чакаше обещаните подкрепления. Обаче на капитанъ Узунова не бѣше за чакане; той настояваше отрядътъ веднага да настѣпи и понеже една отъ пречките за настѣпленіето бѣше, че батареята нѣмала снаряди, той вечерята на 12-и изпрати съ парахода такива отъ Видинъ и заповѣда отрядътъ да настѣпи за с. Войница.

Следъ толкова настоявания, когато вече бѣха пристигнали повечето отъ подкрепленията, началникътъ на Летящия отрядъ реши да настѣпи. Той по съветитѣ на военния министъръ реши да си осигури и помощта на частъ отъ Бѣлоградчишкия гарнизонъ. За тая целъ той изпрати писмо за началника на тоя гарнизонъ.

Между това на 13-и ноемврий вечерята поручикъ Дворяновъ бѣ се върналъ отъ Чупрене въ Бѣлоградчикъ и, както се каза, изпратиха писмото за примиріе, донесено отъ парламентъора до капитанъ Тодоровъ въ Ломъ. Следъ това къмъ 1 ч. презъ нощта, току-що бѣха заспали, събуди ги конникъ, изпратенъ отъ капитанъ Тодоровъ съ следващата записка:

Господину поручику Чолакову.

Днесъ, 5 ч. сл. пл., трѣгва летящиятъ отрядъ на помощъ на Видинския гарнизонъ. Отрядътъ ще ношува въ с. Слива (между Ломъ Паланка и Акчаръ), утре, 14-и ноемврий, кжде 7 ч. ще нападне неприятелския баталионъ, разположенъ въ Акчаръ.

Вамъ предстои задача:

1) Да оставите частъ отъ отряда си въ Бѣлоградчикъ да пази крепостта да не би неприятелътъ отъ Чупрене или Каджбоазъ да нападне.

2) Съ останалата частъ отъ гарнизона трѣгнете по шосето Видинъ—Бѣлоградчикъ съ такъвъ разчетъ, щото утре, 14-и ноемврий, въ 7 ч. сутринята да бждете въ Александрово (Османие) и ще пазите нашия отрядъ отъ обходъ отъ сѣрбитѣ, които могатъ се появи отъ къмъ Кула, Грамада и Видболъ. Въ случай че неприятелътъ ви потисне, и не успѣете да се присѣдините къмъ насъ въ Акчаръ, то отстъпвайте пакъ въ Бѣлоградчикъ. Забележете, че заедно съ нашия ударъ въ тилъ на неприятеля, и Видинския гарнизонъ ще направи излазъ.

Вземете колкото конника имате и отъ Александрово ще пратите разезди по всички направления, и старайте се да откриете правилно съобщение съ нашия отрядъ въ Акчаръ.

Началникъ на летящия отрядъ капитанъ Тодоровъ.

Началникъ щаба на северния отрядъ ротм. Дерманчевъ.

Датата да тая записка — 3 и $\frac{1}{2}$ ч. сл. пл., 13-и ноемврий — тури въ недоумѣние двамата поручици. По думитѣ

на парламентъора известіето за примиріето било получено отъ Княжевецъ въ с. Корито на границата въ 12 ч. на об. и какъ е възможно да не знаятъ за него въ Ломъ въ 3 и $\frac{1}{2}$ ч. сл. пл. сжция день? Като допустнаха, че има измама отъ страна на сѣрбитѣ, тѣ усилиха стражата при парламентъора, повикаха Плѣвенската получета отъ Чупрене и рѣшиха, поради това че Чолаковъ е боленъ, да заминатъ за Акчаръ поручикъ Дворяновъ съ Сандровската и Русенската доброволчески чети и съ третѣ опълченски чети и 8 конници.

Въ 6 ч. сутринята тоя малък отрядъ отъ 700 пушки и 8 саби трѣгна по пѣтя Калугеръ — Лагошевици — Акчаръ. Отрядътъ мина въ страни отъ Александрово безъ да бжде обезпокоенъ отъ сѣрбската конница въ това село и въ 12 часа стигна въ Лагошевици, дето се даде почивка и по чаша вино.

На излизане отъ Лагошевици Дворяновъ забеляза една кола, съпроводжана отъ 4 сѣрбски конници. Той веднага изпрати 4 отъ своитѣ конници, които нападнаха сѣрбитѣ и отнеха колата и 9 живи овце, които караха съ себе си. Въ колата се указаха 62 пити хлѣбъ, единъ чувалъ фасулъ и едно буре 150 литри вино.

Около 1 ч. сл. пл. се чуха топовни гърмежи отъ къмъ Акчаръ. Отрядътъ усили крачката. Презъ полето леко се вървѣше, но скоро настана гора, въ която пѣтя бѣше тѣсна пѣтека, при това кална, а пѣкъ бойцитѣ бѣха съ царвули. Къмъ 4 ч. сл. пл. отрядътъ се изтегли изъ гората и се събра юго-из очно отъ с. Дражаница на дѣсния брѣгъ на рѣката Акчаръ. По лѣвия брѣгъ на рѣката се видѣха десетина сѣрбски конници, които изчезнаха следъ като авангардътъ даде по тѣхъ нѣколко залпа. Веднага следъ това падна гжста и студена мъгла. На 20 крачки нищо се не виждаше. Поручикъ Дворяновъ постави охранение и изпрати на капитанъ Тодорова следното донесение:

„Намирамъ се при село Дражаница съ 700 човѣка. Кжде е противника? Очаквамъ заповѣдь“.

Понеже не знаеше нищо за противника, не позволи да се кладе огънь.

Въ 7 часа вечерята ординарецътъ се върна отъ Акчаръ съ следващото писмо отъ началникъ щаба на северния отрядъ:

„Останете съ отряда си въ село Дражаница да пазите фланга ни, защото се опасяваме да не ни атакуютъ отъ Видинъ. Вие тогава ще ударите въ флангъ сѣрбитѣ. Ние днесъ разбихме сѣрбитѣ“.

Следъ получаването на записката Дворяновъ разреши да се запалятъ огньове. Бойцитѣ се стоплиха и изсушиха; заклаха овцетѣ, раздѣлиха отнетия отъ сѣрбитѣ хлѣбъ, направиха една хубава вечеря, която подсладиха съ отнетото вино и легнаха да спятъ.

* * *

Капитанъ Узуновъ бѣ известенъ за настѣплението на Летящия отрядъ. Въ Видинъ се чуа и топовнитѣ гърмежи отъ боя при Акчаръ. Сжщия день привечеръ се забеляза нама-ление и движение на сръбскитѣ войски предъ Видинъ. Като предвиждаше, че на следния день — 15-и ноемврий Летящиятъ отрядъ ще даде решително сражение на обсадния корпусъ, бързиятъ и съобразителенъ капитанъ Узуновъ веднага намисли да предприеме единъ излазъ, съ който да подаде ржка на капитанъ Тодоровъ.

За тая цель вечеръта на 14-и капитанъ Узуновъ събра воененъ съветъ, въ който се взе решение да се направи излазъ още сжщата нощъ и на разсъмване да се атакуютъ сръбитѣ. Понеже това решение съставляваше голѣма тайна, то не се съобщаваше никому до последния моментъ.

За началникъ на излаза се избра най-храбриятъ офицеръ въ гарнизона — подпоручикътъ отъ пионерната дружина Тодоровъ, а въ състава на излазъчния отрядъ влѣзоха две роти (чети) Шуменски доброволци, командувани отъ четниците Донева и Ковачева, 4-а запасна Плѣвенска рота, командувана отъ подпоручикъ Иосифовъ и 2-а запасна Бдинска рота, командувана отъ портупей юнкера Поповъ.

Въ 4 ч. пр. пл. на 15-и опредѣленитѣ за излаза части бѣха при комендантското управление. Подпоручикъ Тодоровъ повика четирмата ротни и четни командири и като отвори на масата кроки на мѣстността, показа разполо-жението на противника и пункта на атаката и обясни плана на действието, който се състоеше въ следното:

Цѣлиятъ отрядъ ще излѣзе презъ крепостната порта Страшенъ брѣгъ на Брѣговското шосе въ колона по 4. Въ главата на колоната ще върви четата на Донева, следъ нея — четата на Ковачева, ротата на подпоручикъ Иосифова и най-последъ Бдинската запасна рота. За охранение ще се изпратятъ 3 патрула отъ войници, които щесе държатъ съвсемъ близо до колоната. Въ този редъ колоната ще се насочи право въ окопитѣ на р. Тополовица, които обезпечаватъ лѣвия флангъ на неприятелскитѣ траншеи, и ще нападне тила на последнитѣ. Когато колоната наближи не-приятеля, патрулитѣ ще се стараятъ да заловятъ или умър-твятъ сръбскитѣ часови, а третѣ предни чети и рота ще се нахвърлятъ стремително съ викъ „ура“ въ неприятел-скитѣ окопи една следъ друга; Бдинската рота ще остане въ резервъ и ще поддържа викътъ „ура“, а въ случай на неуспѣхъ ще подкрепи преднитѣ части. Никой нѣма да стреля, но ще действуватъ изключително съ щикъ, като всѣки преду-преждава противника си съ думитѣ „стой, не пуцай“. Следъ като овладѣе двата флангови окопа, колоната ще се помжчи

да проникне навътре, да завладѣе укреплението задъ кръч-мата при Алибегово и да открие отъ топоветѣ на сръбската батарея, разположени тамъ, огънь по самитѣ сръби или да откара орждията въ крепостъта, или въ краенъ случай да ги разруши; за тая цель въ отряда влизаше команда отъ артилеристи и пионери, снабдени съ динамитъ.

Отъ крепостната ограда трѣбваше да се подеме викътъ „ура“, а тржбитѣ да свирятъ и барабанщицитѣ да биятъ атака. Само тия участъци отъ неприятелския фронтъ, които не се атакуютъ, ще се обстрелватъ отъ крепостната артилерия.

Подпоручикъ Тодоровъ

Въ 5 ч. пр. пл. — бѣше още тъмно — отрядътъ трѣгна въ казания редъ, като имаше на чело едно доброволческо знаме. Колоната пазѣше строга тишина. Бѣше запретиено да се пуши. Разстоянието отъ портата Страшенъ брѣгъ до сръбскитѣ окопи, които се падаха въ лѣво, а не право предъ нея — колоната измина за $1\frac{1}{2}$ ч., защото отъ време на време тя се спираше и заслушваше.

Между това щомъ се получи известието за поражението на Акчарския отрядъ „мрачни мисли овладѣха Щаба на сръбската Тимошка армия“. Командуващиятъ армията оцени критическото положение, въ което биха могли да изпаднатъ войскитѣ му, ако българитѣ предприематъ енергически действия отъ крепостта и въ тила му. Още вечерта на 14-и той изпрати 1-и баталионъ отъ 8-и полкъ 2-и призивъ въ с. Видболъ въ поддръжка на Акчарския отрядъ, за който не се знаеше къде се намира. Но тъй като българитѣ отъ крепостта непрестанно натискаха на сръбския центъръ, то началникътъ на Тимошката дивизия заповѣда 3-и баталионъ отъ 13-и активенъ полкъ отъ лѣвото крило да се премѣсти въ центъра. Въ това време баталионътъ конвоираше обсаднитѣ оржидия, които така сжщо бѣха изпратени отъ сжщото крило да усилятъ центъра.

Презъ нощта срещу 15-и сърбитѣ чуха голѣмъ шумъ въ Видинъ. Тоя шумъ въ свръзка съ пристигналитѣ отъ Акчаръ известия ги държеше на шрекъ. Тѣ работиха цѣла нощъ за усиляване профилитѣ на окопитѣ и за изкопаване съединителнитѣ окопи. Командиритѣ на полковетѣ бѣха. При все това въ тъмнината, усилената отъ необикновено гжстата мъгла, изненадата на сърбитѣ бѣше голѣма. Сръбскитѣ часови бѣха изловени отъ българскитѣ патрули и обезоръжени, безъ да дадатъ знакъ на своитѣ. Четата на Донева въ походна колона се хвърли съ викъ „ура“ върху сръбскитѣ окопи, а следъ нея така сжщо въ походна колона се хвърли съ викъ „ура“ четата на Ковачевъ и ротата на подпоручикъ Иосифовъ; последната, обаче, въ тъмнината и мъглата се бѣше заблудила и излѣзе на рѣка Тополовица, която премина. Въ резервъ остана на мѣстото си 2-а Бдинска рота. Тъй като 4-а Плѣвенска рота или по-голѣмата частъ отъ нея се заблуди и тъй като четитѣ атакуваха въ походна колона една задъ друга, то се размѣсиха въ тъмнината и прѣснаха. Подпоручикъ Тодоровъ, обутъ въ обичнитѣ си царвули и облѣченъ въ бѣло кжсо кожухче съ гола сабя въ ржка, веднага се върна при ротата въ резерва и заповѣда на ротния командиръ да бърза напредъ, защото българитѣ въ окопитѣ били твърде малко и сърбитѣ щѣли да ги избиятъ и веднага пакъ се върна напредъ. Портупей юнкерътъ поведе ротата бѣгомъ въ походенъ редъ, защото така бѣ заповѣдано. По пжтя той се натъкна на много заблудени въ тъмнината доброволци и войници отъ преднитѣ части, а въ бързото си движение и много отъ неговитѣ войници изостанаха въ мъглата, така че и той стигна окопитѣ едва съ 20—30 души — съ онѣзи, които въ голѣмия шумъ можеха да чуватъ гласа му, другитѣ продължаваха да пристигатъ.

„Тукъ, около окопа — пише ротниятъ командиръ — имаше наши убити, а въ самия окопъ сърбитѣ бѣха оста-

нали съвсемъ малко на брой, и тѣ бѣха уплашени и не се противѣха, а повечето се преструваха на умрѣли всрѣдъ убититѣ. Въ тъмнината не можеше да се познае, легналиятъ убитъ ли е, или не. Като видѣхъ, че тоя окопъ е нашъ, азъ поведохъ войницитѣ къмъ втория; около него имаше по-малко убити, но самиятъ окопъ бѣше пълненъ съ сърби, които не само че не стреляха, но не смѣха и главитѣ си да подадатъ отъ окопа, дотолкова бѣха изплашени. Даже при навлизавето ни тѣ почнаха да ни се молятъ отъ окопа и да ни цѣлуватъ политѣ на шинелитѣ, за да не ги убиваме. Работата изглеждаше на привършване, ние готвѣхме командъ да заведе плененитѣ въ крепостта, когато изведнажъ се чуха изстрели отъ този край на окопа, кждето плененитѣ се събираха и отъ кждето ние бѣхме се вече отдалечили. По този знакъ ние бърже отлетѣхме назадъ, защото се опасявахме да не би плененитѣ да сж се ободрили противъ слабата на брой конвойна команда, което излѣзе истина. При нашето явяване сърбитѣ подновиха своето покорство, но притворството имъ не премина даромъ, а следъ като ги обезоръжихме, вѣроломството имъ бѣ моментално и жестоко наказано.

Следъ това ние пакъ се повърнахме въ окопа, и при всичко че сърбитѣ лежеха свити въ дъното, нашитѣ, ядосани отъ първата имъ вѣроломна постѣпка, промушкваха ги съ щиковетѣ си и не искаха да оставятъ нито единъ здравъ задъ себе си. Като продължавахме да вървимъ по такъвъ начинъ напредъ изъ окопа, чу се гласъ „чакайте, че тѣ се опиратъ“. Изведнажъ излѣзохме отъ окопа изъ вътрешната страна, за да ги нападнемъ отгоре.

Понеже сърбитѣ въ окопитѣ не стреляха азъ не можахъ да си обясня тая стрелба иначе, освенъ че тя иде отъ къмъ сръбския резервъ и не обрънахъ особено внимание на това, като смѣтахъ, че сполуката напълно е наша, и че до разсъмване ще очистимъ това пространство отъ сърби¹⁾.

Тукъ въ тъмнината азъ съзрѣхъ нашето знаме, то се развѣваше надъ главитѣ на сърбитѣ, и бѣ заобиколено отъ 7—8 войници и доброволци, които викаха на опиращитѣ се сърби: „долу оржидието!“

Ако и да бѣха 10—12 души, сърбитѣ не искаха да се предадатъ, а когато следъ това единъ доброволецъ

¹⁾ Ротниятъ командиръ Поповъ е билъ юнкеръ, уволненъ отъ 1-и специаленъ класъ: при мобилизацията той е назначенъ за фелдфебелъ на ротата, а когато ротниятъ командиръ следъ плѣняването на капитанъ Георгиевъ посъ командата на запасната Бдинска дружина, той посъ командата на ротата въ строево отношение. Отъ него е напечатано въ „Воененъ журналъ“ год. 11 книга 8 и 9 и подробно описание на боя при Кула на 3-и ноември и на излеза на подпоручикъ Тодоровъ.

гръмна върху имъ, то тѣ, както бѣха насочили пушките срещу насъ, моментално дадоха залпъ.

Отъ залпа падна тежко раненъ знаменосецътъ, който бѣше черногорецъ и ротниятъ командиръ леко въ ржката*.

Българитѣ бѣха нападнали лѣвия флангъ на сръбския центъръ, кждето заемаше позиция 1-и баталионъ отъ 8-и активенъ полкъ, който баталионъ влизаше въ състава на сводния полкъ. Отъ сърбитѣ едни избѣгаха, други се предаваха, а трети се съпротивляваха. Ржната борба въ окопитѣ трая $\frac{3}{4}$ ч. Командирътъ на 13-и активенъ полкъ откри огънь косо на лѣво и биеше предъ окопитѣ на сводния полкъ. 3-и баталионъ отъ 13-и активенъ полкъ, който придружаваше обсаднитѣ орждия къмъ центъра, получи заповѣдъ да остави орждията и бѣгомъ да се спустне къмъ с. Алибегово да помага на атакуванитѣ. Активниятъ ескадронъ така сжщо бѣ изпратенъ на лѣвия флангъ на сводния полкъ, а въ сжщото време настѣпиха въ казаната посока и резервитѣ. Между това подпоручикъ Тодоровъ — началникъ и душата на излазъчния отрядъ — падна убитъ. Доброволцитѣ разказватъ, че подпоручикътъ билъ раненъ и въпрѣки това, заповѣдалъ да го носятъ напредъ, обаче другъ куршумъ му свършилъ живота. Така загина героятъ на Видинската отбрана*). При все това българитѣ, следъ като очистиха окопитѣ на баталиона, по групи се насочиха къмъ сръбската батарея задъ кръчмата при с. Алибегово. Но тѣ изведнажъ се почувствуваха обстрелвани отъ всѣкжде и най-убийствено отъ самата крепостъ. Споредъ заповѣдта на коменданта всички въ крепостъта знаеха, че отрядътъ на подпоручикъ Тодоровъ нѣма да открива огънь, а ще действува съ щикъ и като видѣха стрелбата, мислѣха, че това сж сърбитѣ, и нѣкои доброволци и опълченци започнаха да стрелятъ. Въ тъмнината стрелбата стана причина въ крепостъта до помислятъ, че излазътъ е пропадналъ, и началникътъ на артилерията, за да попречи на сърбитѣ да влѣзатъ въ крепостъта, откри отъ 5-и бастيونъ артилерийски огънь именно по мѣстото, кждето действуваше излазъчния отрядъ. Бѣше се съмнало вече. Остатъцитѣ отъ разпилияния български отрядъ по разни пжтища по двата брѣга на Тополовица се събраха задъ една могила на дѣсния брѣгъ, тамъ кждето ржката възвива отъ северо-западъ на северо-изтокъ. Но и тукъ тѣ попаднаха подъ убийственъ огънь на сърбитѣ отъ двата фланга, а особено отъ косата стрелба на 13-и активенъ полкъ.

Капитанъ Узуновъ изпрати на помощъ Страшимировата сотня подъ командата на поручикъ Златановъ, и подъ негова команда отрядътъ отстъпи въ най-голѣмъ редъ.

*) Между убититѣ е и командирътъ на доброволческата чета Донева. За съжаление за него нѣма никакви сведения.

Следъ два дена, когато бѣха преустановени военнитѣ действия, българитѣ натовариха на коли убититѣ при излаза, които сърбитѣ бѣха изнесли предъ окопитѣ. Тѣ бѣха тържествено погребани отъ цѣлото духовенство, начело съ митрополитъ. Тѣ бѣха 44, а по-сетне се намериха още трима. Числото на раненитѣ е неизвестно, а безъ вестъ сж пропаднали 60 души. Споредъ сърбитѣ, обаче, българитѣ оставили въ рововетѣ около 150 души убити и освенъ това голѣма частъ плѣнени*).

Сърбитѣ загубиха: 30 убити, 70 ранени и 70 безъ вестъ пропаднали; отъ последнитѣ 25 бѣха заведени въ пленъ въ крепостъта.

Следъ като излазъчния отрядъ се прибра въ крепостъта, сражението се превърна въ оглушителна артилерийска канонада, която почна да утихва къмъ 10 ч. пр. пл. и следъ това последва примирието.

* * *

Отъ всичко казано, естествено, се идва до заключение, че въ Северния отрядъ както при Кула така и въ отбраната на Видинъ Шуменската доброволческа дружина изпъква като най-храбрата, най-надеждната частъ. На нея се възлагатъ най-тежкитѣ задачи. Че дружината напълно заслужава тая честъ се вижда отъ загубитѣ, които е дала. Ранени офицери, общо взето, се падатъ въ цѣлата армия 13.25%, а въ дружината отъ двамата офицери, които я командуваша, единиятъ е раненъ, а другиятъ е убитъ.

Ринени и убити редници и подофицери въ цѣлата армия сж 8.65%, а въ нашата дружина 11.5%. Но докато раненитѣ въ другитѣ части сж 7.5%, въ дружината сж само 7%; напротивъ, докато убититѣ въ армията сж само 1.17%, въ нашата дружина сж 4.8%; съ други думи дружината е дала сравнително четири пжти повече убити, отколкото всички други части. Въ цѣлата войска тя е дала най-голѣмъ процентъ убити. Въ дружината пъкъ най-голѣми загуби е далъ градъ Шуменъ.

Тая голѣма загуба отъ 47 убити, отъ които 7 сж родомъ отъ градъ Шуменъ, се обяснява отъ една страна съ това, че дружината се състоеше отъ ученици, студенти и учители, въобще интелигентни хора, пропити съ патриотизма отъ епохата на Възраждането и надѣхани съ една възвишена храбростъ, която ги караше да предприематъ

*) Вл. Джорджевичъ, стр. 1321. Очевидно е, че цифрата е обикновенъ слухъ и преувеличение. Бендеревъ пише по сръбскитѣ източници, че българитѣ оставили на бойното поле 150 души убити, 50 ранени и 30 пленени. Източникътъ му ще да е цитираниятъ.

най-смѣли нападения, отъ друга страна неумението имъ да воюватъ и липсата на офицери да ги ръководятъ въ боя допринесе много за голѣмитъ загуби.

* * *

Капитанъ Узунъ прибѣрза съ излаза на подпоручикъ Тодоровъ. Едва когато излазѣщиятъ отрядъ се върна въ крепостта, командувачиятъ сръбската Тимошка армия изпрати помощъ на Акчарския отрядъ 3-а и 4-а роти отъ 13-и полкъ, 1-и баталионъ отъ 3-и полкъ и две орджия отъ 4-а полска батарея. Цѣлиятъ отрядъ бѣ поставенъ подъ командата на майоръ Радивоевичъ. Частитѣ получиша заповѣдъ да се събератъ въ с. Гайтанци, дето бѣха отстъпили и разбититѣ при Акчаръ две роти. Баталионътъ, който бѣ подъ Видинъ, замина за Гайтанци право по шосето. 3-а и 4-а роти бѣха въ Видболъ. Третата тръгна веднага, а 4-а дочака дветѣ орджия и тръгна съ тѣхъ.

Сѣщия день — 15-и ноемврий — тръгнаха за Гайтанци българскитѣ отряди отъ Лагошевици и отъ Акчаръ.

Въ 4 ч. пр. пл. на 15-и ноемврий поручикъ Дворяновъ въ Лагошевици получи следната записка:

„Сега въ часа 2 или 2 и $\frac{1}{2}$ тръгваме за с. Глотница и по-нататѣкъ за с. Жеглица. Вие съ отряда си дръжете се по шосето Бѣлоградчикъ—Видинъ, като настѣпвате все жде Жеглица, да пазите фланга ни и тила.

Акчаръ, 15/11, 1885 г.

Часа 1 и 3/4 сутринѣта.

Началникъ щаба на Северния отрядъ

Ротмистъръ Дерманчевъ.

Моля изпълнете това движение

Капитанъ Тодоровъ“.

Поручикътъ веднага събуди бойцитѣ и следъ като ги почерпи по чаша вино въ 5 и $\frac{1}{2}$ ч. ги поведе по указания пѣтъ. Въ това време конникъ донесе отъ капитанъ Тодорова следната записка:

„Чакайте ни на пѣтя между Акчаръ и Гайтанци, за да се присѣдините къмъ насъ. Пращайте разезди къмъ Глотница и Бѣлоградчишкото шосе и дръжете съ насъ съобщение“.

Отрядътъ ускори крачката и се насочи къмъ Гайтанци, дето поручикъ Дворяновъ реши да дочака Летящия отрядъ. Мѣстността бѣше пресѣчена и обрасла съ шума и гора, почвата разкаляна. Лежеше гъста мъгла и не позволяваше да се види на 40—50 крачки. Всичко това правѣше похода труденъ и отрядътъ едва въ 7 и $\frac{1}{2}$ ч. пр. пл. стигна при с. Гайтанци, и тъй като сръбитѣ бѣха напуснали селото, отрядътъ се събра на поляната надъ селото.

Капитанъ Тодоровъ така сѣщо тръгна отъ Акчаръ за Гайтанци съ Летящия отрядъ — 7 роти 2 чети опълчение и 2 орджия. Къмъ обѣдъ и той пристигаше при Гайтанци и заповѣда да се съсрѣдоточи отрядътъ на поляната, на която се съсрѣдоточаваше и Бѣлоградчишкиятъ отрядъ.

Следъ като събра отряда си, поручикъ Дворяновъ извика своитѣ конници, раздѣли ги на разезди, заведе ги при селската кръчма и повика тамъ кмета, за да иска отъ него проводници за разездитѣ. Кметътъ му съобщи, че надъ селото при отряда дошелъ единъ капитанъ съ голѣма брада, който го вика Дворяновъ се досети, че това е капитанъ Тодоровъ и отиде при него. Въ това време се зададе по Акчарския пѣтъ главата на Летящия отрядъ. Въ тоя моментъ въ селото се чуха изстрели и конниятъ ординарецъ на Дворянова пристигна карьеръ, и съобщи, че противникътъ е дошелъ при кръчмата и че има топове.

Както се каза, бѣше паднала гъста мъгла, не можеше да се види на 50 крачки. При това цѣлата околностъ бѣше покрита съ гъста шума и гора. Ориентирането бѣше немислимо. Сръбскитѣ орджия подъ прикритието на 4-а рота навѣрно сѣ вървѣли по Бѣлоградчишкото шосе и като наближили Гайтанци, отбили се къмъ него. Увѣрени, че другитѣ сръбски части сѣ въ селото, орджията, безъ да подозиратъ опасността, излѣзоха напредъ и се насочиха къмъ селото.*)

Въ това време предъ селската кръчма бѣха Дворяновитѣ конници, а именно: доброволцитѣ Иванъ Кирковъ, Тодоръ Илиевъ, Андрей Вълковъ, Никола Каракашевъ, Каменъ Живковъ, конниятъ стражаръ Цено Петковъ и опълченецътъ Андрей Мартиновъ (черногорецъ), коненъ ординарецъ на Дворянова. Освенъ това тамъ се намираше барабанчикътъ Али Ибраимовъ, циганинъ, изпратенъ да купи тютюнъ. Тѣзи конници, приготвени за разезди и слѣзли отъ конетѣ, ненадейно въ мъглата забелязаха сръбскитѣ орджия. Тѣ бѣха имали вече подобна случка въ Бѣлоградчикъ. Бърже се съобразиха, свалиха карабинитѣ си и откриха огънь по орджията; Андрей Мартиновъ, който бѣ възседналъ, се спусна да обади на Дворянова, а пѣкъ барабанчикътъ заби атака.

Орджията бѣха запрѣгнати съ по два впрѣга. Конниците убиха подседления конъ на процепния впрѣгъ на едното орджие и раниха въ плешката подржния отъ предния впрѣгъ. Нѣколко души сърби около орджиято откриха пушенъ огънь и успѣха да отведатъ едното орджие. Щомъ чу изстрелитѣ и думитѣ на своя ординарецъ, Дворяновъ се спусна къмъ Сандровската и Русенската доброволчески чети, които чакаха готови на поляната, поведе ги

*) Приложение № 13.

и като наближи 40 крачки от оставеното оржие, съгледа оржието, откачено от предника, и при него двама войници работят нещо. Отъ начало преоположи, че ще стрелят, но скоро разбра, че те изваждат повдигателния механизъм, с който избѣгаха, като оставиха и оржието и предника с двата впрѣга.

Доброволците прѣснаха верига презъ селото. Въ сжщото време прикритието на сръбската батарея бѣ прѣснало верига и настѣпи да си отнеме оржието, но бѣ срещнато съ огънь и принудено да се оттегли, да залегне и да открие честъ огънь.

Гжстата мъгла още не се бѣше вдигнала. Дветѣ страни не можаха да узнаятъ нищо една за друга. Капитанъ Тодоровъ заповѣда на поручикъ Дворянова да вземе мѣрки за охранение на лѣвия флангъ на бойното разположение, за да не бжде изненаданъ отрядътъ въ флангъ и тилъ отъ шосето, като го предупреди да не се увлича въ атака, защото е рискувано въ мъглата. За охрана на дѣсния флангъ капитанъ Тодоровъ изпрати Раховскитѣ опълченци.

За да обезпечи лѣвия флангъ поручикъ Дворяновъ разсипа въ верига Сандровската доброволска чета перпендикулярно на Плѣвенската съ фронтъ на западъ.

Поручикъ Чилингировъ, който бѣ въ авангардъ на Летящия отрядъ, поведе дветѣ челни роти, увлече се и дойде въ съприкосновение съ сърбитѣ. Той завърза съ тѣхъ бой и стана нужна да усили бойната си линия, за което извика още една рота отъ запасната дружина.

Като се чуха изстрелитѣ, майоръ Радивоевичъ, който вървѣше по шосето, свърна отъ пжтя право за с. Гайтанци, като изпрати една рота въ верига да отнеме оржието, но доброволците на Дворянова я отблъснаха. Другото оржие се присъедини къмъ прикритието си и заедно съ нея влѣзе въ бой. Ротитѣ на майоръ Радивоевича свърнаха на изтокъ и се съединиха съ другитѣ роти на Акчарския и Видболския отряди (отъ 1-и баталионъ на 13-и активенъ полкъ, командувани отъ капитанъ Бркичъ) и съ общи усилия атакуваха българитѣ, но бѣха отблъснати около 3 ч. сл. пл.

Въ това време опълчението на дѣсния флангъ на българитѣ, като слушаше стрелба предъ себе си, започна и то да стреля въ мъглата въ най-голѣмъ безпорядѣкъ. Съ голѣмъ трудъ началникътъ на отряда и началникътъ на опълчението успѣха да прекратятъ стрелбата и да турятъ редъ.

Докато ставаше това, поручикъ Дворяновъ подъ градъ куршуми, за да освободи предника отъ убития и ранения коне, прерѣза тегличитѣ. Тѣй като куршумитѣ падаха наоколо и бѣ възможно да причинятъ взривъ, дворяновъ отвори предника, извади намирашитѣ се въ него 14 гранати,

1 картечъ, 30 заряди и 40 запалки и ги изпрати на ржце при резерва. Отъ най-близкия оборъ докараха единъ волъ и една крава. Съ тѣхъ запрягна оржието и го закара при резерва.

Следъ отбиването на сръбската атака боятъ утихна. Сърбитѣ даваха сигнали за настѣпление, но не настѣпиха, навѣрно искаха да прикриятъ отстъплението си. Понеже гжстотата на мъглата правѣше невъзможно управлението на боя, капитанъ Тодоровъ реши да изтегли и ротитѣ и четитѣ отъ бойната линия. Изтеглянето, обаче, стана извънредно трудно и се завърши едва къмъ 4 и $\frac{1}{2}$ ч. сл. пл.

Загубитѣ на сърбитѣ при Гайтанци сж: 30 убити, 25 войници и едно оржие пленени. Загубитѣ на българитѣ сж: 1 офицеръ и 87 войници убити и ранени и 17 пленени.

Загубитѣ на Бѣлоградчикския отрядъ бѣха двама опълченци ранени.

Следъ като престана боятъ, началникътъ на Летящия отрядъ, като взе предъ видъ „неизвестната численостъ на неприятеля и крайно неизносното положение при Гайтанци на една поляна, заобиколена отъ всѣкъде съ гжста гора“, реши да се оттегли презъ с. Дражаница и да излѣзе на шосето Видинъ — Бѣлоградчикъ презъ Лагошевици, дето има добра позиция“. Това решение съ нищо не може да се оправдае, защото сърбитѣ бѣха отбити и не смѣха да предприематъ никакво нападение.

Още сжщата вечеръ капитанъ Тодоровъ заведе двата отряда въ Дражаница. На другия день той заведе Летящия отрядъ въ Лагошевици, а на Дворянова заповѣда да заведе отряда си въ Бѣлоградчикъ. Последниятъ още сжщия день вечерта, имайки на чело на отряда си плѣнения топъ, влѣзе въ Бѣлоградчикъ, посрещнатъ тържествено отъ гражданитѣ.

„И сега, пише поручикъ Дворяновъ — още ми се кжса сърдцето при спомена, когато ние на 15-и ноемврий при с. Гайтанци, господари на полесражението, не натѣпкахме въ Дунава сръбския баталионъ и батарея и изпуснахме сигурната плячка, която ни очакваше на 15 километра около Видинъ, като устроимъ рѣдка въ историята на войната катастрофа за обсаждащия крепостта Видинъ. Но тѣзи дни, както на 15-и така и на 16-и ноемврий, началникътъ на Летящия отрядъ, вижда се, се е намиралъ още подъ впечатлението отъ боя на 4-и ноемврий при Кула, или же по други съображения, и остана пасивенъ. А азъ съ разбито сърдце се върнахъ въ Бѣлоградчикъ, кждето пристигнахъ въ 7 ч. сл. пл. съ скромния си трофей (топа), за който трѣбваше да направя 80 километра пжтъ и два дня гладуване“.

Примирието, наградите и мирът.

На 15-и ноемврий след като българите разбиха сърбите и превзеха Пиротъ, князъ Александъръ остана да спи въ селото Ръжана юго-източно отъ Пиротъ. Въ 4 часа презъ нощта единъ коненъ стражаръ донесе единъ пакетъ, изпратенъ отъ сръбската стражева верига до княза. Оказа се, че това е писмо отъ австроунгарския пълномощенъ министъръ въ Бѣлградъ графъ Кевенхюлеръ, който бѣ пристигналъ при сръбскитѣ предни постове и отъ тамъ искаше среща съ княза, съ когото бѣ познатъ отъ порано, когато бѣ дипломатически агентъ въ София. Князътъ отиде въ Пиротъ, дето прие Кевенхюлеръ. Последниятъ отъ името на великитѣ сили предложи на княза да спре военнитѣ действия; князътъ отказа. Тогава Кевенхюлеръ му заяви, че ако продължава настѣплението, ще срещне австроунгарски войски. При тая заплаха князътъ отстъпи. Той разпореди телеграфически до всички отряди да прекратятъ военнитѣ действия.

Сжщото бѣ направено и отъ сърбитѣ. Обаче съ вроденото имъ коварство, предполагайки че бдителността на българите е отслабена, сърбитѣ на 16-и вечерта атакуваха Видинъ, но бѣха отбити. Сжщия день отстъпилиятъ отъ Акчаръ сръбски отрядъ настѣпи край Дунава и се опита да завладѣе Акчаръ, но не успѣ.

Поради тѣзи постѣпки и поради закѣснението на сърбитѣ да изпратятъ лице, опълномощено да сключи примирие, въ българската Главна квартира не вѣрваха на сърбитѣ. Затова на 17-и ноемврий издадоха заповѣдь за бой, за въ случай че не се сключи примирие. Освенъ това, за да се помогне на Северния отрядъ, отъ доброволскитѣ и запасни части отъ отряда на капитанъ Паница и 7-и Прѣславски полкъ формираха особенъ отрядъ, който бѣ подчиненъ на капитанъ Паница, и понеже му бѣ заповѣдано да отиде въ Чипоровци, нарече се Чипоровски. На капитанъ Паница подчиниха и Бѣлоградчишкия и Летящия отряди, защото — обяснява началникъ щаба въ телеграмата си до капитанъ Узунова — тука се иска енергия, налетъ, бистрота, качества, които Паница показва, че ги притежава.

Чипоровскиятъ отрядъ тръгна отъ Пиротъ на 18-и ноемврий по маршрутъ: Росица — Комщица — Берковица — Суточино — Репляна — Чупрене.

Между това въ Бѣлоградчикъ поради скѣсване на телеграфа отъ сърбитѣ известието за примирието заедно

съ онова за победитѣ се получи на 17-и сутринята. Веднага се отслужи молебенъ и се произведе парадъ. Парламентъора, който до тогава се държа затворенъ, бѣ пустнатъ да си отиде.

Сжщия день пристигна съ файтонъ дѣдо Славейковъ. Съ сълзи на очи той прегръща и цѣлува когото завърна и раздаде разни лакомства които носеше съ себе си.

После обѣдъ се получи телеграма отъ Щаба на армията, въ която, като се съобщава за движението на партизанския отрядъ на капитанъ Паница, заповѣдваше се да се прикрие движението отъ едно нападение на сърбитѣ презъ прохода св. Никола.

Съ тая задача бѣ натоваренъ поручикъ Дворяновъ, който, следъ като изпрати разезди отъ доброволцитѣ конници, замина въ 4 и 1/2 ч. сл. пл. съ Русенската и Сандровската доброволчески чети и една чета опълченци, и вечерта стигна въ Чупрене.

На 18-и ноемврий капитанъ Паница, следъ като остави 7-и Преславски полкъ въ Репляна, за да бѣде скритъ, съ останалитѣ части стигна въ Чупрене.

И така въ Чупрене се събраха партизанитѣ доброволци на поручикъ Дворяновъ отъ Северния отрядъ, и партизанитѣ доброволци на капитанъ Паница отъ Западния корпусъ. Тѣ сж между малкото чети ония, които взеха участие отъ началото до края на войната, винаги победители и никога не изпитали горчивината на поражението. И еднитѣ и другитѣ, безъ съмнение, бѣха най-енергичнитѣ и най-смѣлитѣ части въ българската войска. И еднитѣ и другитѣ така съперничеха съ храбростъ и пѣргавина, че писателътъ не знае на кого да отдаде първенство.

И еднитѣ и другитѣ много и весело се надсмиваха надъ сърбитѣ и хвърляха погледи къмъ прохода св. Никола, а мислитѣ имъ прехвърляха Балкана и се спираха къмъ Бѣлградъ.

На другия день, 24-и ноемврий, Дворяновиятъ отрядъ се върна въ Бѣлоградчикъ.

Между това българскиятъ и сръбскиятъ делегати не можеха да се спогодятъ за условията на примирието, та се прибѣгна до Великитѣ сили. Последнитѣ назначиха една международна комисия, съставена отъ военни лица, представители на всички сили.

Комисията на 7-и декемврий подписа протокола, споредъ който дветѣ страни изправзватъ взаимно окупираната територия и границата служи за демаркационна линия.

* * *

Презъ това време отличилитѣ се въ боеветѣ бѣха представени за награда, и удостоенитѣ отъ тѣхъ бѣха наградени.

Доброволските дружини и чети, както въ действията си, така и по награди, не отстъпваха на редовните войски. Сравнително недостатъчно наградени според дѣлата имъ бѣха Сандровската и Русенската чети. Началникътъ имъ поручикъ Дворяновъ получи само орденъ за заслуга на военна лента, а на доброволцитѣ отпущнаха за Сандровската чета 6 и за Русенската 5 ордена за храбростъ 4-а степенъ. Даже доброволцитѣ конници, които плениха орждието, не бидоха наградени. Това недостатъчно награждаване на дветѣ чети се дължи на обстоятелството, че и дветѣ чети действаха токуречи постоянно самостоятелно и действията имъ се узнаха и оцениха по-късно.

И Шуменската доброволческа дружина получи награди 60 ордена 4-а степенъ за храбростъ, 1 орденъ 2-а степенъ за храбростъ, а командирътъ ѝ — 1-а степенъ. Сравнително числото на бойцитѣ, тя заслужено получи най-много ордени отъ всички части, които взеха участие въ войната, съ изключение на партизанския отрядъ на Паница.

Последниятъ заслужено получи най-високи и най-много награди. Още на 17-и ноемврий бѣха произведени отъ портупей юнкери въ подпоручици за отличие Жеко Желѣзовъ и Стефанъ Димитровъ и фелдфебелитѣ на дветѣ запасни роти Борисъ Максимовичъ Дятчинъ и Сергей Симоновъ Щетински. Освенъ това получиха златни кръстове 2-а степенъ за храбростъ четникътъ Лука Николаевъ и войводата Робевъ (Робчето). 3-а и 4-а степенъ сребърни кръстове получиха учителътъ Дюстабановъ и войводитѣ Юрукътъ, Кременлията и Бабаджанътъ, и 3-а степенъ подофицерътъ Иванъ Христовъ, а 4-а степенъ — Крониславъ Херуцъ и други 62 души. По-късно наградиха и други.

И другитѣ дружини и чети получиха голѣми и много награди, но нѣма подробни сведения за тѣхъ.

Освенъ това всички доброволци получиха медалъ за участието имъ въ войната. Дветѣ лица на медала сж отпечатени на корицата на настоящето съчинение. Медалътъ се носи на лента отъ две ивици: червена и бѣла.

* * *

Поради разни дипломатически пречки преговоритѣ за миръ не се почнаха веднага следъ примирието, но война не се предвиждаше. Поради това подъ оржие остана само редовната войска, а доброволцитѣ и опълченцитѣ разпуснаха. На 16-и декемврий, когато излѣзе разпореждане за уволнението на доброволцитѣ, числото на последнитѣ бѣ се значително увеличило отъ новопристигнали чети. Така къмъ това време имаше:

Въ Кюстендилъ — една македонска и една луковитска чети, около 250 души.

Изворскиятъ отрядъ броеше 500 доброволци.

Около Врабча бѣ разположена 2-а Софийска дружина която броеше 80 души.

При Пиротъ бѣ 1-а Софийска (9-а Опълченска) дружина — около 100 души и Ловчанската чета — 461 души.

Въ Чипоровския отрядъ освенъ доброволцитѣ отъ партизанския отрядъ на капитанъ Паница и Плѣвенската, Русенската и Сандровската чети, репутацията на Паница бѣ привлѣкла и много други доброволци, та числото имъ достигна до 2,445 души.

Въ Видинъ бѣ Шуменската доброволческа дружина, която следъ голѣмитѣ загуби въ убити, ранени и болни, броеше 480 души.

Освенъ това други доброволски чети идѣха отъ вътрешността или се събираха по градоветѣ.

За демобилизацията доброволцитѣ отъ южния театъръ бидоха заведени въ София. Тамъ предадоха оржжието и подѣ команда заминаха за своитѣ окржжия.

Доброволцитѣ отъ Чипоровския отрядъ оставиха оржжието въ Бѣлоградчикъ, а тия отъ Видинъ — въ Видинъ и заминаха за своитѣ окржжия.

Следъ примирието се поведоха преговори за миръ. Преговоритѣ завършиха съ сключване на миръ, по който България се отказа отъ всѣко обезщетение, въ замѣна на което великитѣ сили се съгласиха да признаятъ Съединението на Северна и Южна България.

Въ Трънъ бѣха коннитѣ чети на Храновъ, Поповичъ и на дѣдо Желю — около 250 конника и Севлиевската пехотна чета — 113 души.

ЗАКЛУЧЕНИЕ.

За да се оцени българинът като войникъ, необходимо е да се изучатъ действията на българскитъ доброволци въ разнитъ войни и действията на българитъ въ въстанията; въобще да се изучи бойната дейностъ на българитъ, които не сж минали презъ казармата.

Подготовката на редовната войска въ казармата се води на научна основа. Съ други думи изучаватъ се свойствата на оржжието и въз основа на тия свойства се създаватъ строеве, отъ които оржжието може да нанесе повече вреда на противника и въ които въ сжщото време да се претърпи най-малко загуба. Споредъ нуждата, която се налага отъ тия строеве, се урежда и дисциплината. Поради това въ всѣка епоха, въ зависимостъ отъ оржжието, което преобладава, казармата създава единъ типъ войници въ всички страни, макаръ много отъ народитъ да се различаватъ било по характеръ, било по политическо или социално устройство. Казармата уеднаквява, подвежда подъ еднакъвъ знаменателъ всички мъже, както въ всѣка държава отдѣлно, така и въ разнитъ държави. Тя изравнява флегматичния северянинъ или селянинъ отъ полето съ пѣргавия южнянинъ или планинецъ. И колкото по-силно е оржжието, толкова по-еднообразно е обучението въ разнитъ страни, и толкова повече сж пренебрегнати личната особеностъ на мъжа и характерътъ на народа. Сега, когато оржжието е достигнало най-голѣмо развитие, уставитъ, по които се обучаватъ войскитъ на Англия и на Турция, на болшевикитъ и на Съединенитъ щати сж почти едни и сжи.

Въпросътъ съ доброволцитъ стои съвсемъ иначе. Доброволецътъ не е обучаванъ къмъ приетитъ строеве. Той може само да е запознатъ съ тѣхъ, но не е навикналъ както къмъ тѣхъ, така и къмъ дисциплината, която е необходима за тѣхъ. Поради това доброволцитъ се използватъ такива, каквито сж, съ други думи, не тѣ се приспособяватъ къмъ строеветъ и дисциплината, а строеветъ и дисциплината се приспособяватъ къмъ тѣхъ.

Редовнитъ войски по духъ и назначение, като елементъ на реда и съхранението сж консервативни и мъчно се прощаватъ съ установенитъ строеве и начини на воюване. Доброволцитъ въ това отношение сж свободни отъ традиции и навикъ и на бойното поле. Тѣ първи се приспособяватъ къмъ новото оржжие. Необучената доброволческа

армия презъ време на французската революция първа напуста сгжстениитъ строеве на Фридрихъ Велики и създаде пригоденитъ за огнестрелното оржжие разсипани строеве съ сгжстени поддръжки задъ тѣхъ. Нашитъ доброволци въ сръбско-българската война действуватъ почти само въ разсипанъ строй, безъ сгжстени поддръжки, както въ отдѣлната чета, така и въ цѣли дружини. И това тѣ вършеха инстинктивно, щомъ попаднатъ подъ изстрелитъ на неприятеля, даже когато иматъ изрична заповѣдъ да оставатъ поддръжка, както е случая съ Дѣдо Илювата чета при Брѣзникъ. Въ това отношение нашитъ доброволци се явяватъ предтечи на сегашнитъ разсипани строеве безъ сгжстени части.

Краткостта на обучението оказа още по-голѣмо влияние въ дисциплинарно отношение. Продължителното обучение на редовния войникъ подъ строгостта на установени правила го привиква къмъ подчинение и той е готовъ да се подчини на всѣки назначенъ законно началникъ. И всѣки началникъ що годе запознатъ съ правилата може да начелствува такива войници.

Не е така съ доброволцитъ. У тѣхъ нѣма привичката да се подчиняватъ. Тѣ не знаятъ правилата на подчинението и ако ги знаятъ, не могатъ или не желаятъ да ги изпълняватъ. При това тѣ сж най-вироглавиятъ елементъ отъ народа, и само голѣмиятъ патриотизъмъ и страстта къмъ слава и приключения ги задържатъ подъ оржжие. На такива хора може да бжде началникъ не човѣкъ съ голѣми военни познания и съ привичка да заповѣдва, а човѣкъ естественъ психологъ, който е живѣлъ тѣхния животъ, познава сърцето и душата имъ, човѣкъ отъ тѣхната черга. Двамата най-добри началници на доброволцитъ бѣха капитанъ Паница и поручикъ Дворяновъ; не е случайно това, че първиятъ още като единъ отъ основателитъ на македонския комитетъ бѣ свързалъ живота си съ македонцитъ, съ които толкова много се прослави, а вториятъ бѣше офицеръ уволненъ отъ служба.

Македонцитъ и другитъ доброволци на Паница бѣха готови да се жертвуватъ и се жертвуваха за него. Когато Дворяновъ бѣ извиканъ на извънредно важна артилерийска длѣжностъ въ Видинъ, четата заяви на самото правителство, че ще се прѣсне, ако не върнатъ Дворянова.

Всѣки началникъ на доброволци трѣбва да бжде не само назначенъ, но да бжде истински началникъ, който владѣе сърцата и душитъ на доброволцитъ. Поради това въ „Условията за доброволцитъ“ е предвидено непосредственитъ началници — четницитъ — да се избиратъ, а за по-горни началници да се назначаватъ хора, които отговарятъ на казанитъ условия. Висшето началство по отношение на

доброволците имаше най-голямо главоболие съ смѣняване и назначаване началниците. Въ възстанията въ 1876 г. липсата на прищипка къмъ подчинение е наложила два вида началници: едни политически, произхождащи отъ самия народъ и ползуващи се съ голѣмъ авторитетъ у възстаниците и други военни — специалисти офицери, нѣщо като началници на щабовете, които сж ръководили операциите.

Въ дисциплинарно отношение доброволците сж пълна противоположност на редовните войници. До обявяването на войната, презъ отекчителния миренъ периодъ, редовните войници сж на мѣстата си, дезертирания почти нѣма. У доброволците, напротивъ, има вълнения и дезертирания дори на цѣли партии. Щомъ избухна войната, настана обратното: дезертиранията у редовните части станаха обикновено явление, напротивъ, у доброволците стана извънредно редко; даже нѣкои отклонили се по-рано, се възвърнаха.

Капитанъ Кисовъ поведе отъ Кюстендилъ 2-а дружина отъ 2-и Струмски полкъ и Дѣдо Илювата чета, и двете части комплектувани отъ мѣстно население, само че дружината задължително, а четата доброволно. Въ Трекляно 2-а дружина, която броеше 1000 души, стигна съ 394, а следъ боя въ Брѣзникъ — въ Радомиръ съ 339 души. Между това четата на дѣдо Илю презъ всичкото това време и до края на войната остана почти цѣла. Даже конната чета на Хранова следъ поражението при Брѣзникъ бързо се съвзе отъ паниката и отново се организира цѣла.

Отъ изложеното се вижда, колко силно е проявена външно и колко слабо вътрешно дисциплината на редовните войски; напротивъ, у доброволците, колко слабо външно и колко силно вътрешно. Доброволците пренебрегватъ формалната дисциплина, не търпятъ стѣснителните правила, но държатъ здразо за вътрешната — сжчинската дисциплина. Не правилата и законите, а опасността на боя, лишенията и трудностите на войната сж, които ги обединяватъ и дисциплиниратъ.

Въ реляцията си за боятъ презъ нощта срещу 12-и ноемврий капитанъ Паница пише:

„На 12-и сутринята, като знаехъ, че доброволците следъ всѣко сражение и победа се прѣскаха по селата, слѣзохъ отъ позицията да ги събера. Разпоредихъ се по-скоро да се нахранятъ и пр.“

Да бѣше нѣкой строякъ началникъ щѣше да ги гони, да ги стреля, да губи своята и тѣхната енергия въ премахане тоя произволъ. Но Паница знае, че това е безполезно, че не може да ги задържи и взема мѣрки за по-скорошната имъ събирание.

Отъ казаното до тука произлиза голѣмата разлика въ действията на редовните войски и на доброволците въ 1885 год.

Въ личния съставъ на редовните и доброволските части нѣма особена разлика. Редовните войници сж отъ 20 — 30 годишна възраст. Доброволците, споредъ условията за приемането имъ, отъ 18 — 35 години; въ сжщностъ, много отъ доброволците, постѣпили преди издаването на условията, а между македонците и следъ него, постѣпиха и много по-стари. Общо взето доброволците бѣха или по-възрастни, или по-млади отъ редовната войска; следователно би трѣбвало да бждатъ и физически и морално по-слаби отъ редовните войски. Въпрѣки това доброволците се показваха навѣкъжде и по-пъргави и по-предприемчиви.

Редовните войници бѣха въоръжени и стѣмени добре. По-голѣмата частъ отъ доброволците бѣха въоръжени както войниците — съ бердани, или мартини, а една малка частъ зле въоръжена — съ кринки. Голѣмата индивидуалност на доброволеца, познаването на разните видове оржие — последица отъ неговата воинственостъ, го правятъ много чувствителенъ относително оржието.

Ако една редовна частъ, въоръжена съ кринки, бѣше на мѣстото на Дѣдо Илювата чета при Брѣзникъ, може би подъ гнета на дисциплината щѣше да се задържи по-дълго време. Четата, обаче, още при въоръжението въ Кюстендилъ отказваше да приеме кринките като негодно оржие и даже се бунтува. Поради това бърже схвана безнадежността да се бори съ кринката противъ сръбската маузерка на съвсемъ равна и открита мѣстностъ и веднага потърси прикритие.

Стѣмкването на доброволците бѣ много по-слабо отъ това на войниците. Въ хигиеническо отношение тѣ бѣха много по-лошо поставени. Презрамените патронташи бѣха много неудобни. Облѣчени бѣха зле. По-голѣмата частъ бѣха лишени отъ окопенъ инструментъ, което ги правѣше негодни да се биятъ на открита и равна мѣстностъ дено и ги караше да прибѣгватъ до нощта, или пъкъ, както е казалъ дѣдо Илю, до шумата.

И така освенъ това, че у доброволците процентътъ на участвувалите въ военните действия, било като възстаници или харамии, било въ войните на Сърбия и Русия съ Турция, бѣше по-голѣмъ, въ всичко останало: възраст, обучение, въоръжение, снаряжение и облѣкло доброволците стоеха по-ниско отъ редовните войници. Най-после тѣ нѣмаха стройната началническа иерархия, каквато имаха редовните войски.

Въпрѣки всичко това доброволците се показваха между най-надеждните части. При Драгоманъ на 3-и ноемврий, при Брѣзникъ на 6-и тѣмъ се довѣрва най-важното мѣсто въ бойния редъ и тѣ посрѣщатъ най-важния ударъ на противника. На Сливница тѣ маневриратъ на лѣвия флангъ

и тѣ първи заематъ на 6-и Градище и на 7-и Вишай и парализиратъ обхвата на Шумадийската дивизия. Тѣхъ употребяватъ за засада при Кула на 3-и ноемврий.

На доброволцитѣ се възлагатъ най-смѣлитѣ предприятия и повечето отъ тѣхъ сж изпълнени съ удивителна храбростъ и ловкостъ. Набѣзитѣ въ Сърбия — Ръжана и Брусниковоцѣ, вторичното превземане на Ръжана, поражението на сѣрбитѣ при Бѣлоградчикъ, излазѣтъ на подпоручикъ Тодоровъ отъ крепостта Видинъ, набѣгѣтъ на Паница въ Пиротъ, дветѣ пленени сѣрбски ѳрждия отъ доброволцитѣ, всичко това сж действия, за които би имъ завидѣла и най-добрата войска, особено като се вземе предъ видъ малочислеността на доброволцитѣ въ тия действия.

Тѣзи действия сж тактически, на бойното поле; какво да кажемъ за действията въ областта на стратегията? Стратегически маневръ, извършенъ отъ редовни войски бѣше само боятъ при Брѣзникъ и процентѣтъ на доброволцитѣ въ него бѣше чувствителенъ. Други стратегически маневри, които оказаха голѣмо и даже решително влияние на действията, бѣха само действията на капитанъ Паница на южния театъръ и на Дворянова на северния театъръ. Първиятъ повлия най-много за преждевременното отстъпление на сѣрбитѣ отъ Сливница, а вториятъ — за бавното и нерешително действие на Тимошката армия къмъ Видинъ.

Наистина и отрядитѣ на Паница и на Дворянова имаха и редовни войски и опълчение, но Паница и Дворяновъ си служеха съ редовнитѣ войски главно за отбрана и за упора при дръзкитѣ предприятия на доброволцитѣ, работа, въ която и по обучение и по снаряжение и по характеръ редовната войска стоеше несравнено по-горе отъ доброволцитѣ. Опълчението тѣ обикновенно избѣгваха да употребяватъ; показваха го само като многочисленъ резервъ. Манипулираха главно съ доброволцитѣ, използваха тѣхната предприемчивостъ и почти безумна дързостъ.

И въ тая война както въ всички други, въ които не сж стегнати въ рамкитѣ на редовнитѣ войски, доброволцитѣ съ своитѣ смѣли действия, недопустими въ тактиката и стратегията, внесоха смущение у противника и парализираха действията му.

Х. Показатели.

Показателъ на личнитѣ имена

А.

Аврамовъ А. 130.
Агура, капитанъ 168.
Александровъ Ив., чиновникъ 34.
Александъръ I Батембергъ, князь 2, 5, 16, 17, 20, 22, 36, 39, 48, 72, 80, 81, 93, 113, 129, 137, 139, 144, 159, 194.
Алексиевъ Иванъ, адвокатъ и сждия, ветеранъ отъ сѣрбско-турската война 38, 61.
Ангелъ войвода 152.
Антићаровъ, капитанъ 139.
Антимъ, митрополитъ 44, 169.
Атанасовъ Иванъ 23.
Атанасковичъ Иованъ, подполковникъ 124.

Б.

Бабаджантъ, войвода 89, 122, 139, 152, 196.
Байчевъ С. 20, 53.
Бакичъ, началникъ на добр. чета 30.
Барвиниковъ Евтимъ, руски фелдфебель 38.
Батиста Орсати, добр. 120.
Бахчевановъ, капитанъ, 76, 77, 83, 84, 94.
Бацета, поручикъ 15, 113, 130, 131.
Бендеревъ, ротмистъръ 83, 84, 117, 132, 133, 148, 155, 189.
Берковски, войски нач. 29, 168.
Бинички, полковникъ 80.
Блъсковъ, капитанъ 75, 85.
Блъсковъ Иванъ, доброволецъ 130.
Бобевски, поборникъ, нач. на 3-а Соф. добр. дружина 31, 40.

Богданцелията Стоянъ, войвода 23, 36, 139, 152.
Богориди Александъръ, князь 2.
Божилковъ Драгой, ветеранъ опълченецъ 14.
Божилковъ Н., началникъ на чета 30.
Ботевъ, ротмистъръ 53.
Бошняковъ, подпоручикъ 111.
Брайновъ П. Хр., доброволецъ 177.
Бркичъ, капитанъ 192.
Бѣловъ, капитанъ 48.

В.

Ванковъ, капитанъ 51.
Василевъ Т., доброволецъ 57.
Ватевъ Стефанъ, учителъ 13, 14.
Величковъ Константинъ 2.
Власевъ Д., началникъ на добров. чета 17.
Влаховичъ, четникъ 171.
Войводовъ, четоводъ 30.
Войниковъ Митю Д., учителъ, четникъ 34.
Вълковичъ, дръ 25.
Вълко войвода 133—135, 142, 143.
Вълковъ Андрей, доброволецъ 191.
Вълковъ, подпоручикъ 25, 103, 104.
Върбановъ Антимъ, дьяконъ 20.

Г.

Гайдовъ 57.
Гайновичъ, подполк. 78, 104.
Ганна Карло, доброволецъ 120.
Гарчевъ, четникъ 94, 97.
Гаршанинъ 100, 136, 137.
Генадиевъ Никола, доброволецъ 8.
Геневъ, капитанъ 60, 86.
Георгиевъ Иванъ, земеделецъ, четникъ 34.

Георгиевъ, поручикъ 53.

п. Георгиевъ Димитъръ 37, 112, 131.

п. Георгиевъ Костандий, дьяконъ 37, 63, 64, 107, 108.

Гешевъ Иванъ Хр. 52.

Грековъ 39.

Гуджевъ, майоръ 82, 83, 88, 140, 146, 147, 148, 150, 153—155.

Гюрджеклията, войвода 23.

Д.

Дагоровъ, окръженъ управитель 32.

Данаджиевъ, капитанъ 86.

Дворяновъ, поручикъ 35, 43, 44, 167—175, 183, 191—193, 195, 196, 199, 202.

Делла Петра Лунджи, доброволецъ 120.

Делла Скиади Андреа, доброволецъ 120.

Дерманчевъ, ротмистъръ 181, 182, 190.

Джорджевичъ Владанъ, дръ 126, 189.

Джузепе Морили, доброволецъ 120.

Диковъ, капитанъ 86, 102, 116.

Димитриевъ, поручикъ 41.

Димитровъ Андонъ, четникъ 20.

Димитровъ Върбанъ, опълченецъ 163.

Димитровъ Захарий, доброволецъ 11, 47, 48.

Димитровъ Стефанъ, подпор. 196.

Дойчевъ Яг., доброволецъ 130.

Доневъ Христо, учитель, четникъ 34, 184, 188.

Драгановъ, начальникъ на чета 53.

Драндаревски, капитанъ 10.

Дригалски фонъ, генералъ 5.

Дѣдо Желю, войвода 53, 197.

Дѣдо Илю, войвода 37, 60, 63, 64, 79, 91, 104, 108, 112, 113, 122, 131, 199, 201.

Дюстабановъ, учитель 95, 123, 134, 142, 153.

Дятчинъ, Борисъ Максимовичъ, фелдфебель 89, подпоручикъ 196.

Ж

Желъзовъ, портупей юнкеръ 122, подпор. 196.

Желю, дѣдо — вижъ Дѣдо Желю.

Живковъ Г. 2.

Живковъ Каментъ, доброволецъ 191.

З.

Завимовъ Ст., поборникъ, окр. упр. 33, 49.

Зафировъ Атила, поручикъ 40, 62, 71—73, 75—77, 79, 88, 90, 91, 94—98, 123, 132, 134, 138, 139, 142, 143, 152, 154.

Златановъ, поручикъ 189.

И.

Ибраимовъ Али, барабанчикъ 191.

Иванка 29.

Ивановъ, подпоручикъ 52.

Икономовъ Пенчо 17.

Илиевъ, подпоручикъ 150.

Илиевъ Тодоръ, доброволецъ 191.

Илю войвода — вижъ Дѣдо Илю.

Ивановичъ, майоръ 135, 148.

Иосифовъ, подпоручикъ 184, 186.

К.

Каваловъ, капитанъ 30, 40, 41, 61, 63, 65, 66, 74, 87, 101, 102, 105, 114, 116.

Казанакли, ковчежникъ 168.

Калевичъ, поручикъ, войски нач. 33, 49.

Калминовъ, казашки офицеръ 4.

Каназирски 52.

Кантакузинъ, князь, воененъ министъръ 30.

Кантарджиевъ, подпоручикъ 20, 21.

Караеловъ Петко, мин. председ. 5, 32.

Караджовъ Дянко, четоводъ 30, 38.

Караджовъ, капитанъ 25, 103, 104, 115, 116.

Караивановъ, поручикъ 71, 96, 140.

Карайовевъ Т. добров. 8.

Каракашевъ Никола, добров. 191.

Караулановъ, поручикъ 18, 19, 24, 25, 27, 148, 151—154.

Катърджи, генералъ 136.

Касабовъ Младенъ, ветер. 14.

Кевенхюлеръ, графъ 194.

Кехайовъ, Тодоръ Тетимовъ 23, 28, 138.

Киновъ В., добров. 41, 42.

Кирковъ Ив., добров. 191.

Киселовъ, търговецъ 56.

Кисовъ, капитанъ 37, 64, 74, 76, 88, 91, 93, 105—113, 200.

Китанчевъ Евтимъ, добров. 15.

Китанчевъ Трийко 15.

Кишелски Иванъ, опълченецъ отъ Шипка 11.

Клачевъ Богданъ, чинов, четникъ 34, 42, 166, 177.

Климентъ, митрополитъ 72.

Ковачевъ Димитъръ, адвокатъ, четникъ 34, 160, 184, 186.

Константиновъ, четникъ 34.

Костовъ Спиро Кирпията, подпоручикъ 8, 18, 19, 21, 152, 153.

Кракра 93.

Кременлията, войвода 138, 139, 196.

Крумъ, цѣръ 93.

Кръстевичъ Гавриилъ 3, 5.

Кръстевъ, капитанъ 148.

Кръстевъ Манолъ С., добров. 43.

Куртевъ Илия, опълченецъ отъ Шипка 3, 4, 18, 19, подпоручикъ 24, 25.

Куртевъ Димитъръ 10.

Кушевъ Вл. 8.

Кушевъ Р. Д. 166.

Къневъ, свещеникъ 14.

Л.

Лазаровъ, капитанъ 68.

Лешанинъ, генералъ 157.

Лисовски З., руски фелдфебель 53.

Лукенъ Михаилъ, четоводъ 30.

Ляпчевъ Андреа, доброволецъ 8.

М.

Малиновъ, подпоручикъ 25, 115.

Манафовъ Стефанъ 14.

Мановъ х. Илия, поборникъ 32.

Манчевъ Драганъ, добров. 168.

Мариновъ С., поручикъ 77, 139, 140, 148, 152, 155.

Мариновъ, капитанъ 74, 75.

Марковъ Д. 56.

Маркони Антонио, добров. 120.

Мариновъ Андрей, опълч. 191.

Мархоловъ Иванъ, четникъ 52.

Мекия Пиетро, доброволецъ 120.

Менчиновъ, подпоручикъ 52.

Миланъ, краля 39, 59, 77, 80, 84, 100, 113, 122, 124—127, 136, 137, 144.

Миловешичъ, майоръ 62, 71, 96—98, 123, 125—127, 135.

Минчевъ Стефанъ, подчетникъ 173.

Мирчански, майоръ 11.

Мисана Винченцо, добров. 120.

Митовъ, подпоручикъ 107, 108.

Муткуровъ, подполковникъ 154.

Мъгловъ, подпоручикъ 152.

Н.

Найденовъ Ив. Хр. 13.

Наумовъ 2.

Небольсинъ, ротмистъръ 9.

Нешичъ, капитанъ 100, 124.

Николаевъ Лука, четникъ 122—124, 133, 134, 195.

Николаевъ Данаилъ, майоръ 4, 5, подполковникъ 16, 129, 137, 145.

Николовъ, подпоручикъ 41.

Н., подпоручикъ 111.

Нишковъ, поручикъ 105, 107, 108.

Нусси Луччи, доброволецъ 120.

О.

Овчаровъ Сичо Русевъ, добров. 34.

П.

Паница, капитанъ 3, 4, 8, 9, 27, 44, 52, 53, 76—78, 89—91, 94, 95, 98—100, 122, 124, 128, 132—136, 138—143, 145, 146, 148—155, 194, 195, 197, 199, 200, 202.

Паница, търговецъ 56.

Пановъ Стойчо П. 18.

Пантомери Джакомо 120.
 Паланчевъ, капитанъ 8.
 Паприковъ, капитанъ 37, 72, 73.
 Пашанковъ Димитъръ, адвокатъ, четникъ 34.
 Пашичъ 100.
 Петевъ, подпоручикъ 26, 151.
 Петковъ Д. 22, 23.
 Петковъ Цено, кон. стражаръ 191.
 Петковъ, началникъ на чета 133.
 Петковъ, юнкеръ 61.
 Петровичъ, полк., воененъ министъръ 59, 100.
 Петровъ Рачо, капитанъ, н-къ шаба на армията 33, 68, 72, 73, 76, 88, 90, 91, 101, 119.
 Петровъ Стефанъ, поручикъ 33, 162, 164, 165, 178, 179, 180.
 Поламе Антонио, доброволецъ 120.
 Поповичъ, пиротски окр. управителъ 125, 127, 128, 197.
 Поповъ Иванъ, доброволецъ 93, 116, 130.
 Поповъ, капитанъ, нач. на отрядъ 103, 114, 116, 117, 129, 130, 136, 146, 147, 150.
 Поповъ, майоръ 92.
 Поповъ, поручикъ 90.
 Поповъ Н., вестеранъ отъ руско-турската война 30, 38.
 Поповъ, портупей юнкеръ 184, 186, ротенъ командиръ 187.
 Поповъ Ст., артистъ 26.
 Поройлията Иванчо, войвода 138, 153.
 Петричъ, началникъ на чета 30.
 Примавера Николо, добров. 120.
 Путникъ, подполковникъ 174.

Р.

Радивоевичъ, майоръ 190, 192.
 Радойковъ Василъ, знаменосецъ 15.
 Райчевъ, нач. на чета 134.
 Рафаеловичъ, учитель 17.
 Рива Франческо, доброволецъ 120.
 Ризовъ Димитъръ 3, 4, 7—9, 46.
 Робевъ (Ропчето), войвода 89, 122, 139, 141, 195.

Романе Евжени, доброволецъ 120.
 Руссиновъ Н. 20.

С.

Сава, четникъ 36, 173.
 Савовъ, капитанъ 82, 86, 101, 102, 120.
 Сапуновъ К., артистъ 26.
 Сахаровъ А., доброволецъ 130, 131.
 Симеонъ, царъ 93.
 Симоновичъ, капитанъ 99.
 Скобелевъ, генералъ 1.
 Славейковъ Петко 195.
 Славия, капелоники усташъ 142.
 Соколовъ, председатель на опълч. д-во 20, 21, 27, капитанъ 149, 151—154.
 Стамболовъ Стефанъ 2, 6, 48, 51.
 Станино Паскале, добров. 120.
 Стоевъ, поручикъ 31.
 Стойковъ, председатель на опълч. д-во 14.
 Стокичъ, подполковникъ 69.
 Стояновъ Захарий 3, 4, 14, 23.
 Стояновъ Христо 10.
 Странски Г. д-ръ 2, 4, 5, 6, 113.

Т.

Тачевъ Ив., фелдфебель 131.
 Телеснишки, капитанъ 10.
 Тепавски, капитанъ, к-ръ на Учен. легионъ 26, 149.
 Тетимовъ Т., войв. вижъ Кехайовъ Т.
 Тодоровъ Ангелъ, подпоручикъ 43, 179, 181, 184—188, 202.
 Тодоровъ Димитъръ, харамийски войвода 10.
 Тодоровъ, капитанъ 31, 52, 159, 181, 182, 184, 189—193.
 Толаци Микеле, доброволецъ 120.
 Топаловичъ, полковникъ 104, 105, 109, 150, 151.
 Топаловъ, подпоручикъ 25, 115.
 Тоскани Рикардо, доброволецъ 120.
 Тошевъ, капитанъ 66.
 Тошковъ Пере 8.

У.

Узуновъ, капитанъ 42 — 44, 76, 159 — 163, 168 — 170, 175, 177 — 182, 184, 188, 190, 194.

Ф.

Форамити Андрея, добров. 120.
 Фраджелли Анджелино, добров. 120.
 Франческо Конти, добров. 120.
 Фридрихъ Велики 199.

Х.

Хаджи Йорданъ Инджето 53.
 Хаджи Колевъ Иванъ, чинов. 34.
 Хаджиевъ 37, 131.
 Халачевъ, поручикъ 54.
 Херуцъ Крониславъ 122, 123, 142, 148, 196.
 Хорстигъ, полковникъ 125.
 Храмовъ, четникъ 37, 60, 79, 93, 105, 106, 110—112, 122, 131, 197, 200.
 Христовъ Димитъръ, четникъ 53.
 Христовъ Иванъ, подофицеръ 123, 124, 196.

Ц.

Царъ Освободителъ (Александъръ II), руски императоръ 2.

Показатель на доброволскитѣ части

Б.

Балчишка (4 а) чета отъ Шуменската доброволска дружина 33, 34, 42, 43, 158, 160, 162, 166.
 Бургаска чета 7, 37, 47, 48.

В.

Варненска (3 а) чета отъ Шуменската доброволска дружина 33, 34, 42, 43, 158, 161, 165.

Д.

Добричка (1 а) чета отъ Шуменската доброволска дружина 33, 34, 42, 43, 158, 160, 162, 166.

Цвѣтковъ, подпоручикъ 26, 130.
 Ценовъ, подофицеръ 97.
 Цонковъ, четникъ 151.
 Цоцковъ Дянко 10.

Ч.

Чилингировъ, поручикъ 192.
 Чолаковъ, нар. представитель 30.
 Чолаковъ, поручикъ 167, 170—172, 174, 176, 182, 183.

Ш.

Шиваровъ, поручикъ 41, 62, 68, 70, 85, 101, 120, 125.
 Шумановъ, харамия 89, 122.
 Шурбановъ, добр. юнкеръ 83.

Щ.

Щагински Сергей Симоновъ, фелдфебель 196.

Ю.

Юруковъ Димитъръ 23. (Юрукътъ) войвода 36, 139, 196.

Я.

Янакиевъ, поручикъ 52.

Доброволски жандармерийски ескадронъ при Лътяция отрядъ на капитанъ Тодоровъ 31.
 Дворянова чета — вижъ Русенска чета.
 Дѣдо Желюва чета 53.
 Дѣдо Илюва чета 28, 60, 63, 64, 79, 91, 93, 104, 108, 112, 113, 122, 131, 199, 200, 201.

И.

„Искра“, чирпанска доброволска чета 7, 9.

К.

Казанлъшка доброволска чета 7.
 Карловска доброволска чета 52.

Каваловитъ чети (отъ 2-а Софийска добр. дружина) 63, 66, 101, 102, 116.

Карауланова чета 18, 25, 27, 151, 152.

Куртева чета 25.

Л.

Ловечка чета 53, 197.

Луковитска чета 53.

М.

Македонска чета 7.

Македонски баталионъ 2, 3, 10, 27, 37, 45, 46, 148, 149, 151, 152.

Н.

Никополска чета 33.

П.

Петропавловска чета 17.

Плѣвненска чета (1-а) 36, 37, 41, 42, 53, 158, 171, 172, 174, 175, 192, 197.

Пловдивска чета (на Каназирски и Ив. Хр. Гешовъ) 52.

Пловдивска македонска чета 18.

Р.

Радомирска конна чета (вижъ конната чета на Храновъ) 28.

Разградска чета 25.

„Раковски и Левски“, добр. чета 54, 55.

Русенска (5-а) чета отъ Шуменската добр. дружина 33, 34, 42, 43, 162, 171, 175, 181, 183, 191, 195—197.

Русенска (Дворянова) чета 28, 35, 43, 44, 68, 158, 157, 195.

С.

Самоковски доброволски отрядъ 1, 24.

Сандровска чета 28, 36, 44, 161, 169—175, 183, 191, 192, 195—197.

Свишовска (2-а) чета отъ Шуменската доброволска дружина 33, 34, 42, 43, 158, 161, 15.

Севлиевска чета 197.

Сливенска чета 7.

Софийска македонска чета 18, 53.

Студентски легионъ 48.

Софийска (1-а) (9-а Опълченска) доброволска дружина на капитанъ Кавалова 23, 25 — 27, 37, 44, 45, 53, 80, 88, 92, 93, 102 — 104, 115, 116, 122, 130, 138, 146, 149, 197.

1-а и 3-а чети отъ 1-а Соф. добр. дружина 79.

5-та чета отъ 1-а Соф. добр. дружина 104, 117.

Софийска (2-а) доброволска дружина 28, 30, 31, 34, 36—38, 40, 54, 62, 74, 93, 103, 104, 122, 138, 146, 149.

1-а чета отъ 2-а Соф. добр. дружина 41, 63, 67, 68, 75, 82, 101, 119, 120, 125.

2-а чета отъ 2-а Соф. добр. дружина 65 — 67, 68, 74, 87, 103.

3-а чета отъ 2-а Соф. добр. дружина 41, 63, 68, 75, 82, 101, 119, 120, 125.

4-а чета отъ 2-а Соф. добр. дружина 65, 66, 74, 87, 103.

Софийска (3-а) доброволска дружина 28, 31, 37, 39, 40, 72, 75, 79, 93, 122, 143.

1-а чета отъ 3-а Соф. добр. дружина 96, 123.

2-а чета отъ 3-а Соф. добр. дружина 66, 94, 96, 123.

Чета на Лука Николаевъ отъ 3-а Соф. добр. дружина 122.

Чета на Райчевъ отъ 3-а Соф. добр. дружина 134.

Чета на Петковъ отъ 3-а Соф. добр. дружина 133.

Т.

Търновска чета 17, 39.

У.

Ученически легионъ 15, 23, 26, 37, 45, 46, 149, 155.

Х.

„Хр. Ботевъ“, чета 53, 54.

„Хаджи Димитъръ и Ст. Караджа“, чета 55.

Харамии 23, 89, 138, 142, 143, 152.

Ч.

Чета на Ковачевъ (отъ Шумен. добр. дружина) 186.

Чета на Сп. Костовъ 27.

Показателъ на мѣстнитѣ имена

А.

Аичаръ, с. 182—184, 190, 194.

Аичаръ, р. 163.

Аладонировци, с. 74, 89, 91, 102—104.

Алчбегово, с. 178, 179, 185, 188.

Арзанъ, с. 130.

Б.

Бавлинъ, с. 127.

Баба Вида, фортъ 177.

Бабинъ Змбъ, в. 155.

Бабица, с. 110, 111.

Балканъ 14, 59, 7, 82, 133, 157, 172, 175, 189, 195.

Балчикъ, гр. 32.

Баня, с. 114.

Батановци, с. 106.

Беледне ханъ 75, 89—91.

Беренде, с. 137.

Берковци, гр. 41, 42, 52, 76, 89, 98, 194.

Бойново, с. 18, 19, 27, 45, 46.

Бойница, с. 43, 160.

Болневъ долъ, с. 122.

Борово, с. 62.

Бошуля, с. 46.

Бошурате, в. 147.

Брайковци, с. 138, 139.

Брянцевци, с. 43, 160, 161, 163, 165, 166.

Братушково, с. 86, 87, 101, 103, 104, 116, 117.

Чета конна на Храновъ 28, 60, 79, 93, 110—112, 122, 200.

Чети на поручикъ Шиваровъ — вижъ 1-а и 3-а чети отъ 2-а Соф. добр. дружина.

Ш.

Шуменска доброволска дружина 37, 40, 42, 157, 158, 189, 196, 197.

Шуменската (6-а) чета отъ Шуменската добр. дружина 33, 34, 39, 42, 43, 158, 162, 178, 181, 184.

А.

Бребевница, с. 71 — 73, 122, 132, 133.

Бреложница, с. 83, 85, 120.

Брусниковецъ, с. 165, 166.

Бръгово, с. 42, 43, 158, 160, 163, 165, 166.

Бръзникъ, гр. 30, 38, 40, 41, 64, 66, 73—75, 82, 86, 83, 91, 93, 104—107, 109, 110, 112—114, 129—131, 136, 137, 146.

Буковци, с. 132.

Букурещъ, гр. 35.

Бургасъ, гр. 3, 10, 11, 32, 47, 48.

Бусинска височина 61.

Бусинци, с. 65, 66.

Бучино, с. 40, 72, 73, 75—77, 88—90, 93, 94.

Бушуля, с. 20.

Бърдо, в. 109.

Бърля, с. 97, 122.

Бѣла, с. 43.

Бѣла вода, с. 112.

Бѣла паланка, гр. 127, 136.

Бѣлградъ 194, 195, 202.

Бѣлоградчикъ, гр. 42, 44, 52, 167, 168, 170, 172, 173, 175, 176, 177, 182, 190, 191, 194.

В.

Вакарелъ, с. 45, 47.

Вакъвъ, с. 10.

Варна, гр. 3, 5, 32, 33, 35, 43, 44, 47, 51, 55.

Василевци, с. 91, 95.

Видболъ, с. 182, 186, 190.
Видимъ, в. 160.
Видинъ, гр. 34, 40, 42—44, 47, 51, 54, 56, 58, 157—160, 162, 163, 165—169, 171—173, 175—177, 178, 180—183, 186, 189, 190, 193, 194, 197, 199, 202.
Видличъ планина 123, 133, 134, 139, 140, 142, 148.
Виена, гр. 56.
Вискяръ, пл. 82.
Вишанъ, в. 62, 70, 73, 80.
Вишая, в. 82, 102, 104, 116, 202.
Владая, с. 113.
Владиславци, с. 136.
Власина, с. 59, 77, 104.
Войница, с. 163, 182.
Врабча, с. 59, 62, 63, 65, 66, 70, 72, 74, 78, 80, 88, 136, 146, 159, 197.
Враца, гр. 41.
Враца, с. 63.
Врѣбница, с. 132.
Вучидолъ, с. 60, 61.
Възганица, р. 145.
Вълковия, с. 96, 122.
Върбово, с. 175.
Бѣтрень, с. 45, 46.

Г.

Габеръ, с. 80, 94, 125.
Габрово, гр. 13, 14, 17.
Гайтанци, с. 181, 190, 191, 193.
Гинци, с. 47, 72, 75, 77, 78.
Гипски ханове 97.
Глоговица, р. 66, 73, 78, 114.
Глотница, с. 190.
Годечъ, с. 76, 77, 95, 99.
Голѣмо Малово, с. 79, 83.
Голѣмъ Боялъкъ, с. 11.
Голѣмъ турчинъ, с. 160.
Гомотарци, с. 178.
Горна Ада, о-въ 178.
Горна Орѣховица, гр. 17.
Горни Криводолъ, с. 127.
Госъ, с. 130.
Грамада, с. 162, 163, 182.
Градешница, р. 50, 155.
Градница, в. 101—104, 117, 148, 149, 151, 208.

Губежъ, с. 94, 96.
Гургулята, с. 113, 116, 130, 131, 138.
Гурково, с. 169.
Гължовци, с. 114.
Гжзово, с. 178.

Д.

Делейна, с. 166.
Дерменъ-дере (Фердинандово), с. 5, 8, 18.
Добри долъ, с. 144, 147, 150—152.
Добричъ, гр. 32, 33, 52.
Долни Криводолъ, с. 71, 97.
Драгоилъ, с. 126.
Драгоманска рѣка 123.
Драгомънъ, гр. 41, 45, 63, 67, 68, 70—73, 75, 77, 78, 94, 99, 100, 117, 125, 126, 128, 132, 136, 137, 159.
Драготинци, с. 80, 118, 119.
Дражаница, с. 183, 193.
Дрѣново, с. 17.
Дубица, в. 82.
Дубрава, с. 167, 169, 171, 174, 176.
Дубравъ, кория 161.
Дунавъ, р. 31, 43, 44, 52, 57, 158, 165, 178, 193, 194.
Дупница, гр. 22, 23, 104.
Дъсченъ кладенецъ, в. 60, 63.

Е.

Ездимирци, с. 78.
Ерма, р. 66.
Ески Джумая, гр. 32, 33.

Ж.

Жеглица, с. 190.
Жежница, в. 114.
Женева, гр. 55, 56.

З.

Забѣлъ, в. 84, 85, 118, 119.
Зайчаръ, гр. 76, 133, 157, 159, 160, 163, 165.
Зелени градъ, с. 62.
Златуша, с. 114.

И.

Изатовци, с. 62, 71, 98, 122, 123, 132—135, 138, 146.

Изворъ, с. 54, 60, 62—64, 131.
Ихтиманъ, гр. 20, 40, 45—47.

К.

Каджбозъ, проходъ 167, 172, 182.
Казанлъкъ, гр. 9.
Казлъ Ягачъ (Елхово), гр. 10.
Казжалисе, с. 11, 47.
Кайбиляръ, с. 11.
Калиновецъ, с. 166.
Кална, с. 59.
Калотина, с. 62, 98, 99, 113, 124.
Калотинска рѣка 99, 100.
Калсферъ, гр. 15, 17, 52.
Калусеръ, с. 183.
Калфата (Сѣединице), с. 8.
Калафатъ, гр. 56.
Каменица, с. 62, 122, 134, 135.
Капитановци, с. 178.
Кара-топрекъ, с. 15—17.
Карлово, гр. 52.
Каспичанъ, с. 42.
Кель ташъ, в. 154.
Керимбегски люнетъ 177.
Кладово, гр. 157.
Княжевецъ, гр. 76, 157, 160, 183.
Княжево, с. 19.
Ковачница, в. 103.
Коилово, с. 43.
Колуница, с. 59, 63, 64, 66, 73, 108.
Комшица, с. 40, 59, 62, 71, 72, 76, 78—80, 88, 93, 94, 96—98, 100, 113, 122, 124, 138—140, 194.

Конска, р. 106.
Корито, с. 183.
Костинбродъ, с. 47, 77.
Кошарица, с. 130.
Криви Колникъ, в. 114, 117.
Криводолъ, с. 62.
Крупецъ, с. 126, 146, 148.
Кула, гр. 42, 43, 157, 160—163, 165, 166, 177, 182, 189, 193.
Курменчикъ, с. 41.
Кюстендилъ, гр. 22, 23, 36, 37, 38, 53, 60, 104, 112, 131, 200, 201.

Л.

Легошевци, с. 52, 158, 162, 183, 190, 193.

Леща, в. 82, 83, 94.
Лъвечъ, гр. 36, 40, 41, 53, 54.
Лозенградъ, гр. 11.
Ломница, с. 60, 61, 63, 65, 66.
Ломъ, гр. 6, 29, 30, 42, 51, 52, 55—57, 168, 169, 172, 175, 177, 181—183.
Лукавица, р. 67, 78, 125.
Луковитъ, гр. 53.
Лѣтница, с. 70.

М.

Македония 1, 3, 4, 7, 21, 23, 37, 89, 162.
Мали Руй, в. 61.
Малово, с. 71, 72, 75, 82—84, 87, 91, 95, 98, 100, 101, 132.
Мека Цревъ, в. 84, 100, 101, 117, 118.
Микре, с. 41.
Мусинъ връхъ 171.

Н.

Невля, с. 73.
Негованци, с. 178.
Неготинъ, гр. 76, 133, 157.
Недѣлище, с. 78, 80.
Нешковъ връхъ 144.
Никополъ, гр. 33, 42.
Нишава, р. 126.
Нишоръ, с. 152, 153, 155.
Нишъ, гр. 127, 144.
Нови пазаръ, гр. 32.
Нови ханъ, с. 40, 47.
Ново-село, с. 41, 54.
Новоселски люнетъ, 177, 180.
Новоселци, с. 179, 180.

О.

Одеса, гр. 34, 50, 57.
Одоровци, с. 59, 62.
Орхание, гр. 41, 54, 129.
Орѣхово, гр. 30, 42.
Османе (Александрово), с. 176, 182.
Османъ Пазаръ, гр. 33.
Ошане, с. 176.

П.

Пазарджикъ, гр. 10, 18, 19, 46.
Парижъ, гр. 56.

Паскашия, с. 146.
Периловци, 43.
Перникъ, гр. 38, 93.
Петерлашъ, с. 128, 146.
Петровски кръстъ, в. 87.
Петроханъ 75, 77, 139, 140, 148.
Пещера, гр. 10.
Пиротъ, гр. 43, 53, 54, 58, 77, 82, 98, 100, 104, 113, 123—128, 133, 137, 142—144, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 155, 156, 194, 197, 202.
Пловдивъ, гр. 3, 4, 5, 7—9, 13, 14, 17—21, 23—25, 27, 30, 31, 34—36, 39, 40, 44—46, 52, 59, 72, 89, 138, 159.
Плѣвненъ, гр. 36, 53.
Попина, с. 31.
Превала, с. 43, 167.
Прекръстѣ, с. 58, 79.
Преславски редутъ 86.
Провадия, гр. 32.
Провалия, в. 128.
Пролазница, с. 175.
Протопинци 122, 133.
Пѣсчаникъ, в. 96.

Р.

Раброво, с. 43, 158, 165, 166.
Равно, с. 94, 95, 96.
Радейна, с. 146.
Радомиръ, гр. 37, 39, 60, 64, 72—74, 79, 88, 91, 93, 105, 106, 108, 131, 200.
Радиевацъ, гр. 160.
Радулковци, с. 101, 102, 104, 116.
Разбойище, с. 77—79, 90, 94.
Разградски редутъ 86.
Разградъ, гр. 23, 32, 51.
Ракита, с. 61, 101, 104.
Раковица, с. 114, 176.
Раяновци, с. 91, 167, 171, 176.
Репляна, с. 168, 194, 195.
Родопитъ, пл. 8.
Романци, с. 130.
Ропотъ, с. 78, 93, 94—96, 98, 124, 133, 140.
Росица, р. 194.
Росомачъ, с. 123, 133, 134, 142.

Ружинци, с. 168.
Руй, в. 70.
Рупци, с. 179.
Русе, гр. 3, 4, 29, 31—33, 35, 36, 40, 42—44, 47, 50—52, 55 — 57.
Ръжана, с. 59, 62, 113, 123—128, 132—136, 140, 142—146.

С.

Салашъ, с. 160.
Семоковъ, гр. 18, 23, 112, 113.
Саранбей гара 45, 120.
Саранци, с. 52, 54.
Св. Арахънгелъ, мѣн. 133.
Св. Богородица, мѣн. 133, 134.
Св. Никола, проходъ 43, 167, 169, 172, 176, 195.
Св. Никола, в. 105, 109, 110.
Св. Троица, в. 109.
Свишовъ, гр. 32, 33, 42, 44, 45.
Своге, с. 127.
Севлиево, гр. 36, 53, 54.
Силистра, гр. 31, 33, 50—52.
Славина, с. 47, 62, 71, 98, 123, 124, 132—135, 138, 141, 149.
Славковци, с. 109.
Сливъ, с. 182.
Сливенъ, гр. 9, 10, 34, 41.
Сливница, с. 40, 41, 47—49, 54, 59, 66, 68, 69, 71—77, 79, 80, 83, 87, 88, 91—95, 99, 100, 102—105, 112—114, 120, 122, 124, 128, 129, 132, 133, 136, 137, 146, 149, 176, 181, 201.

Смиловци, с. 62, 71.
Смолча, с. 76, 88, 90, 94, 96, 97, 132, 133, 138.
Смърданъ, с. 178.
Соколски манастиръ 15.
София, гр. 2, 3, 5, 18, 19, 20, 23, 28—32, 34, 39, 40, 45—47, 49, 50, 52, 53—60, 66, 72, 73, 76—78, 80, 82, 88, 89, 91, 92, 100, 102, 105—107, 111—114, 119, 120, 128, 129, 138, 144, 149, 159, 168, 197.
Стакевци, с. 43, 167.
Станимака, гр. 9.
Станянци, с. 59, 62, 77, 96, 126.

Столоветъ (Мусинъ връхъ) 167, 169.
Страшенъ брѣгъ, врата (Видинъ) 184, 185.
Струнинъ долъ, с. 176.
Суковски мостъ 126.
Суточино, с. 194.
Сърбия 1, 3, 8, 10, 39, 43, 47, 49, 56, 57, 59, 82, 128, 131, 138, 144, 145, 157, 158, 160, 162.
Сѣнкошь, с. 71, 133.

Т.

Татарджикъ, с. 179.
Татарджишки люнетъ 177—180.
Татаръ-къой, с. 10.
Темничъ, с. 165.
Тепанъ, с. 147.
Тимокъ, р. 43, 162, 163, 165, 166.
Тополовица, р. 161, 185, 186, 188.
Тракия 7, 30.
Трекляно, с. 64, 73, 74, 111, 200.
Три уши, в. 78, 82, 85, 113, 117, 118, 125.
Троянъ, гр. 36.
Трънъ, гр. 30, 38, 53, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 70, 72, 74, 77, 78, 80, 88, 127, 159, 197.
Туденъ, с. 77, 90, 91, 95, 98, 99, 124, 132.
Турносеверинъ, гр. 56.
Турция 1, 22, 23, 39, 59, 198, 201.
Тутраканъ, гр. 31, 50.
Търново, гр. 5, 6, 13, 14, 17, 28, 29, 36, 39, 41, 53, 54.

Ф.

Факия, с. 10, 11, 43.
Флорентинъ, с. 178.
Филиповци, с. 65, 67, 78, 136, 137.

Х.

Хаджи-Ибишъ капия (Кулската врата) 180, 181.
Халваджи, с. 178.
Хисарлъкъ, в. 151, 153, 154.

Ц.

Царибродъ, гр. 38, 59, 62, 63, 67, 68, 71, 77, 99, 100, 103, 120, 124—128, 132, 137—139, 144—146, 149, 155, 176.
Цариградъ, 43, 58.
Цвилба, р. 109.
Цвѣтковъ гробъ, в. 63.
Църни връхъ 61.

Ч.

Чепанъ, било 87, 95, 101, 113, 117, 118, 125.
Черенъ връхъ (северенъ) 147, 150.
Черенъ връхъ (юженъ) 147.
Черномашица, с. 43.
Чечиль, с. 161.
Чипровци, с. 194.
Чирпанъ, гр. 5, 8, 9.
Чонгурусь, с. 178.
Чорлево, с. 168.
Чупрене, с. 43, 160, 167, 170, 171, 175, 176, 182, 183, 195.

Ш.

Швейцария, 55.
Шипка, в. 3, 15, 17, 20.
Шипчанска позиция, 15.
Шияковци, с. 40.
Шума, с. 77, 94, 97.
Шуменъ, гр. 28—30, 32—34, 39, 40, 42, 43, 50, 51.

Печатни грѣшки

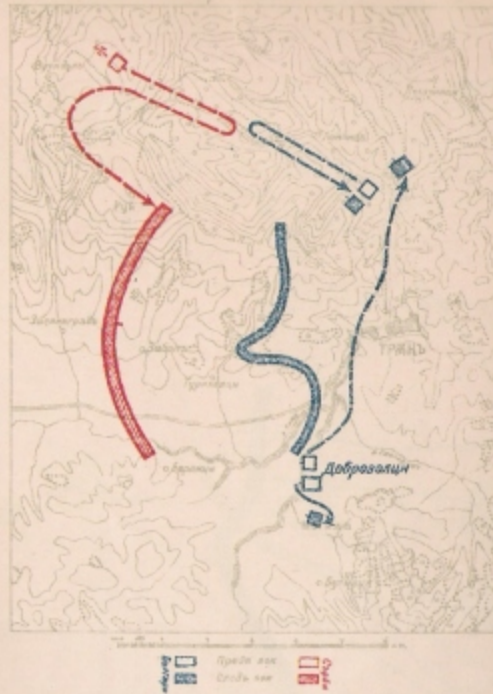
Стр.	редъ	напечатано	да се чете
4	17 отгоре	Никола Ризовъ	Димитър Ризовъ
23	1 отдолу	командантътъ	комендантътъ
26	19 отдолу	Н. Сапуновъ	К. Сапуновъ
33	23 отгоре	Колевичъ	Калевичъ
39	20 отдолу	септемврий	октомврий
42	12 отдолу	Н. Кладевъ	Б. Кладевъ
60	6 отгоре	разположена	разположена
62	13 отдолу	Кривидолъ	Криводолъ
77	1 отгоре	Стаянци	Станянци
83	1 "	Бреложница	Бреложница
94	17 отдолу	пѣхота	пехота
99	1 "	Паница	Паница
101	21 "	Пристигна	пристигна
108	2 "	Военно историческата	Военно историческата
129	14 "	князьтъ	князьтъ
133	9 отгоре	Ржжана	Ржжана
148	3 "	Кронисловъ Херцъ	Крониславъ Херуцъ
165	10 отдолу	Патрова	Петрова

Листовой журнал

Дата	Время	Место	События
1941	12	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	13	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	14	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	15	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	16	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	17	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	18	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	19	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	20	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	21	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	22	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	23	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	24	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	25	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	26	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	27	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	28	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	29	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	30	Доброполье	Встреча с партизанами
1941	31	Доброполье	Встреча с партизанами

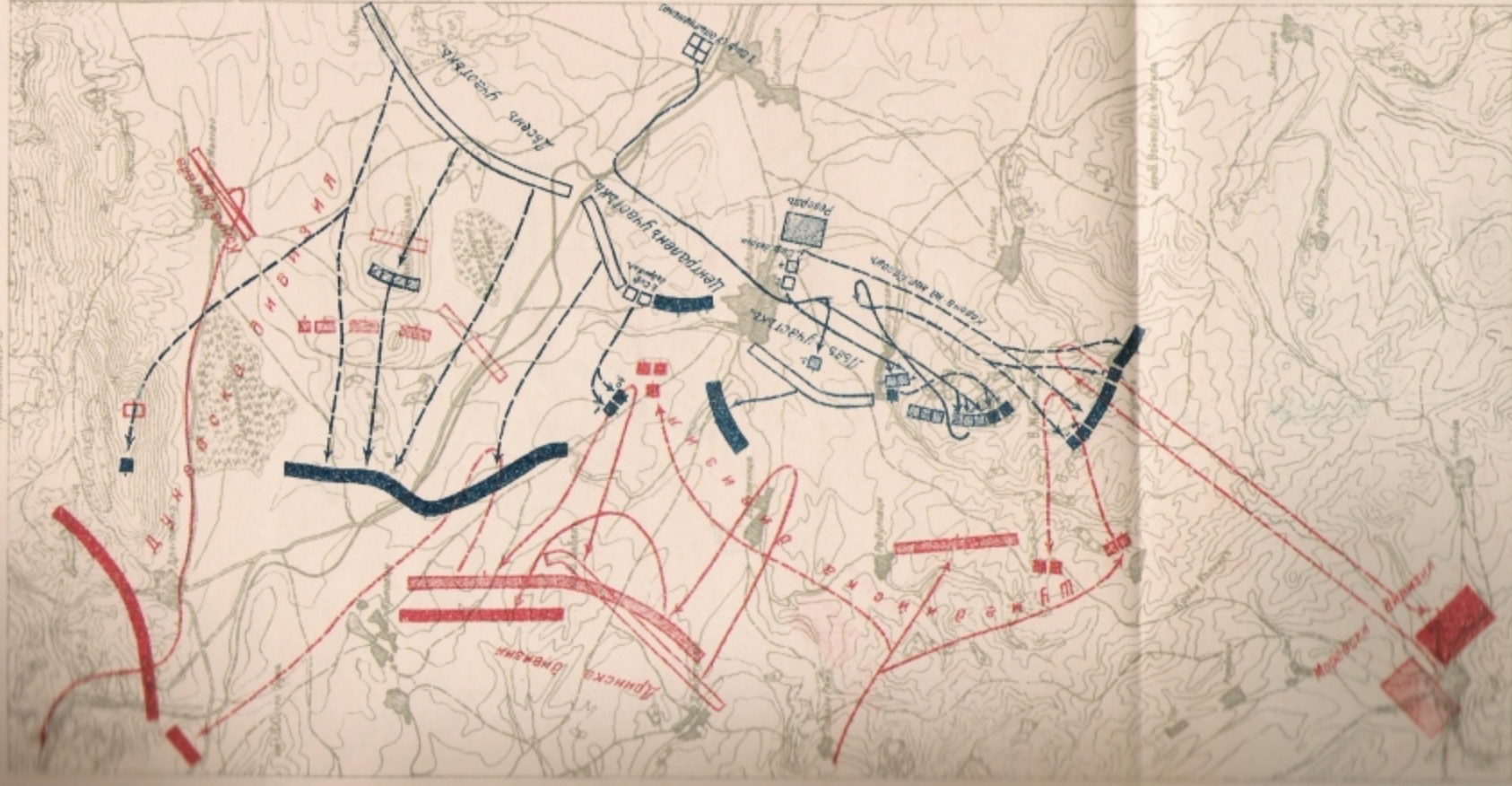
1941

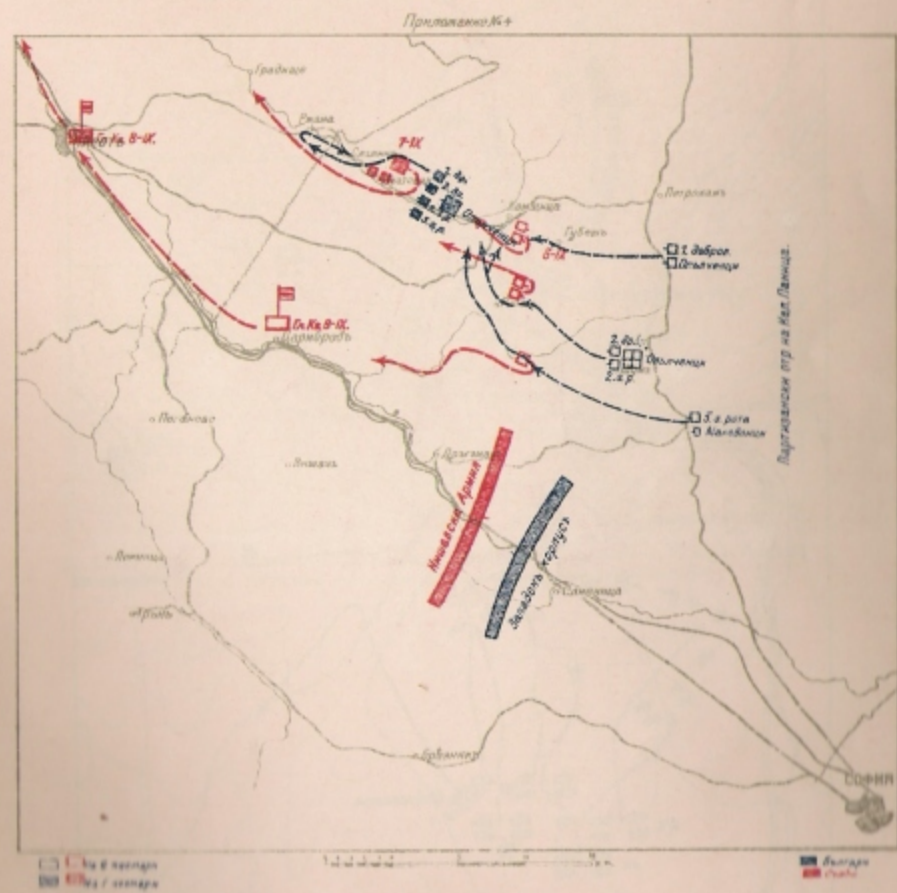
Приложение № 1

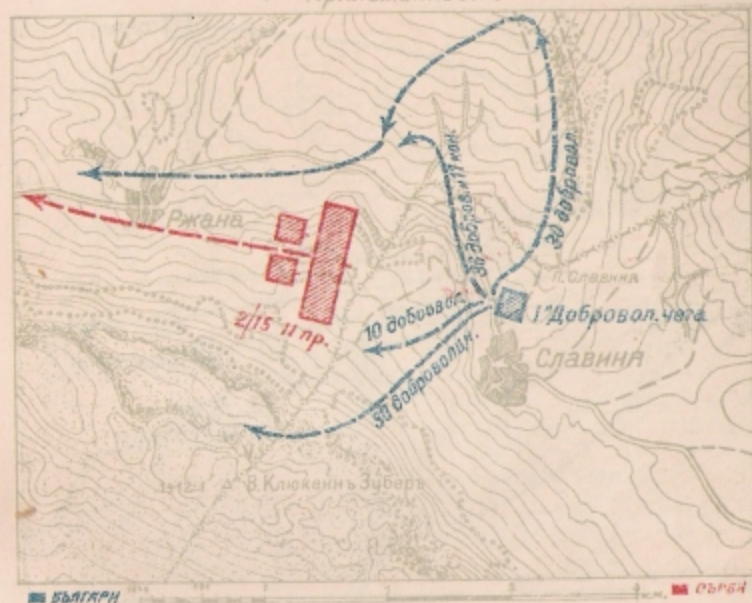
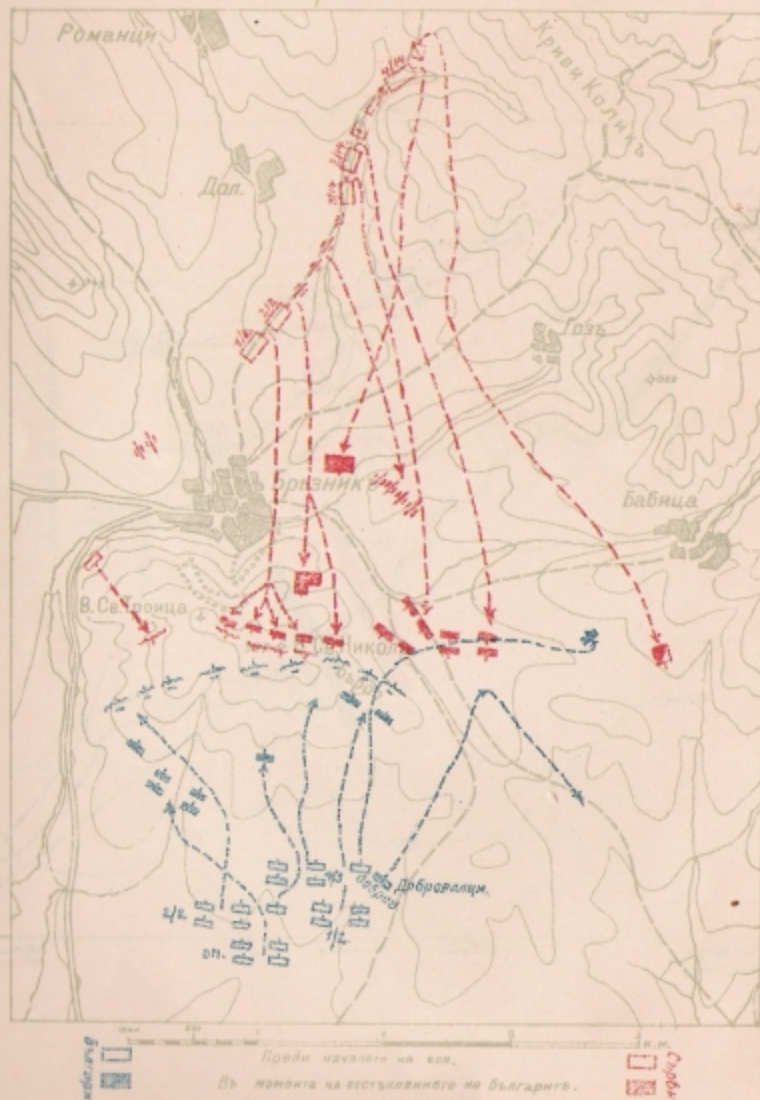

Приложение № 2

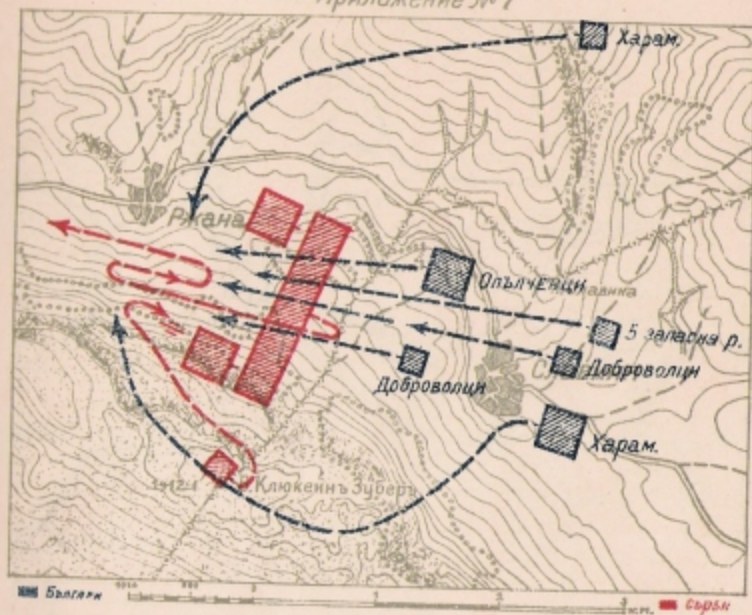

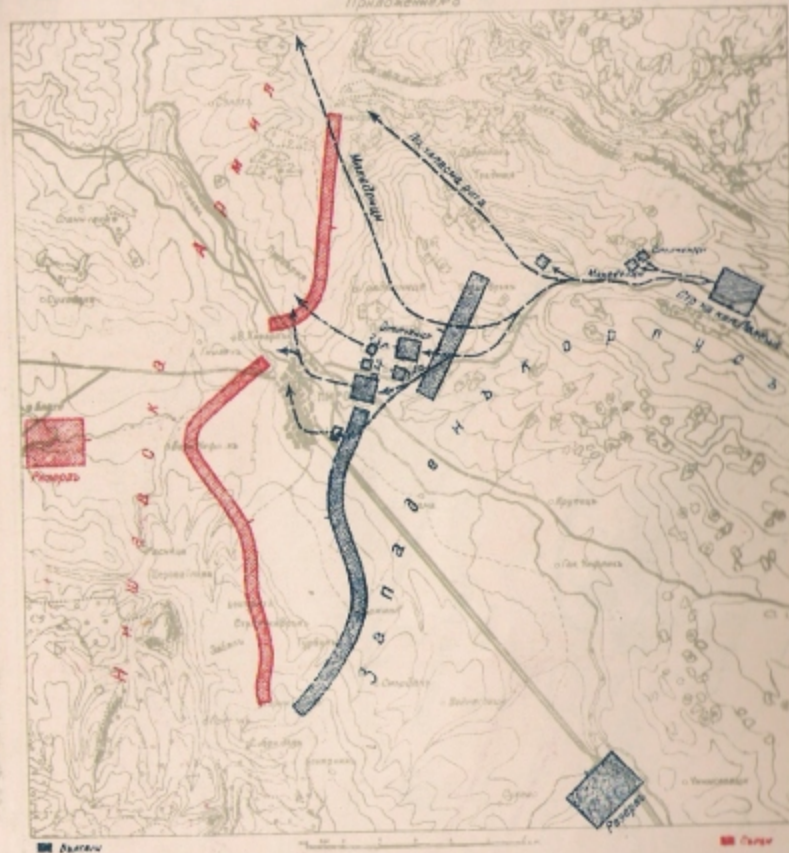

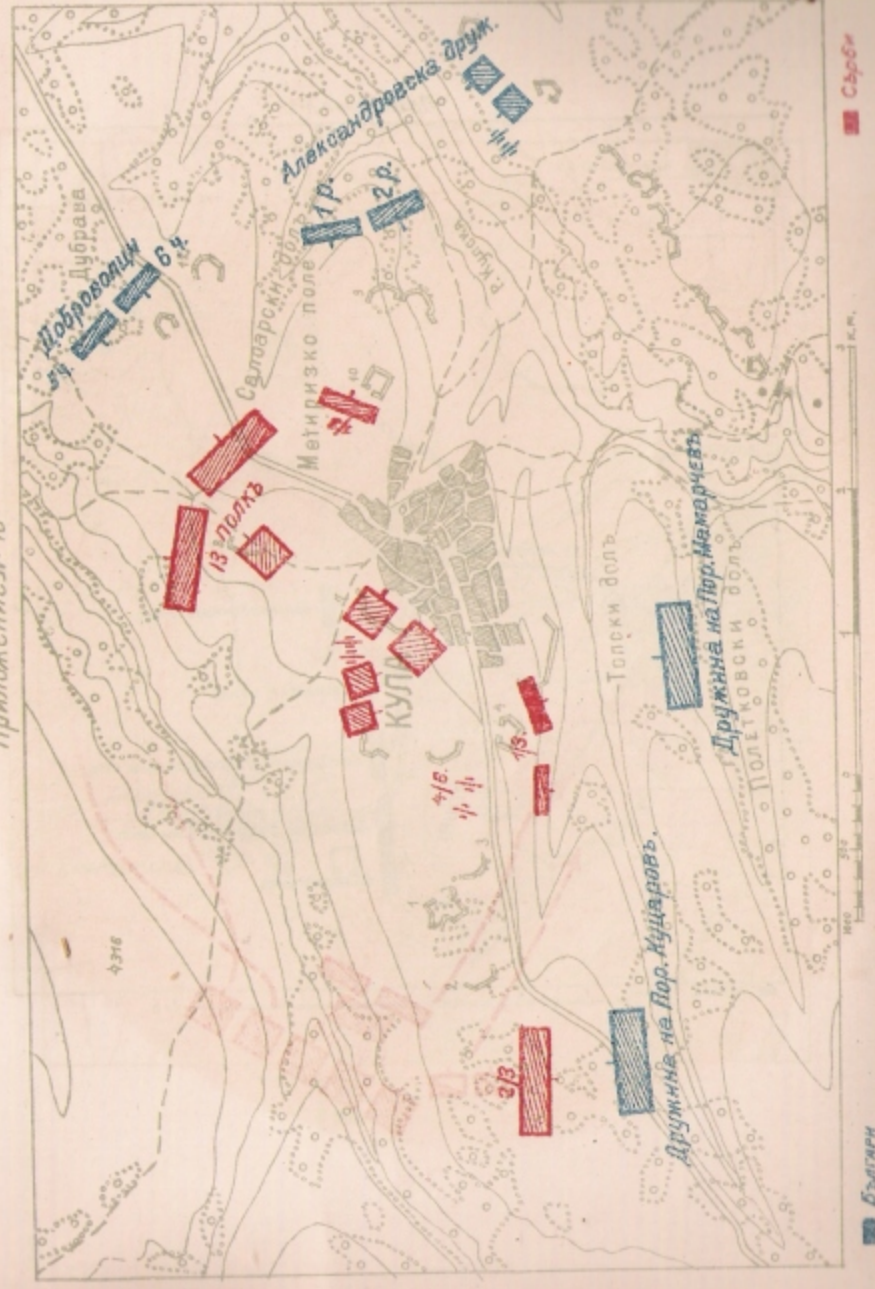
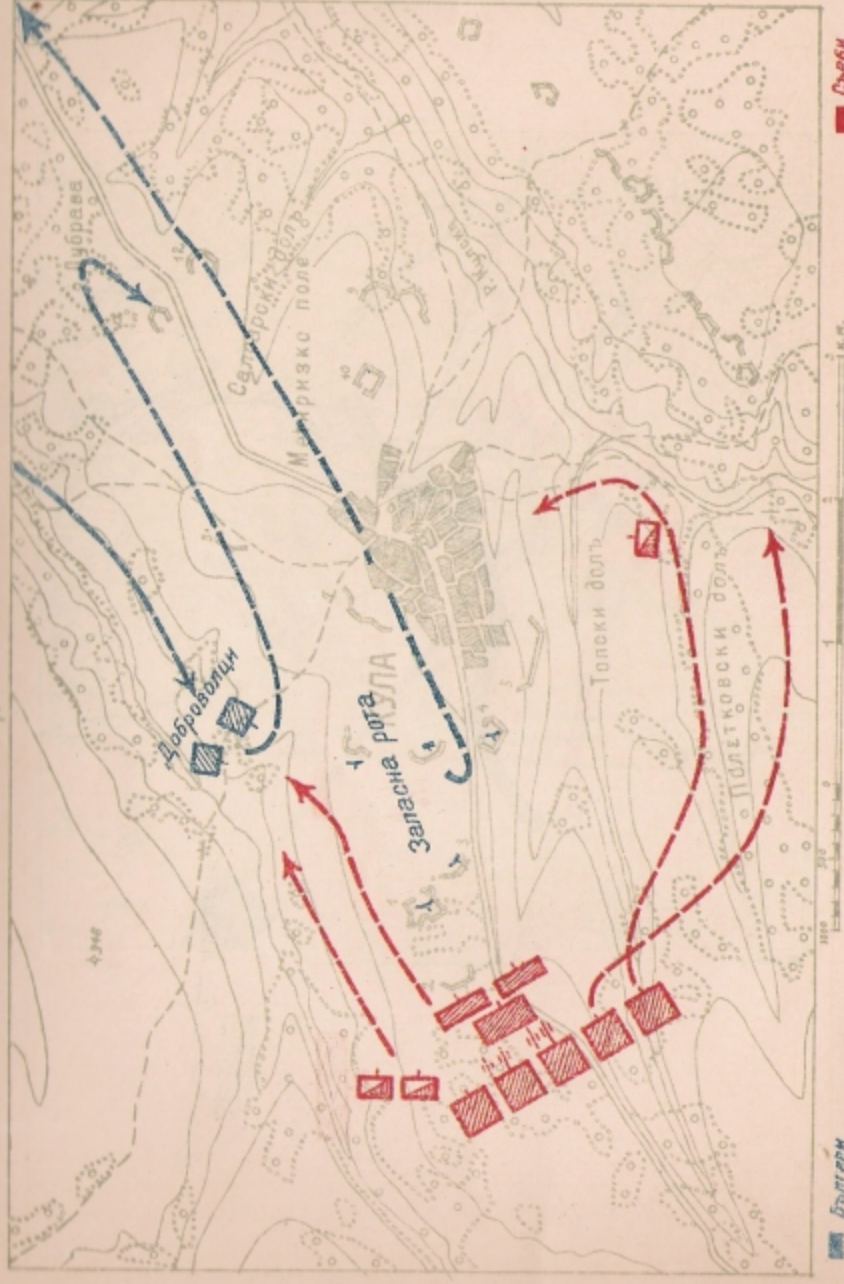

Приложение № 7

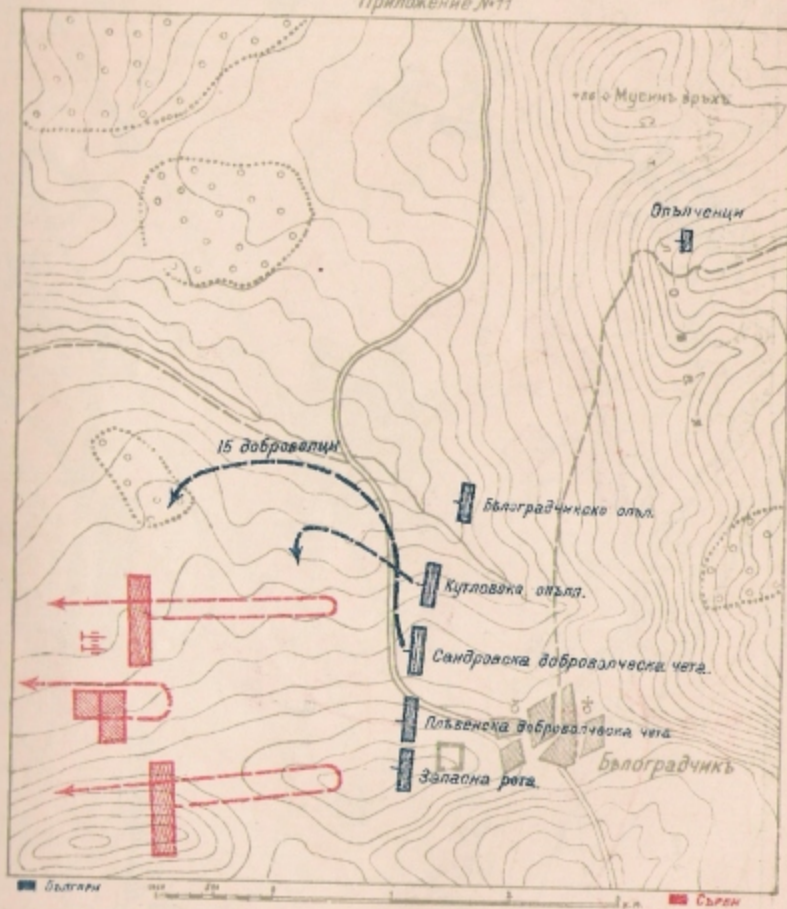

Приложение № 8

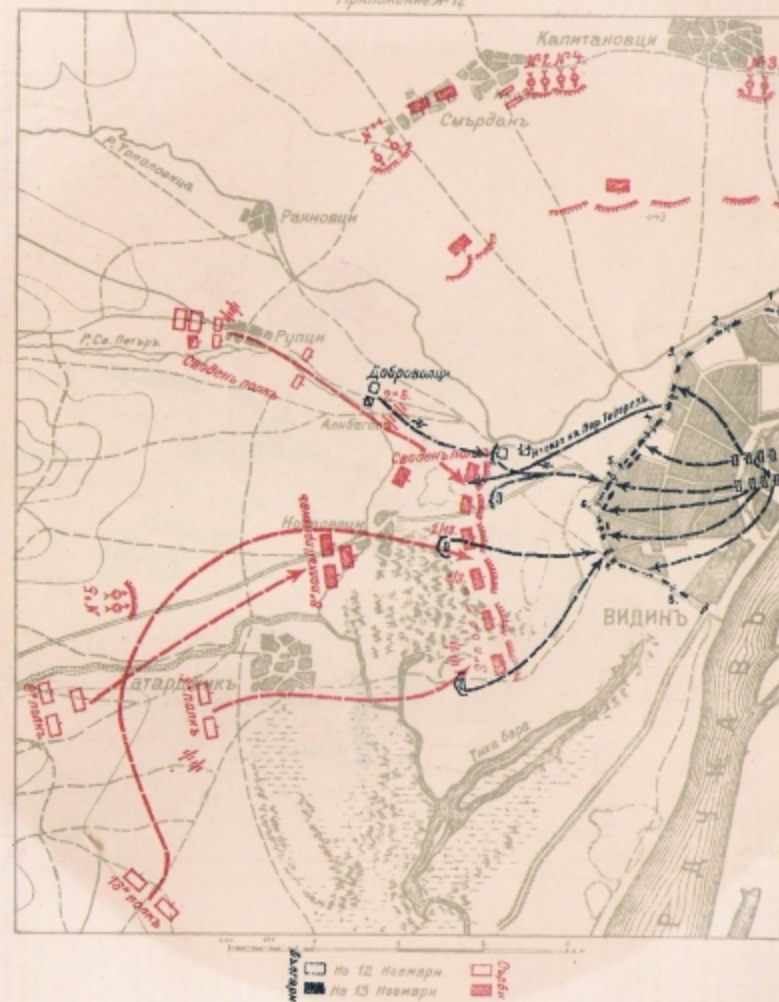

Приложение №11

Приложение №12

Приложение №13

